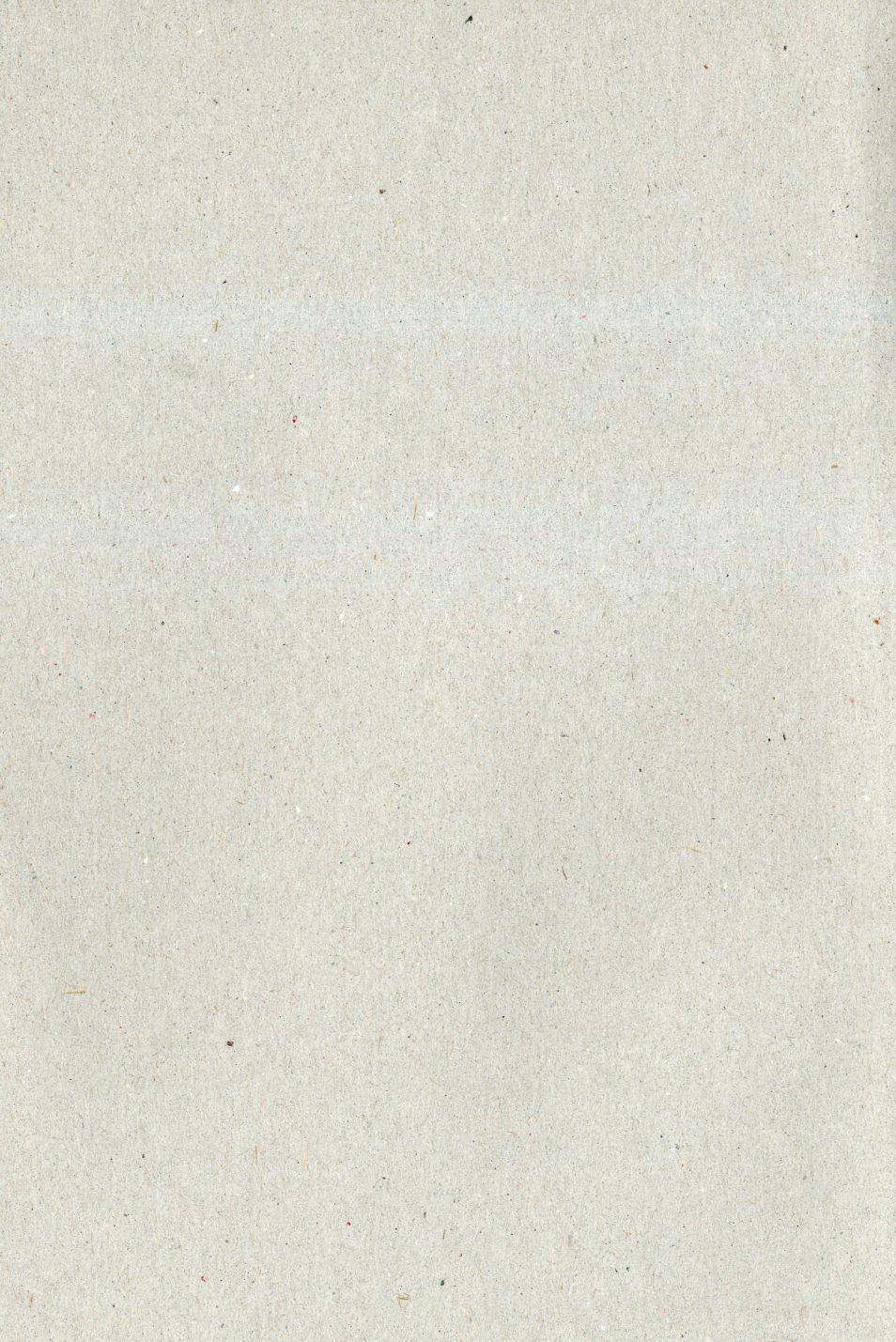

ж-5876

1931(1-2)

5.876

ЖИТТЯ І РЕВОЛЮЦІЯ

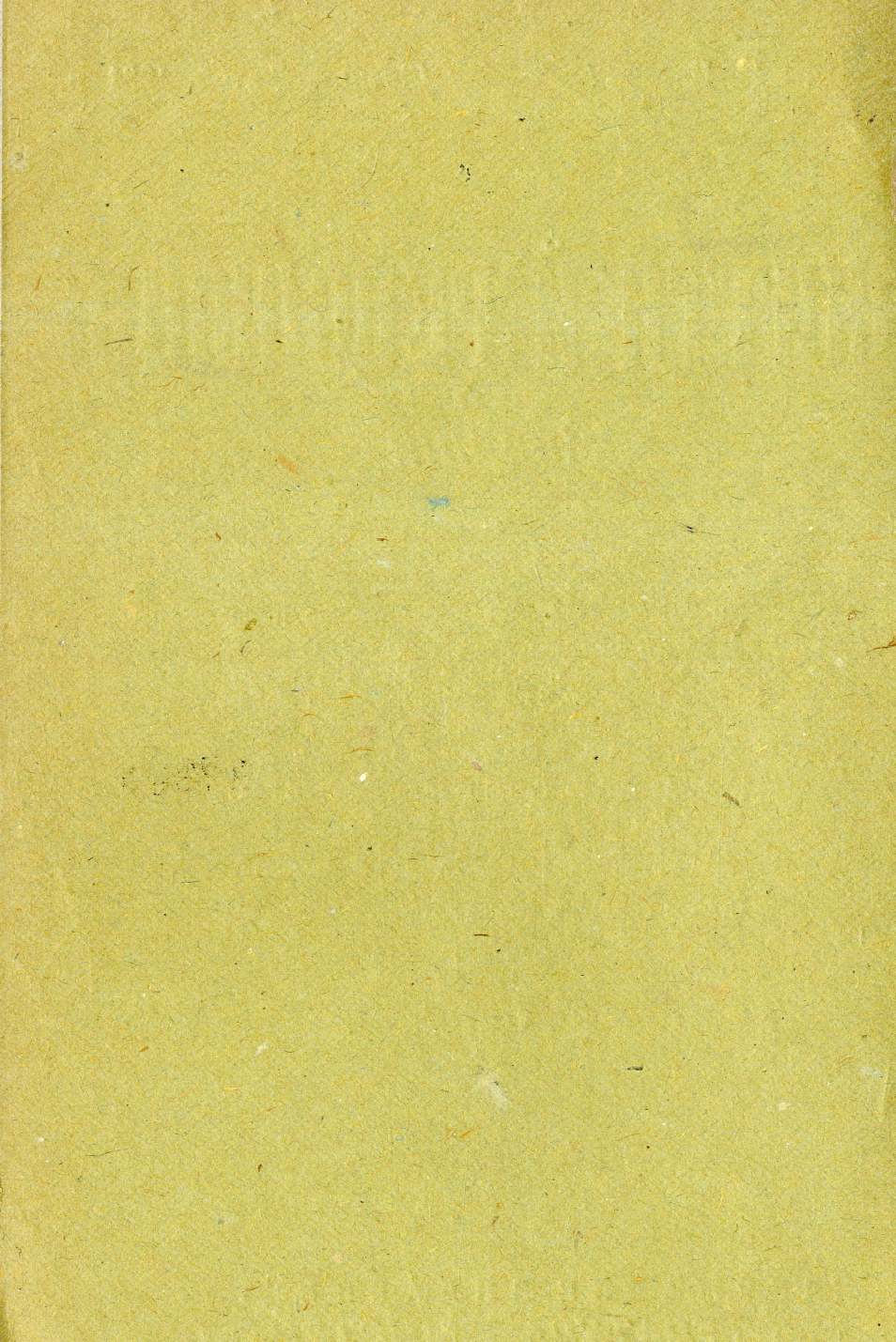
МІСЯЧНИК

М. Терещенко. Фронти. Л. Смілянський. Периферія. М. Шеремет. Матеріал до РСІ. Г. Яковленко. Боротьба триває. О. Влизько. Мораль така потрібна мені. Ю. Зоря. Залізне павутиння. М. Бажан. Сліпці. Сучасна революційна польська поезія: В. Броневський. В. Вандурський. С. Станде.

Є. Адельгейм. Рання поет комсомолу. С Родзевич. Революційна польська поезія.

І. Миронець. Олена Пчілка. В. Вацлавек.

Сучасне становище чеського театру.

07
Арм. №17
18/IV 1950

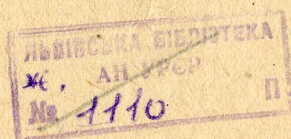
ЖИТТЯ Й РЕВОЛЮЦІЯ

МІСЯЧНИК

КНИЖКА I — II, СІЧЕНЬ — ЛЮТИЙ 1931

ВИДАННЯ РІК СЬОМИЙ

17619

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
„ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО“

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літопису Українського
Друку“, „Київському репертуарі“
та інших покажчиках Української
Княжкої Палати.

Фронти.

Дороги сходяться...
Розходяться дороги!
Нікому їх ніколи не спинить.
Хвилинка зупинка.
Сигнал.
І знову ноги
рушають краять
спокій далини.
Забута станція.
Дзвінок.
І знову поїзд
мене з перону кличе на фронти.
Куди не кинь—
навколо у двобої
триває боротьба,
змагаються світи.
Затих вокзал.
Рушає поїзд.
Простягся шлях
на захід і на схід.
Тривожний стрілочник
махнув рукою.
Одкрито семафор

на повний хід...
Кругом фронти.
Рушають ешелони.
На захід і на схід
прослалась колія.
Ось-ось навіки
розітне кордони
безкрая течія!..
Нестримна цятка
світового руху,
уперто краю
повертаю вісь.
Куди не кинь—
обіруч виднокругу
фронти без краю
колом простяглись...
Тривожний стрілочник
махнув рукою.
Одкрито семафор
на повний хід.
Земля крутнулась раптом підо мною
на безліч миль і літ!

Микола Терещенко.

Периферія.

Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть...
(Українська всенародня пісня).

1.

Найкраще за все пізнати людину з її бажань. Найлегший, найзручніший спосіб дістатися психології героїв — це вислухати як-найспокійніше їхнє бажання. Але коли б хто поцікавився спитати — чого бажає зараз герой повісти — Максим Іванович Товкаченко, що, сидючи проти сонця на чердаку пароплава, потроху вже куняє, то автор зміг би відповісти тільки одно — він, герой, під цю хвилину не бажає нічого. За такого героя автор не відповідає. Доведеться трохи зачекати, поки Максим Іванович чогось схоче. Може травневе сонце й хлюпання коліс пароплава в річній воді приспали ще не всі бажання. І справді, ось Максим Іванович підводить голову й оглядає поволі палубу з пасажирями. Він когось шукає: в ньому прокинулось бажання. Тепер, принаймні, уже можна починати портрет. Ось він обрав очима якусь молоду людину й рішуче підходить до неї. Але парубок не звертає на нього жодної уваги. Тоді Максим Іванович ще ближче присувається до нього й тихенько запитує:

— Книжку читаете?

Хлопець закриває книжку й дивиться на старого:

— А хіба не бачите?

— Ну, воно, положим, видать, що читаете, — немов злегка ображається Максим Іванович, — тільки всяке читання буває... Приміром, можна читати про політику або, скажімо, в смислах ремесства якого, щоб кваліфікацію робочому трохи підняти — то це одно діло, а буває собі й просто книжка... Писателі там усякі брехеньки списують... А ви до якої пристані? — закінчує цим запитанням Максим Іванович, і добре робить, бо саме в цю хвилину хлопець одвертається в другий бік, позіхає й лагодиться трохи заснути.

— Куди я їду? — повертається знову він до діда, — і називає свою пристань.

— Так, виходить, ми разом, — радіє Максим Іванович і конфіденційно торкається парубкового плеча:

— Знаєте, зі мною в місті трапилась ситуація...

Хлопець рішучіш повертається до старого, зацікавившись його «ситуацією».

— Їздив я до цього міста пару голубів купити... Знайомий у мене там. Так у нього вертуни — на увесь СРСР. Охота в мене голуб'яча. Купив голубів, походив по місту і — на пристань. Квитка взяв, та згадав, що цигарок не прихопив. Вийшов на базарчик коло пристані. Надибав цигарки — по гроші, а їх — наче й не було. У чобіт заховав п'ять карбованців, і сукини сини витягли. Ну, я шум підняв. Народ кругом підсміхається. І між іншим показують мені на одного босяка, що саме ходив по базарю. Я до нього: «Оддай, — кажу, — гроші, бо в міліцію заберу». А він, падлец, заявляє: «Я, — каже, — тільки що з міліції, так що не ввійшов іщо у курс дела... не успев...» «Слухай, — кажу йому, — поверніть мені хоч два карбованці, щоб додому було за що дістатись». А він покрутив головою, пошептався з своїми та — «Карбованця, — каже, — вернемо, а більше — ні копійки — труд ризикований». А тут пароплав гуде — сідати треба. І лишився я й без цигарок, і без грошей. Ви добре зробили б, молодий чоловіче, коли б наділили цигаркою, бо видно не доїду — ссе під серцем, хоч у воду стрибай.

Парубок пильно оглядає діда і, нахмурившись, відказує:

— Папашо, з погляду християнства — палити великий гріх, а радянська влада вважає тютюн за велике нещастя, що лишилося нам від капіталізму, який систематично отруював свідомість...

— А вас, товаришу, — перебиває його дід, — часом не обікрали на базарчику коло пристані?

— Ні. А що?

— Я думав, що й вас обікрадено...

— Мене не можна обікрасти... Я свого гаманця просто загубив...

— Загубили?! У місті?

— Ні — в кишені... Поклав і не знайшов.

Потім хлопець трохи думає, щось хоче промовити, але раптом засинає проти сонця. Максим Іванович виймає з торбинки темно-червоного голуба, гладить йому воло, потім тягне за дзюб. Нервова пташина примхливо висмикує з пучок свій ніс і розчепірює пишний хвіст.

— Молодець!.. — закохано мовить Максим Іванович і ховає знову пташину в торбинку. Потім дивиться ще раз на сплячого хлопця, згадуючи за його загублений гаманець, і, йдучи вже до пасажирів, чомусь усміхається собі в вуса.

На пароплаві була зменька людей. Вони старанно шукали захисту від травневого сонця, що раптом ще з ранку почало дошкуляти. І тільки сам хлопець, що допіру розмовляв з Максимом Івановичем, сміливо розтягнувся на лаві й спокійно спав собі під напружений плескіт коліс пароплава, засмалений весняним сонцем і обвіяний пахучими вітрами.

За кілька хвилин на чердаку знов з'являється Максим Іванович і, усміхаючись, будить хлопця.

— Тепер уже ми закуримо, обов'язательно!.. — каже він, і вони обидва крутять цигарки з роздобутого в людей тютюну.

Їхню роботу перебив розгублений зойк на кормі. Там, схопившись міцно за облавок, голосно гукав якийсь пасажир. Дехто з людей і собі підбіг до пасажира й намагався збагнути, що саме стурбувало стару вже, статечну людину, в одязі інженера. І незабаром усі ясно побачили, як услід за пароплавом, швидко відстаючи від нього, плыв за течією форменний пасажирів кашкет. Він швидко відставав і потопав, але всі ясно бачили на ньому білий чехол і інженерську кокарду. Пасажир гарячився, прохав людей врятувати його новий, ще зовсім ненешений кашкет. Він казав, що кашкет зроблено з кращого каستору, якого вже йому тепер не дістати, що коштує ця річ чотирнадцять карбованців «з гаком» і що було б добре, якби капітан повернув на хвилину пароплава назад. Але капітана не було серед гурту, а один з матросів заявив, що пароплав іде швидко й кашкет відставатиме від них на двадцять верстов за кожну годину. Публіка, радіючи хоч такій розвазі, словесно співчувала потерпілому.

— Алеж він потопає!.. — вигукував у розпачі інженер. Пасажири мовчали. Вони відчували інженерову правду: кашкет, справді, потопав. Вже зникла під водою нова посріблена кокарда й лишився зверху тільки білий чехол. Він був чисто випраний, випрасований і блищав на сонці своєю чистотою й охайністю. Всі безпорадно слідували їй, коли над поверхнею води лишилась тільки біла цятка, кашкет раптом перекинувся, блиснув на сонці востаннє срібною кокардою, немов прощався з своїм хазяїном, і покірно пішов на дно.

— Добрячий кашкет, — сказав патетично Максим Іванович, дивлячись услід інженерові, що зібрав свої валізи й пішов на середину палуби — його більше не цікавили пейзажі... А хлопець додав:

— Тепер у інженеровому кашкеті житимуть раки...

Пасажири розходились, міцно тримаючи руками свої кашкети. Максим Іванович і хлопець підійшли до сумного інженера, що, сидючи на ослоні, не кидав з рук валізи — він боявся, щоб вітер і їх не скинув у воду.

— Дозвольте познайомитись, — сказав хлопець, подаючи руку інженерові, — моє прізвище — Столяренко. Я їду відбути практику на будівних роботах.

— Дуже добре, товаришу, я інженер Трескун.

— Всякі бувають прізвища, — перебив його Максим Іванович.

— Я їду теж на будівні роботи, — додав інженер Трескун, — контора відряджає на ціле літо в розпорядження директора Сельмашбуду, і ось... таке нещастя!.. Вітром підхопило з голови...

— Це нічого, купите нового, — відмовив Столяренко, — а часом не до містечка Чорновишні вас відряджено? Туди?.. Значить, їхати нам разом.

— А я теж до Чорновишні, — вставив своє Максим Іванович, — житель я тамтешній... Але їхати нам навряд чи доведеться: коней на пристані не знайдемо — селянин тепер у полі. Доведеться пройтись... Од пристані кілометрів зо три.

— Ну, папашо, будете нам шлях показувати, — промовив Столяренко, — ви знаєте де там у вас завод сільськогосподарського знаряддя.

— Чи знаю де? — усміхнувся старий, — звісно, знаю, коли тридцять літ день-у-день у механічній товчуся. Тридцять літ — це, я вам скажу, стаж!.. На Чорновишенському заводі мало таких лишилось. Хоч воно й усіх нас там жменька, та все ж на три сотні назбирається.

— Чекайте, папашо, ось ми з товаришем інженером приїдемо, такі корпуси вам позво́димо, що в одному заховається ваш старий завод... Ціле поновлення!..

— Так ви їдете до нас? Завод добудовувати?

— Авжеж.

Після цього всі троє втихли і думали кожен за свої справи. Столяренко — про свою звітну роботу, що мав подати її по закінченні технікуму; Максим Іванович — про своїх нових голубів, що мав привчити їх до свого голубника; інженер Трескун думав про свій новий кашкет, що в ньому вже кублились раки.

Мовчки сиділи, підставляючи обличчя свіжому вітрові; дошкульне сонце вкрай дезорганізувало їх. Приємна втома проймала все тіло й навіть мозок. Безупинно бігли назад далекі береги, вбрані привабною травою й квітами. І коли б не хлюпання коліс, здавалося б їм, що колисаються вони на чудесному повітряному кораблі, над запашними луками, лісами, летячи до невідомого берега. Аж поки Максим Іванович не виголосив раптом, зрадівши:

— Ну ось нам і сходити врем'я!..

2.

Коло пристані стояв лише один візник — підводчик. Був це старий, зарослий стародавньою бородою селянин, що сидів, звівши ноги з полудрабка, і цвѡхав батогом по соломині коло воза. Він так уважно захопився своєю роботою, що не хотів бачити ані пароплава, ані пасажирів, що вже поспішали від пристані.

— Дядюшко, поїдемо? — підбіг до нього Столяренко.

— Скільки вас, — запитав підводчик, — трое, чи що?

— Трое. Скільки здереш?

— Трояк за всіх.

— А полтинник...

— І то гроші, — відказав спокійно підводчик і зневажливо одвернувся. До підводи підійшли ще пасажир. Підскочила якась перекупка.

— Дядюшко, скільки до Чорновишні?

Підводчик на хвилину перестав цвѡхати батіжком.

— П'ять карбованців, мадам.

Двоє якихось робітників, що певне йшли до заводу, раптом вилаяли підводчика. Але він по-мистецькому цвѡхав собі по соломинці. Столяренко з інженером почали радитись. До підводчика підійшли ще люди, і поєднати його на провіз було важко.

Тим часом до возу підійшов підстаркуватий чоловік, мовчки поклав на воза великий чамайдан і торкнув за плече підводчика:

— На Чорновишенський завод.

Дядько, радіючи доброму пасажирові, завернув коня, смикнув віжками, і візок заторохтів бруком, приголомшуючи людей.

Тоді Максим Іванович узяв з рук інженера одну валізу, і вони втрѡх рушили пішки. Так йшли вони бруком, втираючи піт і вглядаючись у близькі містечкові верби. Кругом над нивами коливалось від спеки повітря. Від розпаленого бруку несло спекою. Вмиваючись потом, трое подорожніх поволі наближались до Чорновишні. Це було велике містечко, заховане в гущавині буйних верб і вишневих садів. Зараз за містечком стояв обшарпаний, з поламаними парканами, завод сільсько-господарського знаряддя. А до нього щільно притулився своїми розкішними садками невеличкий робітничий виселок. Але й містечко й виселок віддаля зливалися в одному масиві запашної весняної зелені. Ще як наближались до містечка, раптом хлюпнув вітер міцних пахощів вишневого цвіту.

— Саме розцвітає вишня, — зачудовано сказав Максим Іванович, — це пахнуть наші садки.

— Справжній курорт! — додав Столяренко.

Нараз немов розсунулись трохи верби, і проти подорожніх виступили розквітлі садки, залляті шквалом вишневого цвіту.

Максим Іванович, не бувши вдома уже кілька день, тепер зовсім замилювався з свого містечка.

— Куди там курорт!.. У нас у сто разів краще, здоровіше й спокійніше...

— Прекрасно! — радів Столяренко раптовому затінкові й прохолоді. — Чорновишня, не вважаючи на калюжі й свині по вулицях, все ж таки прекрасна...

— А чи довго ще йтимемо до заводу? — несподівано вступив до розмови Трескун, перекидаючи з руки в руку валізу.

— Ще чимало, — спокійно озвався Максим Іванович, — перейдемо містечко, тоді робітничий виселок, а далі й завод буде.

І, справді, незабаром таки підійшли до робітничого виселку. Пішли головною, але незабрукованою вулицею, що мала понад десять метрів завширшки і крутилася в різні боки, наче їй хто наступив на голову. Ішли всі поряд серединою вулиці й через утому мовчали. Максим Іванович тільки відкидувався на зустрічні привітання знайомих. Трескун мовчки в думках лаяв усе навколишнє такими мислями, що в писаній формі пропалили б найміцніший папір. Бідному не щастило — ні на воді, ні на суші. І тільки технік Столяренко, легко несучи свій єдиний клуночок, почеплений на палицю за плече, дивився на світ життєрадісним поглядом своїх добрих одвертих очей.

— Чи не здається вам, товариші, — сказав він, — що ми втрюх, вступаючи на виселок, нагадуємо якихось євангельських пророків, що йдуть благовістити цим людям труд і добробут.

— Чекайте, — буркнув сердито інженер, — за кілька днів вони зустрінуть вас таким благовістом, що ви заткнете вуха...

— Зараз прийдемо на завод, і ви там виполіскаєте з голови ваші сумні передчуття... Подивіться на мирний краєвид перед нами. Погляньте, як хвилі вишневого молока хлещуть аж через паркани на вулицю, на верби, що всякому кидають прохолоду!..

Іноді коло дворів на траві сиділи висельчани. Поважні жінки ськали чоловікам у голові. Ця мирна картина вплинула зворушливо на Столяренка.

— Ішіте і обрящете, — виголошував він надхненно.

Тим часом перед їх очима й справді розгорталась ідилічна картина. Було якесь церковне свято й частина людности мирно віддавалась відпочинкові. Дехто сидів на ослонах під своїми ворітьми й лузав насіння з такою завзятістю, немов нищив найлютішого свого ворога.

— Драстуйте, — говорив до них Столяренко, — бог на поміч! —

Старі баби дякували хлопцеві й, дивлячись услід йому, промовляли:

— Поштивий хлопець...

— Видать, не тутешній...

— Наші такі не бувають...

Аж ось, коло одних воріт Максим Іванович попрощався. Це була його домівка. Столяренко за високими добрими ворітьми побачив великий розквітлий сад, що в ньому, як гриб, ховався червонуватим дахом одноповерховий будинок, а над двором на високих стовпах підносився великий різнокольоровий голубник.

— А ви, Максиме Івановичу, видать, при достатках, — прощався весело з ним Столяренко.

— А що там, — відмахувався той, — як і всі, що заробили, на тому й сидять. Заходьте до мене увечері — охоту свою покажу. У мене вертуни — на все містечко.

Завод стояв зараз за виселком, і в його дерев'яні паркани впиралися вже засіяні городи виселчан. Сам завод був маленький, мініатюрний; чути було, як у кузні кували ковалі свої поковки. Зате працювали тут у три зміни й не встигали впоратися з замовленнями.

Столяренко часто бував на заводах, але цей не скидався на жоден з них. Його корпуси були низенькі, навіть зовсім присадкуваті касарні з зеленувато-жовтої цегли. Вони нагадували людину, обтяжену роками, що вже не турбується своєю зовнішністю — на неї сідають найрізноманітніші латки й просто дірки з боків, зверху, кругом, де ще лишилось хоч на сантиметр дошкульного місця. Гордість заводу — електровня мала всього одну невеличку машину, яка, викидаючи відроблену пару, відкашлювалась такими сухими вибухами, що Столяренко таки не стримався:

— На курорт би її!..

Але раптом, побачивши, як із-за стіни повстав димар кочегарки, він просто ляснув у долоні, розгубившись. Був це, дійсно, витвір чиеїсь незбагненої химери. Знизу димар мав шестикутню форму з зеленої цегли; метрів за п'ять вище раптом починалась цілком кругла, значно вужча надбудова з такої різноманітної цегли, що подорожнім рябіло в очах.

— Вони збирали цеглу з усієї Расеї, — їдко зауважив Столяренко, але Трескун, похнюпившись, тягнув свої валізи й ні на що не звертав уваги. І вже зовсім не до речі з погляду архітекторського закінчувалась угорі ця споруда звичайною трубою з клепаного заліза, ще й з півником зверху. Загалом, бракувало тільки справжнього чорногузового гнізда на самім вершечку. На заводі за цей димар була популярна одна легенда. Ось її зміст.

Будували цей димар три злодії. Перший, будуючи, крав не

в міру і встиг тільки низ димаря звести. Довідався за крадіжку хазяїн і прогнав його. Далі взявся будувати другий, що обіцяв не красти, як перший. І, справді, він крав іншими способами і в далеко більшому розмірі. Він збирав по різних звалищах та смітниках стару цеглу й збудував другу частину димаря, а гроші на новий матеріал брав собі. Прогнав і його хазяїн, а взяв третього — свого родича, що нічим від хазяїна не різнився. Цей спродав увесь матеріал, гроші взяв собі, а щоб закінчити димар, десь украв залізну клепану трубу й поставив її на кам'яну, що стояла вже раніш, притягнувши її в самій талії з чотирьох боків дротами до землі. Можливо, це була й справді легенда.

Нарешті, приїжджі побачили директорську контору. Це був двохповерховий закопчений будинок з цегли. На самім дахові, вп'явшись корінням у стіну, росла вже видко не перший рік яблунька. Вона була ще невелика, але дирекція вже могла б чекати, що цього літа їй на голови раптом при вітрі посиплються з даху антонівки, ранети й апорти, що їх цілі гори вистигали й на виселкові.

Загалом завод нагадував якогось древнього жебрака, обдертого й горбатого, — що, заблукавши до незнайомої місцини, несміливо ховався за парканами, загорнувшись у своє дрантя.

Залишивши в сторожа на контрольній будці свої речі, Столяренко й інженер Трескун пішли до директора. Їм би слід було зробити це перед тим, як вони прийшли на завод, але, не бажаючи робити зайвий гак, подорожні пристосувались до обставин і просто пролізли через дірку десь у задньому паркані заводу.

Директор, колишній робітник цього ж заводу, працював на горішньому поверсі контори. Коли Трескун і Столяренко ввійшли до його кабінету, їм назустріч підвівся з-за столу чорнявий підстаркуватий чоловік. Столяренко й Трескун чомусь переморгнулися: вони впізнали в ньому того пасажира, що на пристані відбив у них візника.

3.

Вже минуло сім років, як між родинами Максима Йвановича і його сусіди Гришака точиться непримиренна ворожнеча. І, здавалося, не така вже важлива причина лежала в основі цього конфлікту. Проте, цим стосункам не передбачалося мирного кінця. Колись нарізали робітникам ґрунт під садиби. Тоді в Максима Йвановича забрано зайвих п'ятсот сажнів і віддано Гришакові. Той швидко збив з усякого ламу хатину, розбив садок і почав жити собі у своїй власній хаті, втішаючися з свого садка й города — точно, як і Максим Йванович. Тільки одного не перейняв Гришак

у свого сусіди — голуб'ячої охоти. Не то, що його не цікавила ця справа, а так просто — якось незручно... невідомо було, як на це могли подивитись його партійні товариші. І хоч у партійному статуті за голубів не було й слова, та все ж відчував він, що ліпше «утриматись»... Хата й город — то одне, а голуби — то інше... Максим Іванович не жалкував за городом. Він навіть якось спробував санкціонувати цей земельний переділ у присутності своєї дружини Варвари Дмитрівни.

— Забрали... ну й чорт його бери!.. У мене ще стільки є, — висловив несподівано він таку думку. Це вплинуло на Варвару Дмитрівну, тиху й побожну жінку, зовсім не так, як сподівався, знаючи її не один десяток літ, Максим Іванович.

— Що?.. — вигукнула вона. — Тобі кинули шматок, а ти й радий!.. Хто ти такий?!. Робочий!.. Так якого ж чорта в тебе землю забирають!.. Чия ж тоді власть!..

— Мовчи, дура, — спокійно сказав Максим Іванович, — бо захочу, то й усе віддам людям... Я хазяїн.

— На, подався!.. — заверещала Варвара Дмитрівна і ткнула при цьому чоловікові під ніс так, що краще зараз, за шість років після інциденту, й не згадувати...

Максим Іванович тоді тільки зблід, похнюпився, але нічого не сказав, взяв кашкета й пішов з хати. А дружина з ганку кричала вслід:

— Старий ти дурень!.. Прохвост!.. Комуніст безпартейний!..

Сусіду ж Гришака Варвара Дмитрівна інакше й не звала як «сукин син». Побачивши, наприклад, що Гришак по обіді йшов на завод, вона пускала таку репліку:

— Можеш подивиться... Ось пішов твій атветствений сукин син...

Коли ж питали її думку про сусіду, вона давала таку рекомендацію:

— На весь завод шахрай... Його б на растрел і каторгу...

Але тільки в виключних випадках Варвара Дмитрівна виступала з подібною гарячковістю й красномовством — вона була тиха жінчина.

Другого дня по приїзді Максим Іванович був у особливо доброго гуморі. Він уже другий тиждень відпочивав у відпустці; не вважаючи на свої п'ятдесят років, почував себе добре, бо відпочинув і підкрпився. Він нещодавно пообідав, потім заснув з годину, а тепер вийшов у садок — помилуватись з своїх голубів. Він любив свій вишневий сад. Вирощував його двадцять літ. Різав старе дерево й садив молоде, що швидко, за яких два-три роки розкидало віти й обливалося весняним цвітом. Коли цвіла вишня, Максим Іванович брав профвідпустку й цілими днями сидів у садку.

Він чув, як бджоли тисячма гули на вишнях над головою, вловляв легкий, ніжний запах вишневого цвіту, й цілими годинами не на-смілювався скинути з плеча чи з кашкета пелюстки білого цвіту, що легкий подих вітру затрушував їх на нього. І, стоячи десь у гущавині низького гілля, затканий білим густим мереживом, Максим Іванович не раз відчував на своїх очах гарячу вогкість старечої сльози. Щоправда, за годину він сам дивувався, що на нього найшов був такий такий момент, але все ж, навіть коли за який місяць Варвара Дмитрівна приносила з базару виручку за продані вишні, він не любив слухати її розрахунків.

Максим Іванович стояв завітчаний вишняковим гіллям. Він саме нахилив гілку до лиця й наче пив медовий запах розкішної весни. Він забув, що десь існує його хата з Варварою Дмитрівною, робітничий виселок і завод. Може він і не забув їх, а лиш хотів забути, бо в цю хвилину любив тільки свій старовинний садок і запашний весняний вітерець, що шевелив пестливо його посивілим волоссям. Старий романтично переживав тепер весни.

Грюкнули хатні двері. В садку загупали жіночі кроки — прийшла Варвара Дмитрівна. Вона сіла на лаву під вишнями.

— Максиме! — гукнула, сідаючи на ослона.

Варвара Дмитрівна мало скидалась на інших жінок робітничого виселку. Здебільшого мовчазна й замкнена в собі, вона водночас відзначалась великою впертістю й суворістю своєї вдачі. Вдягалась завжди в чорне й завжди святами ходила до церкви. В релігійних питаннях вона не хотіла знати компромісів. Її прозвали на виселку—«матушка Варвара». В зв'язку з цим трапилась подія. Хтось на заводі посміявся з Максима Івановича:

— А твоя «матушка Варвара» баб організовує — панотцєві приход оборонятимуть. Буде тепер у нього свій «жіночий батальйон»...

Максим Іванович тоді нічого не сказав. Зате, коли дружина його лагодилася йти якомсь до вечерні, сердито промови:

— Менше б до церкви ходила... Не попом же збираєшся бути. Ось і так уже люди матушкою тебе зробили. А мені червоніти доводиться...

— Ходила й ходитиму, — коротко відповіла вона тоді й злісно одвернулась.

Максим Іванович зірвався з місця.

— Ходитимеш?.. — вигукнув він, червоніючи із злости, — а я цього не хочу. Люди всякі прізвища вигадують — сьогодні матушкою, завтра — архирейшою назвуть, а мені тоді на завод носа не совай.

Погано закінчився б цей інцидент, та Варвара Дмитрівна змов-

чала. Тільки стала навколюшки перед образами й молилась. Вона ж просила бога, щоб покарав він усіх ворогів її релігії. Максим Іванович раптом скочив на ослона, схопив якийсь образ і вже хотів ударити ним об підлогу, але жінка підскочила, схопила важкий залізний безмін і прошипіла, мов зацькована тварина:

— Тільки займи — розтрощу тобі, скаженому, голову.

Ні трохи не злякався старий, але здивувався й поступився — не зайняв образа, тільки ненавмисне зачепив нігтем «святого», дряпнувши йому око.

Всього цього не забув Максим Іванович і досі.

— Що там? — спитав він, сідаючи поруч дружини, незадоволений, що порушено йому спокій.

— Парафія постановила збудувати на виселку пан-отцеві будинок.

— Ну?

— А парафіяни пообіцяли допомогти.

— А я не обіцяв.

— Так я обіцяла. Ми повинні теж допомогти. Бідніші за нас не відмовляються, допомагають. Обчеське діло...

Максим Іванович починав нервуватись:

— Дурніші за нас помагають.

— Максиме, на нас падає двадцять карбованців.

Старий уже не зміг всидіти. Він згаряча зірвався з ослону й жестикулюючи руками, вигукнув:

— Дулю я твоєму попові дам, а не грошей на хату!.. Не дам, і все!.. Принцип у мене такий...

Він уже не зміг заспокоїтись і злісно зламав маленьку вишневу гілочку, що настирливо лізла йому в обличчя.

Але Варвара Дмитрівна терпляче переcheкала кілька хвилин і знову спокійно, але твердо й настирливо, промовила:

— Ти мусиш дати.

— А коли не дам?..

— Тоді моя нога не вступить до твоєї хати...

— Дурна ти, — сказав і плюнув убік Максим Іванович. Потім вдяг кашкета й мовчки вийшов за ворота. Він відчував потребу розважитись у товаристві.

Варвара Дмитрівна посиділа якусь хвилину сама, потім замкнула хату й собі пішла з дому.

4.

Інженер Трескун і Столяренко, переночувавши в одній кімнаті на заводі, ознайомилися з пляном робіт у директора й не ставши

ще офіційно на роботу, витрачали вільний час, оглядаючи місце, одведене під поширення заводу. Це було досить високе місце, що спадало поволі до самої річки. Зрите ковбаннями та балками воно видавалось непридатним під поле. Вони сходили на самий низ балок, підіймались на гору, прикидаючи на око — де мали стояти нові корпуси. Нарешті, коли вже сонце підкотилося до півдня, вони потомились. Інженер стер хусткою з чола піт і, йдучи до самотньої верби над баюрою, сказав:

— Молодий чоловіче, я відчуваю велику потребу відпочити он хоч би й там.

— А яка ваша думка про плян? — спитав молодик, ідучи за ним.

Вони сіли на втопану траву під вербою, інженер ще раз витер лоба, потім подивився на вогку хустку, ретельно її склав і заховав у кишеню.

— Ви скажіть мені, хлопче, — удався він незадоволено до Столяренка, — чим ота людина думала, що складала проекта поширення заводу?

— А що хіба?

— Та яка ж рація ставити корпуси серед цих ям... Це ж треба вложити тисячі на підготування ґрунту і все ж ставити під загрозу цілість зведених будівель.

— А де ж би ви поставили нові корпуси? Це ж немало й місця треба. Збільшити завод мало не в три рази, та розплянувати матеріальний склад, та машиновий парк... Це тоді, коли навколо старого заводу є тільки оця латочка вільної землі, а все кругом — болото, аж до самої річки... Не зруйнувати ж робітничий виселок для цього.

— Я б пішов і на це частково... коли цього вимагає господарча точка зору. Тут нічого не зробиш — хоче влада індустрілізувати країну, хай іде на жертви.

— Але не можна ж згонити з місця людей, що десятки років сидять на ньому.

— Можна, звичайно, й не робити цього, — відповів інженер таким тоном, немов йому вся ця розмова вже набридла, — але господарча точка зору вимагає сконстатувати...

— Не забувайте — треба, щоб ця господарча точка зору виправдувалась ще й політичною точкою зору.

— Ну, вибачайте, мій молодий друже, мене це останнє не обходить зовсім. Я належу до найстарішої групи інженерів, що вважає своєю справою технічне господарство, а не політику.

Столяренко низав плечима. Його мозок просто відмовлявся збагнути логіку старого фахівця. Інженер тим часом підвівся.

— З завтрішнього ранку ми починаємо працювати над переробкою деяких частин проекту. Директор Горленко призначає вас на допомогу мені. Доведеться кілька днів вбити на надто суху роботу. А тепер я маю піти до себе на приміщення — досі ще я не встиг розвантажити свої валізи.

Вони рушили до заводу, де їм одведено було приміщення. Хлопцеві не хотілося йти на домівку, і він мляво ступав за інженером, що взагалі ходив дрібно, але швидкою ногою, ще й трохи боком уперед.

— А ви неправі, — ще раз згадав Трескун, — раз раціоналізація підприємства будівних процесів вимагає, то не треба звертати увагу...

Він не встиг закінчити, як назустріч їм потрапив Максим Іванович.

— А-а, старі знайомі!.. — протягнув він їм обом руки. — Що поробляєте?.. А я оце вийшов прогулятись. Видержав цілу баталію з жінкою... От ще в мене чортополох!.. Приходьте — познайомитесь.

Трескун, побачивши старого, чомусь раптом згадав за свій загиблий трагічно кашкет під час подорожі на пароплаві. Стало йому знову на душі гірко й сумно. «Ніколи вже такого мені не справити» — ще раз подумав він і чомусь трохи розсердився.

— Мені ніколи — я піду, — сказав він і, попрощавшись, пішов.

— Це добре, Максиме Івановичу, — удався до старого Столяренка, — що ви зустрілися з нами. Я сьогодні гуляю теж. Хочеться мені оглянути завод, — може пройдемо? Розповісте мені що у вас і як... Чудне враження від вашого заводу — справді...

— А ви, товаришу, збудуйте нам краший, більший — от тоді й враження у вас і в нас буде добре.

Вони ввійшли на завод через розібрану планицю в штахетах. В цю саме хвилину загуд гудок на обід. Робітники покидали цехи й розходились на виселок. Столяренка вразило, що більшість були старі робітники. Молодих було порівнюючи мало. Старі йшли, не поспішаючи, певні, що вони встигнуть прийти додому, пообідати й прийти знову на завод, ще до останнього гудка, щоб поговорити, поділитись новинами й зайнятись трохи політикою. Молодь бігла сторчголов, вигукуючи одне на одного різні прозвища й ляскаючи один одного по плечах жартома, але дошкульно.

Коло воріт висіло оголошення:

Сьогодні після роботи у зборочній заводській зборі. На порядку дня — будівництво нових корпусів і участь у цьому робітників заводу.

Максим Іванович і Столяренко обійшли спорожнілі цехи. Вони справляли гнітюче враження. Низенькі корпуси з надто малими проти потреби вікнами були подекуди повні диму з ковальських горнів—видно, що вітрогони мало допомагають. В маленькому інструментальному відділі горна стояли поряд з токарними варстатами і через три неізольованих горна всі робітники відділу дихали затруеним від вугляного диму повітрям. В інших відділах варстати були розташовані так густо, неначе це був варстатний парк, а не цех. Через тісноту не було місця коло варстатів складати речі й робітники, знімаючи з варстату обточену річ, мали нести її аж на двір, де за цехом був навіс. Кожен раз, виходячи надвір, робітники не повертались відразу до варстату, а лишались там — дихнути свіжим повітрям, запалити пару цигарок, поговорити з товаришем чи й зіграти хоч партію в карти десь у буйному бур'яні за стіною. На весь відділ у кутку стояло лише одно точило й до нього часто-густо стояла черга робітників гострити різакі. Максим Іванович підвів хлопця до свого варстату. Це був великий стругальний варстат такого старого типу, як і сам Максим Іванович. Він зараз же почав скаржитись, що в нього часто простояє варстат, бо вчасно не підвозять роботи. Часто також рветься пас на його варстаті й доводиться чекати на лимаря. А ремінь старий і весь латаний часто рветься й спадає із шківу.

— Якось було, — захопився старий розмовою, — що закінчив одну роботу, а іншої чомусь не підвезли. То було все підганяють — швидше та швидше, а на цей раз — дай роботи, а її немає: кузня не приставила. Отже маю гуляти. Йду до майстра по роботу. «Нема» — каже. «У мене ж варстат стоїть» — доводжу йому, а він усміхається: «Йдіть, каже — тим часом, поки гуляєте, цех підмітати». Подивився я на нього, взяло мене за живе... Вдарив по його столу кулаком — всю контору збурих: «Як, — кричу, — мені йти цех підмітати! За тридцять п'ять год роботи на варстаті цех мести... В підмітальники переводять... Молокосос ти — сам іди підмітати і кльозети вбирати — на більше ти нездатний... Давай роцот мені... Не хочу більш робить. Скрізь тепер роботу знайду... Я вже на пенсію вислужився — а ти, шмаркач, мене в підмітальники посилаєш!..» А майстер з молодих був — висуванець... Бачу — злякався. «Я, — кажу, — плював на тебе, хоч ти начальник!..» І, дійсно, сплюнув убік, розтер і пішов собі. Добре, що в конторі, а не коло варстату сперечатись довелось, а то під гарячу руку ще ключем би гаечним ogrів майстра... А воно й слід би було — хай не верзе чого не слід. Після того майстер — як овечка до старих робітників... — хоч до хворого місця клади — навчив звичайности.

В самому кінці корпусу встановляли на фундаменти стругальний і свердлувальний варстат, що їх нещодавно привезли на завод.

— Але це ж уже старі — престарі варстати, — щиро здивувався Столяренко.

— Е-е... хлопче, все ж новіші за наші... Ці та й то ледве вистарили в тресті. Можна сказати — взяли їх із скандалом, а то й цих би не дали. Що ж, коли власть не має кошту, щоб розкидатись варстатами...

У кузні Столяренко побачив два пружинних молоти, що діяли через щоразовий натиск одної ноги робітника. Він з сумом одвернувся вбік — знав, що такий варстат робить з часом робітника кульгавим. Він нервово смикнув старого за рукав:

— Вийдемо, Максиме Йвановичу, звідси.

Проходячи повз червоний куток, Столяренко заглянув у діаграми: замість торішніх 500.000 карбованців продукції, цього року мали виробити на 700.000. Цьогорішній графік по місяцях показував задовільне виконання пляну.

— Завод працює на ударних темпах, — зауважив він Максимові Йвановичу.

— Старих багато — уміють робити, — відповів той.

— Максиме Йвановичу, — спитав хлопець, — а де міститься комсомольський осередок, — часом не знаєте?

— Закритий, мабуть, зараз — робоче время... Після роботи у них відкривається. Вони рядом з завкомом сидять — доводиться ходити повз них. І хлопці хороші, тільки робить не вміють — пнуть стариків перегнать, а виходить не те...

— Треба мені зайти в комсомол заявитись, — пояснив Столяренко.

— А ми пройдемо туди, — показав старий рукою за збиральний корпус, — там у нас улітку лекції в садку читають, там і зараз народ, мабуть, є. Комсомольці там завжди перші.

Між двома корпусами — збиральним і токарним — було розбито мініатюрний декоративний садок з молодих кленів, тополь і різних квітів. Там було повкопувано дерев'яні ослони. Сюди сходились частково робітники по обіді читати газету, взяти книжку з пересувки, або просто побалакати з товаришами. Тут же робили хорошої години загальні збори заводських робітників.

Максим Йванович з Столяренком побачили й справді тут гурт робітників у найрізноманітніших, іноді досить художніх позах. Дехто пильно читав газету, сидючи просто долі на траві, інші сиділи на лаві, палили цигарки й розмовляли. Максим Йванович спитав щось одного з робітників. Той показав йому рукою. Дійсно,

за кущем на траві знайшли ще групу молодих робітників, і серед них був секретар комсомольського колективу. Він стояв разом з іншими і стежив зацікавлено, як кілька робітників грали в карти — у «хвильки».

— Хведь!.. — гукнув Максим Іванович.

Хлопець оглянувся й, побачивши старого з Столяренком, неохоче пішов до них.

— От, Хведь, тобі новий помічник — технік, приїхав аж із центру на будівні роботи. Ти жалівся, що мало людей у тебе, здатних на роботу — от і використай.

— Хведір Білецький, — відрекомендувався той, — а ви до нас на постійну роботу?

— Ні, я тільки на практику, — по весні я закінчив будівний технікум.

— Знаєте що?.. — сказав Столяренкові Білецький, — після гудка, поки не почнуться збори, заскочте в осередок — поговоримо. В райкомі ще не були? Ну, завтра ще сходите — припишетесь. А до того треба, щоб сьогодні на зборах робітників виступили ви з промовою в обговоренні. Потім наготуйте проект резолюції на сьогоднішню доповідь директора. А до зборів треба підготувати пару плякатів з гаслами про соцбудівництво. З завтрашнього дня починається, тиждень антирелігійної пропаганди — займіться цим у нас... Зробіте кілька доповідей, бесід, поширите літературу. Не завадило б диспут, особливо серед жіноцтва... А далі побачимо, що робити.

Столяренко стояв майже приголомшений потоком завдань від секретаря комсомолу, не мігши вставити собі й слова в його промові.

— А може ще що зробити? — запитав він нарешті.

— Звичайно знайдеться ще робота, — відповів той цілком серйозно.

— А коли ж я в карти гратиму? — раптом випалив Столяренко.

— Але Білецький не розумів його й розвів безпорадно руками.

— Я, брат, і сам не маю часу на це, от інколи заскочиш сюди після обіду — подивишся... У нас, брат, ніколи в карти грати.

У розмову вступив Максим Іванович.

— Коли хлопці почнете антирелігійну роботу — гукайте мене на поміч. Мене старий робочий швидше послухає.

— Максиме Івановичу! — вигукнув голосно Білецький, — та у вас же в самих ще боги висять і хата ладаном закурена, а ви беретесь проти релігії виступати.

— Не твоє діло до моєї хати... Молокососи ви ще... Може в мене з дипломатичних міркувань боги висять...

Максим Іванович, видно, розсердився. На заводі його вважали за одного з найкультурніших безпартійних робітників, а тут раптом так легко колють його в слабе місце.

— Добре, побачимо — чим ви похвалитесь, — сказав старий так твердо й рішуче, що обидва хлопці здивовано глянули на цього й кожен однаково подумав: «А, таки доведеться й у цій справі чимало попрацювати»...

Загудів раптом третій — останній гудок на роботу. Садок миттю спорожнів.

— Бач, як попідхоплювались, наче їх пужалом хто оперізавав, — лукаво всміхнувся вслід робітникам Максим Іванович.

— Завод на ударному темпі, Максиме Івановичу, — якось веселіше промовив Білецький і почаствував старого цигаркою.

— Правильно, на ударному темпі, хлопче, сам Форд з Америки заздрить... — і старий дружньо потріпав хлопця по плечі, — а на щот антирелігії, синку, я охоче виступлю... Я може й бібліотеку цехову в свої руки візьму — побачиш тоді, як читатимуть!... От! А зараз мені додому час.

— Матушка Варвара жде? — лукаво пустив йому вслід Білецький.

— Голопуп'янок, — докірливо огризнувся до того Максим Іванович і поважно пішов з заводу.

Білецький ще дещо розпитався в Столяренка й пішов собі в цех. Комсомольський колектив заводу був невеличкий і не мав звільненого з виробничої роботи секретаря. А Столяренко подався на приміщення.

5

Максим Іванович ішов з заводу додому з одною впертою думкою в голові. Вона не давала йому спокою. — «Матушка Варвара.. Ганьба яка. Ну, тепер вона визнає! Нарешті, йому вже не сила терпіти... «Матушка Варвара»...

Йому в голові раптом проясніло, немов навкруги його засвітили нові сонця. Він ішов вулицею робітничого виселку, дивлячись усе на свої ноги, немов уперше їх бачив. Ось міцні високі ворота його двору. Чисто заметений ранком двір знову вкрили буйні вишні опалим цвітом, як свідомість Максима Івановича нові думки.

Дім був замкнений. Варвара Дмитрівна ще не поверталась. Старий знайшов в умовленому місці ключа й увійшов у хату. З усіх кутків, як щури, дивилися злісно образи. Та й багато ж їх! Десь під скринею він знайшов сокиру й добре її насталив. Потім узяв осла на й почав здіймати богів. Йому навіть здалося, що Смоленська божя матір, благувати всміхаючись, подивилась на нього, підкинувши лукавим оком, немов хотіла сама сказати, що, мов-

ляв, пора вже, пора, Максиме, здіймай — поповисіли, скільки хотіли — здіймай, не бійся...

Максиму Йвановичу стало навіть весело. Якже ж — повна ліквідація!.. «Ну, буде тепер мороки з Варварою!..» — подумав він, тим часом складаючи на кучу серед хати колоди образів. Потім стер порох і павутиння по кутках, де висіли образи, і чомусь весело засвистів знайомий мотив.

— Яка нісенітниця, — подумав і почав переносити трофеї на дворище до колоди. «Жінці дорогу» — засміявся він і першою поставив на колоду Смоленську божу матір.

— Наче на ешафоті, — з задоволенням констатував Максим Іванович. Порубавши всі образи на дрова, він склав ретельно їх до купи й, відпочиваючи на лаві, запалив цигарку. Щоправда, його трохи лякав неминучий прихід дружини. А проте йому й цікаво було, що вона тепер робитиме.

— Насамперед, — подумав він, — треба не давати їй грошей на нових богів, — інакше вона понавішає їх хоч і в курнику.

Він засміявся, повний переконання в своїй перемозі. Стало йому легко й приємно на серці. Він навіть своїх голубів випустив з голубника раніш визначеного часу й, пугнувши їх довгою ломакою з ганчіркою на кінці, довго з насолодою слідкував за їх легким і плавким піднесенням у небесну блакить. Вони дружньо, не розсипаючись, невеличкою зграєю брали височінь, аж поки не зникли з очей хазяїна. Але він все таки хвилинами вловляв у бездонній блакиті темні цятки своїх улюбленців. Таких голубів у містечку лічили по пальцях.

Аж ось гуркнула хвіртка. У двір увійшла Варвара Дмитрівна. Максиму Йвановичу на мить здалося, що зграя цяткок у блакиті вдарилась перелякано вниз аж у сади й знову кулями зметнулася вгору. Це був міраж. Вірно було те, що його дружина, нарешті, прийшла. Ось вона поволі й мовчки (сердилась ще зранку на чоловіка) пройшла повз нього й зійшла на ганок. Далі її спина зникла у сінцях. «Ось вона, — думав старий, — зараз вискочить з хати й гукне на весь виселок: «Гвалт, рятуйте», а може ще й знепритомніє — от буде мороки!.. Та вже ж не вернеш — доведеться завтра ними піч витопити». Минула хвилина, друга... За голубів старий забув — вони десь літали — хто зна де за блакитними кордонами. Минуло вже кілька хвилин, але на ганкові не з'являвся ніхто. В хаті теж було тихо. Максима Йвановича брала цікавість. «Що вона робить?» — запитував він себе й не міг уявити її поведінки в такій ситуації.

— Ну, чого ж вона не вибігає кричати «рятуйте?» — запитував він сам себе.

Потім він мовчки й трохи зніяковіло підійшов до будинку й прислухався — в середині було тихо. «А може підстерігає» — ще подумав старий і обережно обійшов стороною ганок. «Кляті баби! Вони за свої мальовані цяцьки зарубати чоловіка можуть... Хіба вони вміють підійти до людини по-людському... Та чого ж вона не виходить?»

Він навіть спробував знайти в високості голубів, але не знайшов. Дивився... і не знайшов, бо думки його були про інше. Потім враз він надумав — з жінкою може статись погане й він швидко ввійшов до хати. У вітальні її не було. Максим Іванович оглянув кухню, але й там не було. Тоді він обережно відкрив двері до спочивальні. Варвара Двотрівна була там. Вона сиділа за маленькою шафою й, заховавши своє старече вже лице в долоні, тихо плакала.

— Варваро, — зляканим і здивованим голосом вигукнув старий, — чого ти?.. Ну, покинь, покинь плакати, Варваро!..

Вона заридала, б'ючись головою у вишиваний настільник на шафі.

— Не треба, Варю, навіщо!.. Я їх поколов уже — все їдно не вернеш... Варю!.. Ну, годі... Тож я пожартував.

Він не знав що робити. Брав дружину за плече, відтягав вогку в сльозах руку їй від обличчя й усе проказував: «Варю, не треба...»

Вона не говорила й слова. Сльози розійшлись невеличкими темними плямами по сніжному настільникові. Максим Іванович заметушився:

— Ну, Варю, годі... не хвилюйся...

Вона, звичайно, не слухала. Максим Іванович відчував себе найнещаснішою людиною в світі. Він тільки смутно вгадував, що верзе їй усяку нісенітницю, але він не міг відійти від неї, як не міг і заспокоїти її.

— Варваро, — сказав він нарешті, Ну, що ж нічого ж страшного не трапилось... Поколов на дрова... Ну, дерев'яшки ж вони... Чи варто ото стільки побиватись!..

— Ну, от і просвіщай бабів!.. Варю, чуєш?..

Максима Івановича пройняло потом. Він, змучений безуспішним умовлянням, упав на стілець, втираючи лоба кінцем довгого настільника.

Потім зрозумів, що він тут у хаті зайвий, і краще йому звідси піти. На заводі прогував гудок. Максим Іванович згадав про збори робітників, вдягнув кашкета, трохи причепурився й вийшов у пригніченому настрої з дому.

6.

Ці збори мало скидались на загально-заводські, як їх звикли уявляти. В садку на галявині між збиральним і механічним корпусом зійшлося понад дві сотні робітників. Звичайно, це був не весь колектив заводу, одна третина робітників на збори не прийшла. І оголошували вчасно про збори, і квитки до театру на зборах роздавали, однаково одна третина робітників умудрилась якось таки не прийти.

На галявині розставили принесені з червоного кутка ослони. Ослонів було більше, ніж треба, і робітники зайняли чомусь, як і завжди, тільки задні ослони. На першому сіли тільки Столяренко з Білецьким, а згодом до них підсів Максим Іванович. Він був добре знайомий з Білецьким, що працював на сусідньому варстаті, а з Столяренком близько здружився за останні два дні.

В Максима Івановича все ще був розгублений вигляд і обличчя палало, наче в хлопця.

— Що це ви, наче з лазні? — спитав його Столяренко. Максим Іванович ще більше зашарівся, відмахнувся рукою і спробував усміхнутись:

— Це я антирелігійну пропаганду в себе розпочинав.

— І що ж — наслідки є?

— Звичайно, як же!.. У мене живо — раз, два — й готово. — І Максим Іванович раптом зареготав, потім на мить змовк, потім знову зареготав і додав ще:

— У мене по-воєнному: наказав і ніяких компромісів.

Збори почали. Голова зборів, він же й голова завкому, запросив присутніх перейти на передні лави. Частина перейшла, але багато лишилось собі ззаду.

— Це ті, що тікатимуть із зборів, як нудно стане, — з'ясував Столяренкові Максим Іванович.

Горленко почав швидко захоплювати аудиторію. Він говорив, що завод у такому стані, як він є, далеко не обслуговує навіть місцевих потреб. Що колективізоване село вимагає більше машин; що завод уже давно не встигає виконувати всіх замовлень. Отже на цей рік вони мають збільшити продукцію до семисот тисяч карбованців проти п'ятисот торішніх, а за півтора роки — коли закінчать нові корпуси — треба давати продукції на три мільйони щороку, а далі — більше й більше. Зараз завод має взяти на себе ще одне завдання: власними силами виробити частину встаткування спроектованих корпусів. На основі соціалістичного змагання треба піднести продукцію за цей рік на тридцять

відсотків, а досі досягли в підвищенні тільки шістнадцяти відсотків.

— Ми працюємо, — говорив він, — у старих, темних і тісних корпусах, де іноді дим від горна видає очі, працюємо на старезному, вже непрактичному встаткуванні, ми заробляємо менше, ніж могли б заробити при достатній раціоналізації нашої праці... Наш сусіда — завод олійних фарб — збільшив уже минулого місяця продукцію на тридцять п'ять відсотків, а ми ще тільки на шістнадцять. Нехай кожен зрозуміє, що, збільшуючи продукцію, ми боремось за світлі, просторі цехи, за найновіші варстати, за легшу й багатшу працю...

Після цього виступили деякі робітники. І в усіх тема була одна — підвищити ще інтенсивність роботи. Цих робітники менше слухали. Розмовляли собі, сидючи на ослонах, про свої справи, палили немилосердно цигарки, а дехто пускав провокаційні репліки. Коли вийшов на трибуну інженер Трескун, всі раптом стихли: його ще й разу не бачили на заводі. Новою людиною робітники завжди цікавились.

Трескун потоптався кілька хвилин на трибуні мовчки, при чому робітники здивовано розглядали його незрівняну округлість і низенький зріст, потім він почервонів і надувся, немов ось-ось збирався підстрибнути й підвестися вгору, як повітряна куля. Але все ж таки він лишився на трибуні й почав таким напрочуд спокійним і поміркованим голосом, немов лагодився говорити щонайменше годин зо дві. Але справді інженер неабияк хвилювався. Він хотів говорити рівно тридцять хвилин, щоб висвітлити важливі пункти проекту додаткових корпусів, проблеми наймання нової робсили і т. д.

— Шановні товариші робітники, — сказав він, — підвищення продукції — то лише одна сторона нашої справи, а от я вам розповім про інше — дуже важливе й дуже цікаве. Тільки я, дорогі товариші, не зможу навести вам жодної цитати з промови якого-небудь вождя, бо цих промов і книг я й не знаю... Та й у самих вождях кепсько розбираюсь. Одним словом, у мене буде з господарчої точки зору...

Робітники раптом чогось засміялись, Трескун замішався, почервонів, потім швидко витяг годинника й жахнувся: він говорить уже більше як годину. Тоді покірним голосом він сказав:

— Проте, я, товариші робітники, аж надто затримав вашу увагу, тож прошу мене пробачити... На цьому я й кінчаю...

Дехто засміявся, дехто заплескав жартівливо в долоні, а Трескун зійшов з трибуни й, сівши на своє місце, ніяк не міг збагнути — як це він за цілу годину встиг виголосити тільки коротенький вступ

до своєї промови. Він ще витяг годинника й раптом пересвідчився, що говорив усього яких п'ять хвилин, навіть менше...

— Гм... вийшла помилка, — промимрив він до себе.

І знову спало на думку Трескунові, що він іноді буває нещасна людина в житті. Як уже в якійсь справі не повезе, так і до кінця вже будуть невдачі. От і на пароплаві з ним — ціле нещастя... Втопився кашкет. Тепер хотів виголосити хорошу промову і — нічого не вийшло: помилився на годинникові. А робітники подумав, що з нього такий же й інженер, як промовець... Він навіть подумав, що тепер уже йому ніколи не налагодити щільного зв'язку з робітничою масою... І коли за годину після цього біля нього випадково сів Білецький, що допіру скінчив промовляти, інженер обережно пошепки сказав йому:

— А у вас, товаришу, добре виходить... Вам того... везе на промовах... Умієте навіть з господарчої точки зору.

І коли Білецький тільки неозначено якось усміхнувся й нічого не сказав, Трескун, даремно вичекавши хвилину, ще обережніше, ще тихше запитав:

— А як у мене — нічого?.. Я ніякої нісенітниці не сказав?..

— Ні, чому ж — добре й у вас... — відповів Білецький, — нічого собі... і не затягли промови. Робітники дуже не люблять, коли хто розтягує...

Інженер згадав за свого годинника й внутрішнє вилаявся. Він навіть подумав, що краще б хай годинник упав з пароплава, а не кашкет...

Тим часом вже несподівано для всіх зголосився промовляти Максим Іванович. Голова Гришак, недоброзичливий сусіда Максима Івановича, недоброзичливо сказав:

— Тут ще хоче промовляти товариш Товкаченко.

— Конешно, хочу — що ж, хіба не даси?.. — вставив голосно старий.

— Дати йому! — вигукнуло кілька голосів.

— Годі вже! — гукнули інші.

— Наговорились... Пора додому.

— Діло ясне... Давай резолюцію... Краще будемо робить.. Усе ясно.

— А хай старий скаже... Інженери ж говорили...

Тоді голова втихомирив збори й дав слово Максимові Івановичу.

Він зійшов на трибуну, зняв кашкета, зчистивши рукавом з нього якусь порохину, і почав:

— Вопрос, що й говорить, серйозний, — тут, щоб не прогав, щоб не продешевить. От з усього видать, що нужно робить

краще — більше вироблять. За пляном треба підняти на тридцять процентів, а в минулому місяці ми піднялися на шістнадцять — сказав товариш директор. А в минулому місяці, як і в половині цього ж, в відпустку було не менш як двадцять п'ять процентів робочих, та все ті, що на варстатах, бо за цей час мали ремонтувати їх варстати. Значить, четвертина варстатів не робила, а в продукції з шістнадцяти процентів не зійшли. Поскілки ж колектив за цей час менший, значить, інтенсивність більша... На скільки, я питаю, більша? Не менш як на двадцять з гаком процентів проти зимніх місяців.

Між присутніх раптом запанувала незвичайна уважність. Дехто перейшов ще на передні лави. Максим Іванович говорив:

— Значить, випустили той момент, що деякі станки не роблять уже півтора місяці: значить, на кожного робітника припадає місячної продукції більше не на шістнадцять, а — на око прикинувши — може й на тридцять, а то й більше процентів...

Серед комсомольців хтось заплескав і одна сторона зборів підтримала теж.

А в пляні п'ятилітньому на цей рік на скільки треба було збільшити продукцію цього року? На тридцять. Значить, зможемо зробити, що нам предписано.

Тепер уже густіші оплески перервали промову Максима Івановича. Він перечекав і продовжував:

— Тож хіба можемо ми спинитись на тридцяти? Ні, нам треба за ті місяці, що лишилися до кінця року, вироблять ще більше. Проти тридцяти в пляні виставимо сорок п'ять процентів... Чули, що казав товариш директор: боремось за просторі корпуси, за нові варстати, за легший труд...

Спочатку збори загомоніли, потім враз взяли старого на оплески й далі голова ніяк не міг вгамувати людей.

Розтлумачив старий, — підійшов хтось до Максима Івановича, — так за нові варстати й легший труд?.. Здорово!.. Робить бажко вже не хочеться, га?..

— А що ж — не дуже й хочеться... Поробилися вже, — сміливо відповідав старий.

З ініціативи Максима Івановича збори одностайно ухвалили перевищити плян. Проти ніхто не виступав, ніхто й не голосував проти.

До старого підійшов Трескун:

— Тисну вашу руку, товаришу... У вас дійсно добре вийшло... Прості, щирі слова, практичні розрахунки, господарча точка зору — і не довго... Робітники не люблять, коли довго до них го-

воять... А от у мене на цей раз нічого не вийшло — годинник зіпсував усю справу.

Після зборів Столяренко відшукав Максима Йвановича, і вони разом вийшли на виселок, хоч хлопцеві й не треба було туди йти.

— Так, Максиме Йвановичу, сьогодні ви зробили не мало... Аби тільки в життя запровадити те, що схвалили.

— А я ж казав, що мене, старого, робочі швидше послухають, ніж вас... А вже чи робитимемо ми так, як обіцяли сьогодні, просимо не турбуватись. Завод невеличкий — кожного робочого можна обійти й поговорити...

— Отже, Максиме Йвановичу, свою частину встаткування для нових корпусів завод устигне зробити... Чекати не доведеться... — сказав Столяренко і зауважив, що після цих слів старий щось уперто почав думати.

— Чи не встигне? Як ви думаєте?

— Завод, хлопче, своє зробить, та тільки промайнула в мене така думка: чи ж правильно буде будувати там, де ви надумались ставити нові корпуси...

— А чому б ні?

— Тож скільки землі він забере... Це ж буде, видать, зовсім новий завод.

— Авжеж... А чого вас сумнів бере?

— Та я і не сумніваюсь ні в чім... Та справа, бачте, ось у чому. На місці, де стоїть наш завод, і на землях біля нього ще за старих часів поміщик хотів побудувати цегельні, бо тут докопалися доброї глини, що з неї й цегла була б незвичайна й можна було б кахлю робити і все таке... Син у поміщика був інженер, ну й дослідив... Приїздили люди, копалися й добре оцінили глину. Вже було й людей найняв поміщик, а тут куркулі налетіли з векселями під закладну і забрали все в нього, що землі було, хоч на цьому шматкові й сіяти зроду ніхто не збирався — не родючий він: глина. Та куркулі продали одному німцеві ділянку, а він поставив цей завод, друга частина під виселок пішла, бо на ній і чорноземлі трохи було, а решта пустує... А там же й глина ж!.. Може її де й шукають, та не знайдуть. Так я собі й думаю: може не наш завод поширювати туди, а поставити там хорошу цегельню. Цегла ж тепер скрізь потрібна.

Хлопцеві дуже кортіло спитати старого — а куди ж завод ширити, але не спитав — побоявся, бо промайнула йому теж думка, що вимагала для себе часу й розрахунку. Не спитав, а тільки сказав, подумавши:

— Та вже ж і проєкта так склали, то, мабуть, міняти не стануть.

— Вам там видніше, — відказав старий, спиняючись біля свого двору, — це я так тільки згадав, щоб знали, та й усе.

Вони розійшлися, і хлопець поволі подався на своє приміщення. Але вперто держалась його думка, що її недбало й майже випадково кинув Максим Іванович.

Столяренко пройшов крізь контрольну будку заводу, бо жив разом з Трескуном на верхньому поверсі заводської контори. У вікні інженера світилась електрика — було ще рано спати й він, певне, розкладався з своїми довідниками й рисунками, що з ними не розставався ніколи.

7.

До кабінету директора заводу, товариша Горленка, в замкнені двері раптом постукали. Коли він одкрив, через поріг вступили Столяренко й Трескун. М'яко всміхаючись і ніяковіючи, Горленко, наче просив, промовив до них:

— Я, товариші, не маю й хвилини часу: готуюсь їхати складати доповідь про стан будівництва нових корпусів до паркому... Може ви зайдете згодом... ну, наприкінці дня...

Але Столяренко, многозначно переглянувшись з Трескуном, настирливо заявив:

— От нам якраз і треба поговорити з вами в цю хвилину. Це ж дуже важливо — ви самі переконаєтесь.

— Так, це надто важливо — без цього ми не зможемо розвивати далі підготовчих робіт.

Горленко стис незадоволено плечима.

— Ну, коли ви так настоюєте, то давайте будемо говорити. Сідайте тут. В чому річ?

Спочатку виступив Трескун.

— Бачите, Володимире Івановичу, справа така важка й відповідальна, що краще її спочатку мотивувати, а вже потім сказати, що ми пропонуємо.

— Добре, — згодився директор, — але не забувайте, що мені треба їхати на доповідь.

Інженер Трескун виклав суть справи. Він згадав і за незручність ґрунту для будування заводу й за шари кошовної глини на цьому місці.

— Ви уявіть собі, — казав він, — що місцеві органи навіть своїм коштом поставлять тут удосконалену гігантську цегельню з продукцією на кілька мільйонів найвищого ґатунку цегли. Баржами легко розвезти цеглу по річці вниз, де відчувають величезну кризу на будівні матеріали. Не забувайте, що таку глину важко знайти

десь поблизу. Зараз в разі потреби ми привозимо собі всього кілька соток за п'ятсот верстов. З господарчої точки зору — це величезний скарб. Аналізу глини ми вже робили... місцевими засобами з товаришем Столяренком — наслідки не зрадили сподіванок. Місто, замість привозної цегли, використовує свою. Окрім того, наступної весни ми продовжуватимемо наше будівництво на місцевій, отже дешевій цеглі.

Горленко задумався. Хвилину він дивився на кінець своєї цигарки. Синюватий димок спіралею здіймався над його головою, з трудом прокладаючи собі шлях під стелю. Всі трое мовчали. Нарешті, скинувши очима на Трескуна, Горленко тихо, немов пробаючи свій голос, проказав:

— А робітничий виселок?..

— Відійде під завод тільки половина, — швидко відповів Трескун.

— А куди підуть жити робітники?

— Перенесуть хати далі на поле. Ми їм допоможемо. Горленко відклав портфеля, потім подзвонив до паркому. Столяренко й Трескун чули як він попереджав когось, що запізниться трохи на засідання. Він навіть сказав, що у нього несподівано трапився випадок, який затримає його на півгодини. Потім, сівши за стіл, повторив своє запитання, придушуючи в попільниці допалену цигарку:

— Ну, так як же ви пропонуєте з робітниками?..

— Врізати їм за виселком, — знову повторив свою відповідь Трескун.

— Вони не схочуть туди.

— Вони протиставляють свої інтереси державі...

— Ну, вибачайте... Саме спрямування питання непоправне. Ми повинні виходити з інтересів робітників. Ми зуміємо матеріально їх компенсувати. Цебто ми можемо купити в робітників їхні дрібні садиби.

— Коли вони їх вам продадуть, — вставив Столяренко, що досі все мовчав.

Горленко кивнув йому головою, показуючи цим, що й він, власне, такої ж думки.

— А раз не продадуть, — казав Столяренко, — то доведеться забрати силоміць... І після всього цього ми лагодимось використати ініціативу й запал робітників на будівництві!.. Провал забезпечений...

— А ми спробуємо все ж таки зацікавити робітників будівництвом.

— Зацікавити можна тільки матеріально покищо, — подав свою

репліку Трескун, — купіть у робітників вигідно для них садиби... Вам навіть не доведеться вживати примусу.

— А я думаю, — знову промовив Столяренко, — що робітники все їдно не відмовляться від своїх хат і садків.. Їх не купити за гроші. Тепер робітники не поженуться за грішми. Ви підіть на виселок, подивіться, як робітники ходять по шабаші коло своїх садиб. Вони не віддадуть під завод своїх гнізд...

— Я пропоную, — заявив Трескун, — привабити робітників хорошою компенсацією і одночасово злегка якось натиснути... Вони згодяться тоді.

— Це не більшовицькі методи—«привабити...» «натиснути...»—заперечив Столяренко, — треба повести агітацію за комуністичний побут, збудувати великі будинки-комуни, взяти насамперед орієнтацію на молодь — і наслідки будуть більші, ніж ваші «привабити» й «натиснути»... Коли ви вржієте робітникам садиби на полі, стимулюєте їх до особистої домашньої роботи, тоді однаково можете не сподіватись на їх захоплення будівництвом заводу... Більшості з них на вас наплювають... У них своє будівництво, а завод їх не обходить... Вісім годин одробили — точка.

— Ми, звичайно, тут нічого ще не можемо вирішити,—встаючи, промовив Горленко, — ваші пропозиції я доведу до відомих місцевих органів, що відають будівництвом заводу. Покищо все хай лишається так, як запроектовано раніше. Не треба робити ніяких змін і не треба розголошувати про нові проекти нічого. Так буде спокійніше... До речі — треба починати вже будувати барак для будівників. Перша партія вже має призначення до нас — незабаром виїде.

Виходячи з кабінету, він все ще віддавав розпорядження Трескунові. Потім стис їм обом руки й швидко зник у лабіринті конторських кімнат. Він поспішав на доповідь. Трескун і Столяренко бачили в вікно, як він уже на дворіщі заводу віддавав розпорядження старшому робітникові, що якраз потрапив на нього.

— Я сподіваюся — вам нічого не болить? — запитав, граючись, Столяренко.

Але інженер мовчав. Його високе, трохи вузькувате чоло й лисина спереду на голові вкрилася краплинами кришталевого поту. Трескун, видимо, страждав. Він був чимсь пригнічений.

— Товаришу, — нарешті, спромігся він висловитись, — ви, певне, й уявити не можете, як я себе тут на будівництві кеписько почуваю.

Столяренко й собі вигідно вмовстився в шкіряному креслі.

— Мене тут тиснуть усякі передчуття... Одверто скажу вам — мені тут не везе... Ще відтоді як мій кашкет полетів у воду й заги-

нув, мене кожен день здибає якийсь нещасливий випадок. То візника немає, щоб приїхати сюди з пристані, і я мушу перти на собі мої чамайдани... То я беруся говорити до робітників промову й терплю, звичайно, фіяско: неминуче на кожному кроці — неприємність. Тепер ось якийсь чорт припер дурацькі шари будівної глини й через це не можна почати будівництво... Ні, я таки цього літа нещасний!.. — Він підхопився раптом і забігав швидко по кабінету.

— Чекайте, — заперечив йому серйозно Столяренко, — насамперед про глини доповів вам не якийсь там чорт, а таки ніхто як я... До того ж і самі ви висловлювали думку, що на тому місці, взагалі, незручно й не вигідно будувати. А подруге, ви ж самі вдалися до Горленка з проектом поставити на глинищах цегельню, а не завод. А тепер кажете, що ви нещасна людина...

— Ат... завод... цегельня... — ще дужче забігав на своїх коротких ніжках Трескун, — а що ж по-вашому я повинен був мовчати, коли знав про можливість такої перспективи для міста... Так, чи що?.. Мовчати?.. По-вашому, молодий чоловіче, я не господарник, а дрантя, ганчірка, лжеспец, підозрілий зайда... Так?.. Кажіть!..

— Так чого ж ви тоді нещасний?

— Тому що цього літа мені не щастить зробити хоча б щонебудь гладко, без перешкод... А чим ви гарантуєте, що все це нещастя не зв'язане з моєю особою, вірніше з моєю тут присутністю?.. Га?..

Хлопець дивився на спинку крісла, не знаючи — дивуватись йому чи сміятися з нервової людини, що поквапливо бігала по кімнаті, немов забіглий у пастку жирний пацюк.

— А ви знаєте, — раптом щось надумавши, спинився проти нього інженер, — знаєте, може мені краще тепер же, поки не пізно, тікати звідси?

Тепер уже Столяренко дивися на інженера трохи злякано, трохи здивовано.

— Вам слід відпочити, — промовив він до нього, — йдіть зараз до себе й конче засніть. Ви надто перенервувались... Кожна дрібниця вас хвилює.

— А й справді — мабуть, піду. Важко тепер, товаришу, працювати за інженера... особливо на будівництві. Я більш як тридцять років працюю... Та колись було спокійніше працювати. Мені давали проекта, гроші, людей, і я працював — знав, що і як мені робити... Роками виконував проекта й відчував під собою добре втрамбований ґрунт — працював, не знаючи за собою помилки. А тепер — один крок ступиш і вже відчуваєш під ногами драго-

вину — трусить... Новий день — нові помилки... Ми з вами працюємо тут уже цілий тиждень, ввійшли вже в курс проекту — починати б тільки будівництво, а виходить вся наша робота була помилка... Треба похерити всю тижневу роботу.

— Алезж про зміну проекту немає жодної постанови...

— Так буде...

— Ну, коли й буде, то що ж у цьому прикрого?..

— Як що?.. Та ви ж самі казали, що робітники не віддадуть своїх садиб!.. Кажете, є засоби впливу?.. У мене раніш був єдиний засіб: потрібна ділянка під будівлі — зацікавлюю власників матеріально... Проти хорошої ціни ніхто не встоїть... А тепер, ви кажете, що цими методами нічого не вдієш.

— Авжеж... Тепер по-іншому беруться до роботи. Як я собі не втямив, товаришу інженере, то є тут принципова різниця. Капіталіст, що ви йому будували завод, знав одно — щоб робітники відробили йому дев'ять, десять чи й дванадцять годин на добу й після щоб не втручалися до його хазяйських справ... Так і виходило — робітники працювали свою норму, поки вистачало їм, а потім бралися до хатніх справ... По-вашому, так було краще?

— Я ж, молодий чоловіче, цього не кажу.

— Не кажете, але в вас воно на язик проситься. А уявіть собі, що й тепер робітники працювали б за цим же принципом: вісім годин заводіві, а решта собі, а не заводіві й нікому іншому... Що б тоді було з заводом?.. Аджеж доброго хазяїна, окрім того ж робітника, заводіві немає... Якби робітник жив на свій інтерес, а завод на якийсь невідомий свій, у нас розвивалося б не соціалістичне підприємство, а капіталістичне, хоч воно й державне. Робітник продавав би свою силу заводіві, як і раніш. У робітника є одно своє хазяйство — його завод, як частка невеличка його держави... А ви пропонуєте робітникові добрі гроші, щоб він знову заводив своє непотрібне й зовсім некорисне господарство — хатинку, садок, город і все, на що в нього ще тільки вистачить енергії.

— Я знаю, — підхопився жваво Трескун, — ви пропонуєте найзвичайнісіньку за наших днів річ — будинки-колективи, збудовані на ті ж гроші, що робітники одержать за свої знесені хати.

— Покищо тільки це.

— Ото ж то й біда, що тільки це. Примусите робітника спродатись я не маю права й рації, в комуну він може не забажати, а я мушу мати, нарешті, місце, щоб поставити завод... Від такої ситуації голова піде кругом.

— Трескун більш не схотів говорити — встав і пішов геть з кабінету похмурий і пригноблений, наче не спавши.

— А таки й справді — важко тепер працювати інженерові, — виголосив йому вслід Столяренко і собі пішов геть. Він вирішив пройтись трохи цехами — треба було побачитися з Білецьким.

В механічному відділі він побачив Максима Йвановича. Той ходив по робітниках і про щось коротко з ними перемовлявся. Робітники, не кидаючи варстата, відповідали старому, він голосно сміявся й проходив далі. Побачив Столяренка — привітався:

— Ну, чому ж не заходите?.. а я вас чекаю. В мене садок зараз — вік би з нього не виходив!.. Охота голуб'яча — перша на посьолку... Може завтра зайдете — чекатиму.

— Може й зайду — не скажу... щось наче часу бракує.

Вони швидко розійшлися. Стало Столяренкові шкода старого, що хвалився і садком і голубами... «Ех, — помислив він, — коли б знав старий до чого воно йдеться, збавив би, певне, веселощів... А то бігає по заводу, як парубок». Потім раптом, щось надумавши, він повернувся й швидко пішов з заводу. Він вийшов на вузьку вуличку виселку й почав блукати плутаними завулками, заглядаючи крізь паркани, вичитуючи прізвища власників. Там, де виселок одним боком підходить до заводу, Столяренко виміряв кроками вуличку, далі завернув убік і знову виміряв кроками завулок. Полічив хати й записав прізвище власників. Потім пішов на завод до себе, взяв папір і почав робити ескіз. Це був його власний план розташування нових корпусів на місці робітничого виселку. За проектом Столяренка в гурт домів, що їх треба було зносити, входило понад сорок одиниць і серед них була хата Максима Йвановича з сусідами, батька Білецького, Гришака — голови завкому, також порожня садиба, де мав ставити собі хату місцевий піп, і ще багато домів, що по-хвацькому випинали свої білі, вимазані боки з садків.

8.

О сьомій вранці, коли вже почали роботу цехи, перед конторою заводу згрузилась юрба — близько сотні робітників. Вони голосно розмовляли між собою, чути було й регіт і вигуки. Когось відряджали до контори, а той пручався — не бажав.

— А чого, люди, не робите? — поцікавився сторож з контрольної будки на воротах, що була тут же поряд.

— А ти що — сам хіба робиш, що нас посилаєш? — озвався хтось із гурту.

— Трескун більш не схотів говорити — встав і пішов геть з кабінету похмурий і пригноблений, наче не спавши.

— А таки й справді — важко тепер працювати інженерові, — виголосив йому вслід Столяренко і собі пішов геть. Він вирішив пройтись трохи цехами — треба було побачитися з Білецьким.

В механічному відділі він побачив Максима Йвановича. Той ходив по робітниках і про щось коротко з ними перемовлявся. Робітники, не кидаючи варстата, відповідали старому, він голосно сміявся й проходив далі. Побачив Столяренка — привітався:

— Ну, чому ж не заходите?.. а я вас чекаю. В мене садок зараз — вік би з нього не виходив!.. Охота голуб'яча — перша на посьолку... Може завтра зайдете — чекатиму.

— Може й зайду — не скажу... щось наче часу бракує.

Вони швидко розійшлися. Стало Столяренкові шкода старого, що хвалився і садком і голубами... «Ех, — помислив він, — коли б знав старий до чого воно йдеться, збавив би, певне, веселощів... А то бігає по заводу, як парубок». Потім раптом, щось надумавши, він повернувся й швидко пішов з заводу. Він вийшов на вузьку вуличку виселку й почав блукати плутаними завулками, заглядаючи крізь паркини, вичитуючи прізвища власників. Там, де виселок одним боком підходить до заводу, Столяренко виміряв кроками вуличку, далі завернув убік і знову виміряв кроками завулок. Полічив хати й записав прізвище власників. Потім пішов на завод до себе, взяв папір і почав робити ескіз. Це був його власний плян розташування нових корпусів на місці робітничого виселку. За проектом Столяренка в гурт домів, що їх треба було зносити, входило понад сорок одиниць і серед них була хата Максима Йвановича з сусідами, батька Білецького, Гришака — голови завкому, також порожня садиба, де мав ставити собі хату місцевий піп, і ще багато домів, що по-хвацькому випинали свої білі, вимазані боки з садків.

8.

О сьомій вранці, коли вже почали роботу цехи, перед конторою заводу згрузилась юрба — близько сотні робітників. Вони голосно розмовляли між собою, чути було й регіт і вигуки. Когось відряджали до контори, а той пручався — не бажав.

— А чого, люди, не робите? — поцікавився сторож з контрольної будки на воротах, що була тут же поряд.

— А ти що — сам хіба робиш, що нас посилаєш? — озвався хтось із гурту.

— А, звісно, роблю... — хіба я не такий же робочий...

— Теж робота — у будці на лаві спати. Ти піди кувалдою по-
клюй...

— У нього спеціальність не та... Він спеціаліст шабашки одби-
рать... Інтелігентний труд!..

— Який не труд, а все ж часу просить... А все ж таки, чого
вас сюди винесло?

— Та це народ, який сьогодні вихідний, — пояснив один з ро-
бітників, — вийшов недільник робить... Підемо зараз гуртом місце
під нові будівлі розчищати. Так сюди по лопати зійшлись.

— Чого тільки по лопати, — втрутився ще хтось, — а інженера
хіба не треба?.. А він ще видать спить...

— А спить, то підождемо — хай старий відпочине...

— Як його — Трескун, чи що? Подовгу спати звик... Умственна
робота... Втомяє чоловіка, як чарка.

— Та це правильно — умственна втомяє... Просто знесилює.
Я оце якось у сина взяв книжку одну, що під руку трапилась,
про якусь критику пролетарську чи про літературу... Ну, почитав
по-вечері з півгодини. То як кинуло в сон, так і гудка проспав...
Мало в прогулянки не пошився...

— А ти думав як!.. Література — це вещь серйозна... Можна
не то що в прогулянки, а зовсім з заводу пошитись. У мене, брат,
менший синок ото як кінчив семилітку, та не стало йому чого,
робити, ну й почав всякі вірші строчить — про погоду, про вербу,
що в мене на вгороді, і т. д. Сидить ночами, гас палить і пише.
Удень по папір до кооперативу бігає... Я його до фабзавучу на іспит
посилаю, а він мені: «Я, — каже, — вірші вчитимусь писати, Гого-
лем буду»... Так хіба, — питаю, — фабзавуч нічого більш не вчить?
«Не було печалі, — думаю — та й умовляю його ладом, — а чи не
пішов би ти, сину, до тієї академії, коли фабзавуч закінчиш...
Все ж таки... Воно, видать, і писателю робоча спеціальність не за-
вадила б... на чорний день»...

— Ну що, й послухався вас? — спитав хтось насмішкувато.

— Де там!.. Утік з фабзавучу... Десь тепер у столиці. Вірші
по людях розносять...

Проте, інженер Трескун не спав давно. Він з Столяренком жили
в двох кімнатах на горішньому поверсі конторського будинку, що
на дворічці заводу. Зібравшись уранці йти до кабінету Горленка
по розпорядження щодо будівництва бараків, Трескун почув на
дворі людський гомін і вже був підійшов до вікна, як почув голос
Столяренка, що гукав на нього з-за стіни. Столяренко увійшов
занепокоєний.

— Гурт робітників прийшов на недільник... Давайте їм роботу.

— Яку ж роботу? — розгубився Трескун, — ну хай ідуть на склад штабелі вкладати.

— Не підуть... Вони прийшли починати будівну роботу. Рівняти землю хочуть під нові корпуси.

— Алеж ми ще не вирішили щодо місця...

— В тім то й річ, що не вирішили ще... Треба йти до Горленка, якщо він уже прийшов.

Але директора в кабінеті не застали — він ще не приходив. Зате побачили Максима Йвановича, що, нетерпляче чекаючи на них, ходив по кабінеті.

— Ну, — гукнув він до Столяренка, — я не зробив, як обіцяв?.. Дев'яносто людей беруть заступи — рівняти ґрунт під нові корпуси. Це ж тільки сьогодні?.. А ще й завтра, й позавтра — усю п'ятиденку в кого вихідний день приходитимуть робить. Півтора відсотків пляну!.. Оце темпи!.. За теплі й просторі цехи, за нові варстати!.. Стривайте, що трапилось?.. Чого ви наче невдоволені?.. Ну, це ні к чорту не годиться!..

— Товаришу, — сказав Трескун, — але з ким це погоджено? Хто розпорядився?

— Ну, за це, це вже вибачайте, — розсердився Максим Іванович, — ми набиваємось своєю силою, од відпочинку відмовляємось — робимо, а тут — «з ким погоджено», «хто розпорядився»... Бюрократія, головотяпство!.. Робочу ініціативу затискують!..

Максима Йвановича немов розпик хто найненависнішими йому словами. Він розмахував руками перед розгубленим Трескуном і Столяренком і хлестав їх нестримним і несподіваним потоком дошкульних слів.

— То що ж це виходить?.. Уже не ми — робочі, що по тридцять літ тут робимо — хазяїни, а заїжджі інженери. Ви волієте робити найманою силою, а недільника вам не треба... Ви не потієте над грішми, ціни їм не знаєте. Не своїми грішми за роботу платите, то вам не шкода їх, а ми хочемо здешевити будівництво, щоб на кращі варстати вистачило. Ви поїдете, а нам — працювати...

— Що трапилось? — спокійно запитав Горленко, входячи до кабінету.

Все ще приголомшені обвинувальним актом старого, Трескун і Столяренко не встигли зосередити своїх думок. Максим Іванович виступив з відповіддю:

— Розумієте, Володимире Йвановичу, робочі, в кого сьогодні вихідний, влаштовують недільник — хочуть грабарську роботу для будівель поробити самі. Аджеж грабарів вам ще не надіслали. Може їх і зовсім не буде, так ми самі. П'ять днів завод замість вихідних — лопати в руки і на роботу.

— Правильно, Максиме Йвановичу, це нам дасть чимале заощадження на будівництві. Навіть можна підрахувати приблизно. Триста п'ятдесят чоловіка по вісім годин — півтори тисячі карбованців, плюс соцстрах двісті — загалом, виходить тільки на цій роботі заощаджень понад тисячу сімсот карбованців. Є розпорядження з тресту — всі заощадження на кошторисі кинути на вдосконалення встаткування.

— Ось! — вигукнув радо Максим Йванович, зачарований діловими розрахунками директора.

Алеж у нас з плянами ще не зовсім закінчено, — натякнув здалека Трескун.

— Це нічого, — відповів рішуче Горленко, — бидати всім інструмент і хай ідуть працювати. Товаришу, — удався він до Столяренка, ви поведете робітників і покажете їм роботу. Ви, Максиме Йвановичу, даремне напали були на інженера Трескуна — без мого дозволу він не міг починати роботи.

— Та я нічого, — засміявся був Максим Йванович, — я думав, що товариш інженер просто не хотять нашої роботи, бо ми ж по спеціальності не грабарі, а якщо, справді, без вашого дозволу не можна, то вибачайте... Ви, товаришу Трескун, на мене серця не майте — я не інженер, ваших думок не знаю, ну і набалакав вам нісенітниці... поспішав і слухати вас не схотів. Ну, так ми пішли, Володимире Йвановичу.

— Ідіть, робіть.

Коли старий і Столяренко пішли і не стало чути веселих вигуків робітничого гурту на дворищі, Горленко показав Трескунові на крісло й сам сів за стіл. Потім запалив цигарку й, заволікаючи себе густим димом, промовив:

— Треба поспішати. Робітнича ініціатива нас переганяє — значить, ми не так робимо, як треба.

— Володимире Йвановичу, я ж не поінформований. Я не в курсі справ. Скажіть — за що тепер братись?

— Справа, колего, ясна. Вчора й позавчора я проводив ваші пропозиції в місцевих органах. Остаточного схвалено: почати цього ж літа будувати величезну цегельню тут, плян будування нової цегельні за містечком скасувати, також зліквідувати з наступної весни стару комгоспівську цегельню. Це все значить, що під наш завод треба забрати значну частину робітничого виселку. І треба починати це негайно, робітничу думку треба скерувати на це тепер же — сьогодні, завтра. Я даю телеграму в трест, щоб не надсилали робітників — чекали вашої вимоги. Вам треба проект добудови розпланувати на новому місці. Точно вирахувати — чий садиби нам потрібні під забудову...

— Володимире Йвановичу, — з якимсь жалем у голосі вимовив Трескун, — навіщо ж ви дозволили сьогодні недільник?

— А що я мав робити? Дати іншу роботу, або зовсім скасувати недільник — значить, викликати недовіру до себе й навіть образити робітників, що прийшли з власної ініціативи. Рівняти ґрунт там все їдно будуть, коли будуватимуть цегельню. А місто нам за цю роботу оплатить. Проте, на завтра й надалі робіт не призначати. Отже сьогодні ж беріться за планування; готувати робітничу думку ми доручимо ще й іншим організаціям на заводі.

Він звелів гукнути до нього голову завкому. І коли Трескун виходив з кабінету, він зустрівся на дверях з височенним, кремезним робітником. То був голова завкому Гришак — сусіда Максима Йвановича.

— В мене до тебе серйозна розмова, — удався Горленко до предзавкома.

— Послухаємо, — відповів той байдуже й уместився в м'якому кріслі.

Горленко виклав суть нового проекту, що на нього орієнтуватися пропонував партійний комітет. Гришак дослухався до його слів з більшою, ніж якого іншого разу, увагою. Було помітно — він близько зацікавився новою справою. Горленко докладно розповідав про рекомендовані від партійного комітету заходи.

Увесь цей час Горленко заступав секретаря заводського партбюра Омельченка, що хворий лікувався десь на далекому курорті. Працювати на посаді директора та ще й керувати роботою партійного осередку — було нелегкою справою. Горленко обережно підходив до всіх важливих питань, постійно радячися з іншими членами партбюра. Тому він і гукнув тепер Гришака, щоб саме з ним обговорити й урахувати всі особливості складної ситуації.

— Конкретизувати остаточно директиви парткому ми повинні на партійному осередкові й то якнайшвидче, — закінчив він свою інформацію.

— Коли скличемо збори?

— Завтра, — відповів Горленко.

— Не можна: не встигнемо проробити на бюрі.

— Бюро скличемо сьогодні. Зараз підемо по цехах і попередимо членів.

Але нащо так поспішати? — Раптом майже вигукнув Гришак. — Над цим треба добре поворушити мозком усім нам... За це діло одвічати доведеться...

— Хе-е... — засміявся Горленко, — розум неповороткий — довго йому треба міркувати!.. Сьогодні думатиме бюро, завтра —

увесь осередок, а позавтрьому твій завком думатиме. Мало тобі?..

— Воно не мало, — думав уголос Гришак, — та все ж це не те, щоб десь у ливарні вітрогона ставити або нового двигуна купувати... Тут — цілий завод треба поставити й одної помилки не допустити... Все треба обчислити.

— Ти зайди до Трескуна, — порадив Горленко, — в основному він уже все обчислив. Зазнайомся з проєктом докладніше. А зараз — по цехах.

Вони пішли скликати на вечір екстренне засідання партійного бюро.

(Далі буде).

Леонид Смілянський..

Матеріал до РСІ.

Тільки з шахти.
Тремтить рука,
як палі вбиває —
нотує пакти.
Уже з годину
сидить ЛК,
щоб в РСІ
написати
акта.
Киньте, хлопці,
цигарки
смалить,
як нам тон
суворіше
взяти?
Цю ніч
апостолом-богом
моливсь
і матюкався
десятник.
Так наче бурею
збитий
з ніг
пристати не може до берега —
він
2 упряжки
сидить в коренній
304. бремсберга.
Щоб не посмів
ніхто
й ніяк
тишу забоя розбуркать...

А тут
з динамітом
приходить щодня
запальник
палити
бурку.
Полум'я лампочки
гасне
враз
од гримучого
газу
навколо,
як чирій
синіє
і зріє
газ,
збирається
в авреолі.
Точно
і вірно весь час,
немов
в барометрі
чуйна
стрілка —
5% газу під склом
замірює
бензинка!
В зава!
В механіка!
В техлюдей!
В головотесів
керівного
штибу!!!
З десятикових наболілих
грудей
рветься
прокляття,
як вибух.
За злочин —
до суду тягне шахтар,
до кодексом
ствердженням
права,
тих, хто обходить

потоки
 скарг
про
загазованість
 лави
Легка Кіннота
 склала
 акт,
пакти
 б'ють
 по ворогу
 нагло.
Матеріал готовий,—
 і відтак:
— РСІ —
 зверни
 увагу!

Микола Шеремет.

Боротьба триває.

(Уривок з роману).

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ.

Замаскований злочин.

1.

Зустрілися й познайомилися ці двоє найвидатніших людей у повіті зовсім не випадково. Щоправда, карт своїх мадам Семиполова нікому не відкрила, але її й так добре розуміли. Можливо, що за інших обставин поведінка заповзятої дами викликала б у гостей не одну зневажливу посмішку, а тепер їй все пробачали — був такий виключний час, що кожен доходив свого, як тільки міг.

Князя Святополк-Мирського, колишнього поручника одного з царських гвардійських полків, познайомили з генералом фон-дер-Шварцем на урочистому бенкеті у повітового старости. Честь рекомендувати молодого князя уславленому «перемогами» чужинцю взяла на себе мадам Семиполова. Це нікого не шокірувало, навіть самого господаря дому, повітового старосту, що лише годину тому познайомив гостю свою з генералом.

Мадам Семиполова була одна з найзаможніших поміщиць на всьому повіті, її землі межували з лятифундіями родовитого поручника. Як ніколи передніш, інтереси двох багатих сусідів тепер тісно спліталися й щасливе розв'язання їх цілком залежало від дещо відлюдного генерала. Інакше й бути не могло, це всі добре тямили. Нацьковані більшовиками, звірі-мужики не помилювали в числі інших ні підстаркуватої поміщиці, що свого часу була їм за «рідну матір», ні безусого князя... Землю поділили й засіяли, а економії попалили й обернули на кучугури руїн. Отож, мадам Семиполова мала переважне право на генералову ласку.

Нарада проміж генералом, поважною дамою й князем відбувалася в кабінеті повітового старости й тривала щось понад годину. Про наслідки її незабаром довідався весь повіт.

Третього липня, саме третього липня тисяча дев'яťсот вісімнадцятого року, молодий князь Святополк-Мирський несподівано завітав до Новоспасівки. Князя супроводив невеличкий загін державної варті. Четвертого липня, саме четвертого липня то-

го ж таки вісімнадцятого року, полк німецьких салдатів став навкруг села.

Командир полку, генерал фон-дер-Шварц, прибув тільки тоді, коли державна варта зігнала все село на широкий церковний майдан. В екіпажі, поруч генерала, сиділа поміщиця Семиполова, що була колись новоспасівцям за рідну матір...

Крапка.

Короткочасне панування гетьмана Скоропадського на терені теперішньої Радянської України історія зафіксувала на своїх сторінках до найменших подробиць. Тож годі розводитись про те, скільки день і якою саме ціною покутували новоспасівці свої провини перед князем Святополк-Мирським і мадам Семиполовою.

Новоспасівські «століпинці» були об'єднані під той час у міцну «спілку хліборобів». Не варт згадувати й про те, яке саме місце посідали вони в незабутній експедиції генерала фон-дер-Шварца. Найбогобоязливішому з них спало на думку кожного десятого—був то чоловік, жінка, чи дитина—провадити за село в балку...

Мадам Семиполова, кажуть, з радістю пристала на ту пропозицію. Німецький генерал фон-дер-Шварц не заперечував, але категорично відмовився бути за свідка кривавої розправи...

В кабінеті завідувача Петрівського райземвідділу висить нині нова мапа району. Колишню «Дем'янову» балку, що розмежовує район на дві рівні частини і в'ється понад самою Новоспасівкою, названо вже на мапі «Страшною» балкою. Розповідають тепер, що величати так почали її другого ж дня потому, як генерал фон-дер-Шварц із своїми спільниками покинув Новоспасівку.

Балка Страшна...

Фатум — нісенітниця!.. А проте, злочинний дух мадам Семиполової, ніби на віки-вічні оселився на порослому дні глибокої балки... Ім'я фатуму тому зовсім нескладне — клясова ворожнеча.

Досить. Балка Страшна посідатиме в ряді подій найчільніше місце. І не дивно: Софійська комуна народилась, жила й дотепер живе понад балкою Дем'яноюю, що зветься нині Страшною.

2.

...Іх троє, та третій ніколи не спускається на саме дно балки. Чи весняної води лякається, чи так чого уподобав собі місце на горбочку за балкою? — Невідомо.

Приходять смерком і зникають звідси на світанку. Спершу один підповзає до самої води й обережно простягається під невисоким кущем червоної лози, а за ним, трохи перекодя, і дру-

гий злодійкувато підкрадається до товариша. Мов дві гадюки, що спіткнулись десь на скрутному, дивляться вони один на одного й на якийсь час, слова не промовивши, наче мертві припадають до землі.

Обабіч вузької стежки, що береться від самої води, й тікає геть вгору, сутеніють кущі густої лози. Згодом той другий, що трохи спізнився, підводиться з землі й живим рухом знов переходить на той бік стежки — йому тепер цілком вигідно, він умостився якраз насупроти товариша. В цьому крився свій сенс: миша й та не прослизнула б суточками, не будучи від них помічена.

Третій так і гибіє на горбочку, аж поки й не почне розвиднятися. Але ті двоє, що причаїлись на дні глибокої балки, ні разу не насмілилися покинути сховищ своїх, не зачувши попереду притишеного свисту з гори.

Свист той з гори чується поряд четверту ніч.

На дні балки, oprіч води, дози, кавалків червоної глини та незграбних уламків камінних скель — нічого коштовнішого не було. Пощо саме трое невідомих четверту ніч крадькома наглядають сюди?.. На яку багату нахідку сподіваються натрапити вони в темній прірві глибокої нічної доби?..

Ніч чорніла страшною мовчанкою.

3.

Наближався вже травень місяць, а в поле, проте, ще ніхто не наважувався виїхати. Зима лютувала обидві декади квітня й лише на початку третьої одразу вдарилася в сльози й почала хутко марніти. Від остогидлого білого фону лишалися одні тільки неприємні згадки. Посіріло навкруги, пожовкло, а по двох-трьох днях, мов після віспи, побляклі простори взялися геть чорними плямами. Сонце світило тепер щиро й привітно. Не мине ще кількох днів, як протряхлі ріллі сараною вкриє стомлений жданкою орач. Тоді тільки почнеться справжня весна.

В комуні ім. Софії Гайворонської сьогодні незвичайно тихо й безлюдно. Ще тільки десята година вечора, а комунарам уже сниться другий сон. З самого досвіта й до пізньої вечері поралась комуна біля реманенту, точила зерно на тріерах, протравляла його й сушила на ряднах та брезентах. Натрудилась комуна за день неймовірно. Навіть просторий клуб, постійне пристановище комунської молоді, і той спустів відразу після вечері — не чути було з розчинених вікон ні веселого багатоголосного гомону, ні пісень, ні музики. Час розваг минув, наближалась весна. Про це недвозначно нагадав відомий кожному комунарові «буфер».

Посеред двору комуни, межі двох дубових стояків, висить на міцній перекладині чавунний буфер, що його невідомо хто з комунарів і коли саме знайшов біля залізничної колії, коли розбився був там поїзд. Рівно о сьомій годині, вартовий комунар підбіг до стояків, зняв з перекладини розсувний ключ з відтятою щічкою й тричі ним торкнувся буфера—пролунало в повітрі три довгих, гармонійних звуки. Зрозуміло—спочивати... Комунари покинули спільну їдальню й купами рушили до хат.

Тихо серед степу. Оповита непроглядною темрявою комуна спить міцним натрудженим сном. Лише тоді, як повернуло на першу годину сталось непомітне порушення мертвого спокою в комуні. В крайній від балки хаті стиха рипнули двері—хтось крадькома визирнув із сіней. Хто?

Назовімо ж ту загадкову людину Гнучкою. Це найкращий вихід із стану. А ще й тому, що вигадане від нас назвисько й трохи не пощербить правди—невідомий, справді бо, був і молодий, і гнучкий. Але годі!..

Гнучкий довго й напружено прислухався й тільки тоді наважився переступити поріг, коли твердо переконався, що надворі немає ані живої душі. Всі сплять, кому його помітити й зупинити?.. рука обережно причинила двері, почулись притишені кроки. Гнучкий повернув з двору й крадькома подався геть від комуни.

Чим далі відходив од комуни Гничкий, тим щораз сміливішав. А метрів двісті пройшовши, він випростався, озирнувся назад і полегшено зідхнув.

Комуна лишилась геть ззаду. Небезпека минула, його ніхто не помітив. Може він тепер іти звичайною ходою, а ні—візьметься бігти, що є духу. Аби йому волі допасти, аби його на шляху не перейняли, а вже робитиме він так, як йому власний глузд наказуватиме. А воля чину аж надто багато важила в його потаємній справі.

Гнучкий надав ходи й мало не бігцем ударився до балки. Не минуло й кільканадцяти хвилин, як він опинився біля чорних вінець балки Страшної й, миттю, щось згадавши, узяв ліворуч понад самою балкою.

Комунари Софійської комуни не цуралися єднання з людьми поза комуною. Щоб мати постійний зв'язок з потойбічними селами, вони власним коштом перекинули через балку аж три дубових мости. Та весняна повідь сливе вщерть затопила глибоку яругу, не полишивши жадної ознаки там, де мости ті стояли. Всю весну, аж доки й не спадала вода в балці, комунари переходили небезпечну прірву на Камінному броді. Про це місце й

згадав, очевидно, Гнучкий, коли раптом змінив свій маршрут. Ніде в іншому місці він не перехопився б на той бік балки.

Гнучкий зупинився. Визирнув місяць із-за хмар, вода в балці скидалася на широку лаву остуженої криги. З шуму й піни витикались неоковирні голови потоплених велетнів, що їх хтось перед скаранням вишикував в одну довгу шереду—Камінний Брід... Головаті втопленики,—то уламки скель, що, невідомо з яких давен, рівненько перетяли середину балки Страшної, утворивши природну переправу на той бік.

Комуна за два кілометри від нього. Тепер уже жодна небезпека не загрожує йому. На коні посідають, і то не наздоженуть—іще хвилина—дві й він буде на тім боці, а там—лови вітра в полі!..

Гнучкий розігнався й вправно стрибнув на крайню камінюку, а з неї на другу, з другої на третю. На четвертій він на якусь хвилю затримавсь—молодий і, справді, стрункий і тендітний, мов дівчина-красуня.

— «Отак виріжемо садиби, отак поставимо хати»...

Юнак раптом випростався й збентежено повернувся до комуни. Щойно проказані від нього фрази належали, очевидно, не йому, а комусь із тих, що мирно почивали зараз в комуні.

— Бандити!.. Добре ж, що я пильнував за вами і в моїх руках усі докази проти вас, а не пощастить мені натрапити на вашу нараву?.. Загин комуні! Не минуло б і півроку, як од неї й кілочка не зосталося б... І майно розподілили, і плян накреслили, кому й де саме сідати... Машино-тракторне товариство...

Гнучкий засмутився й несвідомо сіпнувся до кишені, мов би цигарка, що лагодився він її запалити, чимсь зарадила б йому.

— Микола Павлович... не встеріг!.. Ну й завариться ж каша!.. Гліб Сирота напевне дістав листа з документами... Тільки чому він мовчить?... Гліб...

Осміхнувшись, Гнучкий круто повернувся й з вогником у зубах націлився й перестрибнув поряд дві камінюки.

...Лови вітра в полі!.. Завтра ввечері він буде вже в Києві й радитиметься з Глібом Сиротою...

...Лови вітра в полі!..

Але й вітер в полі може часом наразитись на смертельну небезпеку.

За високим кущем на горбочку заворушилась чиясь опукла тінь. Її щось нагло вразило. Ось вона тривожно хопилась з землі, підвелась на коліна, прислухалась і, дрібно затіпавшись, подалась наперед.

— Нарешті!..

На дні балки миготить одноокий вогник. Там, темним низом, якийсь невгомонний пересікає безодню Камінним Бродом.

Він! А кому ж то глумої ночі віятись степами та яругами?.. Тільки тому, хто обважнів чужими таємницями. Тільки тому, кого вони важко гнітять...

Цікаво, куди саме поспішає він з викраденими паперами—в округу, чи тільки до району?.. А втім, на все свій час. Пощо, йому, справді, хвилюватись?..

Тінь схопила загодя припасену грудку й пошпурила її в темряву. Розлігся тихий шелест—грудка влучила саме туди, куди її спрямовувалось. Але з кущів, що виразно майоріли при самій воді в балці, ніхто й звуком не обізвався на подане згори гасло.

Ще п'ять-шість кроків і він порівнявся з ними. Чи доцільно ж його лякати?.. Хай собі чолов'яга спокійненько посувається стежкою. Аби він у суточки ступив, а за ними не станеться. Ач, як зухвало миготить йому цигарка в зубах. Не з страхополохів, видимо. Не зле! Принаймні, не злякається «хохи» й не кине́ться чмалено тікати. Не заради ж того поневіряються вони четверту ніч в цій проклятій пастці, щоб тільки помилуватись лопотінням його прудких ніг?.. Хай же собі чолов'яга спокійненько простує стежкою, пощо їм квапитись?..

Ні одна жива душа в комуні нічого не знає про його наміри. Навіть Тетяні, й тій жодним словом не відкрився. Щождо того милого товариства, то він цілком спокійний—найменшої призри не мають вони на нього. Ого!.. Так би вони й випустили його з комуні. Давно б вимудрували засіб знешкодити його. Два передні злочини, він певен, їхніх рук діло... А може... а може, проте, дістати «нагана» з кишені? Які, справді, похмурі й ворожі ці кущі!..

Пусте!.. Гнучкий пібстрибнув і одразу зник серед густої порослі. Чи пристало ж йому зважати на якийсь шелест і шарудіння в кущах?.. Лисиця нишпорить...

— Стій!..

— Стій!..

— Стій!.. Доникло з гори й хрипко завмерло на дні балки. Птахом чудернацьким знялася волохата постать з-під куща на горбочку й несамовито шугонула в прірву.

Залущала лоза, почулось важке, задихане сапання. В'юном вигинався розпластаний на стежці Гнучкий, намагаючись скинути з себе надсильну вагу, та шкода!.. На грудях йому верхи сиділа крем'язна постать людини у чорному сіряці й з посмішкою стежила за його марним силкуванням. А над самим юнаковим обличчям, затуляючи очі, шаруділа сива борода сухорлявого дідка

у великому кошлатому капелюсі—од бороди відгонило тютюном і припахом «херувимського» ладану. Однією рукою старий цупко вп'явся у волосся, а другою, знемагаючи на силі, поринався за-тулити рота Гнучкому. Захід цей, власне, був цілком не до речі бо юнак не кричав, а лише натужився й потихеньку стогнав.

— Тату!—озвався велетень у сіряці. — Полапайте лишень йому кишені, коли б там чогось не було — щось неначе муляє мені в пахву...

— Так і є!—Вигукнув схожий на виснаженого схимника дідок.—Пукалка, сину!..

— Кинь мені цю абищицю, старий!.. Вона нам може незабаром у пригоді стати... Ну, хлопче, почнімо розмову з тобою!..

Застромивши за халяву револьвера, той третій, що ховався на горбочку, присів навшпиньки й зазирнув Гнучкому в вічі.

Невже?.. Яким побитим він опинився тут?.. Юнак здригнув на цілім тілі й раптом взявся крейдою.

— Не будемо зайво гаяти часу—кажи, пляни, що ти їх викрав, при тобі?.. Не одмовляйся, а кажи відразу!..

Гнучкий не озивався. Упізнав він і хирявого дідка з пропаханою ладаном бородою, і товстопикого розбишаку в сіряці. Скільки? Тільки ж два тижні минуло, як обох їх бачив на таємній нараді біля цегельні. Діють вони так, безперечно, у цілковитій згоді з тим своїм однодумцем, що сном безневинного-немовляти починає зараз у комуні. Різниця між ними стерлася, вони остаточно порозумілися. Спільність інтересів поєднала їх у криве побратимство й утворила з них один міцний кулак, ладний спасти на голову кожного зухвальця, що супроти інтересів тих повстати наважився б.

Це так. Той мирно починає а ці, під'южені від нього, пильнують спільних інтересів. Але вони не самі, з ними цей третій, сторонній. Чого він приплівся до них?.. Невже й він якоюсь мірою причетний до того диявольського наміслу, що мав знищити комуну?..

На нараді його не було, того вечора ніхто з кодла змовників і словом не згадав про нього. Справи комуні не повинні були б жадним боком обходити його. А проте він не тільки допомагає їм, а ще й верховодить ними й ці двоє охоче визнають його зверхність над собою. Складається навіть таке вражіння, що верховод цей заступає зараз того, що лишився в комуні, і що вчинки свої він заздалегідь погодив з його хижачькою політикою. Що це все означає?..

Комуна в більшій небезпеці, ніж він собі покладав. Її геть обплутано складною павутиною змов, підступів і зрад. Слушно, щоб зруйнувати муровану шість-сім років фортецю, найрозумніше діяти одночасно з середини й зокола. Для цього треба мобілізу-

вати ворожі сили поза комуну, а в самій комуні викликати чвари, ремство, розклад, треба, за допомогою спільників, довести людей до того стану, що межує з божевільям, і тоді тільки заохуватись біля своїх плянів. Чого ж варті його річні спостереження, коли він не може знайти місця, що його посідає в цій складній плутанині його допитувач?.. Не просто ж він собі amator нічних пригод і не через це бачить він свою неминучу загибель в його байдушних очах...

— Ну?!..

Допитувач запалив цигарку, сплюнув набік і ретельно витер вуса рукавами. Йому обридло ждати відповіді. Дідок каплянув у кулачок і нервово забігав на місці. Оте коротке «Ну?!» наближало дію до розв'язки, а йому так кортіло живіш покінчити справу— до чого вони, оті зайві розпитування?.. Велетень ворухнув плечима, розтулив був рота, щоб щось сказати старому, але нічого не промовив і тільки, голосно крякнувши, зручніше вмовстився на грудях притиснутого до землі юнака.

— Ну?!—повторив отаман.—Викладай, хлопче, що й як?.. По-переджаю—без брехні!.. Говори тільки правду...

Гнучкий скинув очима догори й на коротку мить зупинився на бровастому обличчі допитувача. Саме спалахнув вогник цигарки й подав Гнучкому в рожевому освітленні нерухомі, мов закам'янілі, риси людини, нездатної ні радіти, ні плакати. Тільки навислі над очима брови, схожі на дві чорні п'явки, не переставали швидко рухатись—там скупчились всі почуття й наміри омертвілого обличчя. З якою пристрасною насолодою припинив би Гнучкий таємниче життя цих в'юнків загадок!..

— Я нічого не знаю, ніяких плянів у мене немає, ви помиляєтесь.

— Брешеш хлопче!.. А куди й з чим саме ти йшов?.. На бу-мазі виклав, чи так, словами, переказати збирався?..

— Ви помиляєтесь...

— Не вірите?—Вів своє бровастий, не звертаючи жодної уваги на заперечення Гнучкого.—Не вірите?.. Так ось вам на доказ пляни й постанови, писані рукою відступників!.. Дивіться!.. Сидите тут і знати не хочете, що твориться по наших «портових за-капелках»—контр-революція!.. Комуністи підпали під вплив клясового ворога, скотилися з клясових рейок і танцюють під ворожу сопілку... Гвалт, рятуйте!.. Скривлення «генеральської» лінії партії, порушення постанов останнього партійного з'їзду... Ха... ха...ха...

Бровастий раптом обірвав себе на слові й зайшовся притис-шеним, нутряним сміхом, що й трохи не оживляв його задубі-

лого обличчя й не проганяв з нього виразних ознак омертвіння. Видавалося, що не бровастий сміється зараз, а хтось сторонній, що ховається за його спиною. Навіть сухорлявенький дідок, і той з острахом озирнувся довкола себе.

— А потім, звичайно, показовий процес за всіма правилами пролетарської політики—наро́чито роздмухані статті по газетах, сотні постанов, тисячі резолюцій, писаних якимсь одним запроданцем... Селянство вимагає злочинцям найсуворішої кари й цілком пристає до всіх ухвал крицевої лєнінської партії... Ха... ха... ха!.. Селянство пристає... Комедіянти!..

Сміх клясового ворога. Скупчивши всю свою снагу, Гнучкий пручнувся. Осоружений, просякнутий зневагою сміх, тьмарив йому розум. Ворог!.. Запеклий, невблаганний... І тут не зрадив він себе гудити, ненавидіти, мішати з багном геть все, що не збігалося з його мізерними інтересами... «Генеральська» лінія партії... Не раз чув він цей вираз!.. І знає тепер, хто перший пустив його ходити по людях...

Що він накаже цим двом робити з ним?.. Але зараз, Гнучкий це відчуває, немає йому вищої насолоди, як, розчинивши середину свою, палити безпорадного ворога вогнем своєї ненависти. З цим і розмову отаку довгу затіяв... Одну б тільки руку вільну мати!..

— Лежи смирно, комсомольче!..

Обхопивши довгими ногами струнку юнакову постать, копицею бовванів йому на грудях велетень у сіряці. Тільки осміхнувся він на зусилля Гнучкого випростатись з-під його шестипудової туші.

— Востаннє кажу, я нічого не знаю...

— Надоум його!

— Давно б так!..

Величезний кулак звівся догори й з хряском упав на обличчя Гнучкому. Цівкою бризнула кров з розчавленого носа, губ—ледве був неповороткий верхівець сам устиг відсахнутись набік, щоб не заюшитись гарячою рідиною.

Що ви хочете робити зі мною?—видобув із себе Гнучкий, відхаркуючись кров'ю.

Допитувач мовчав. Гнучкий розумів його. Кінець, немає порятунку!.. Передніш, ніж сконати, яких іще тортур випаде зазнати йому від цієї неприродно байдужої людини?..

Юнак стиха застогнав. Десь над ним, у темному просторі, промайнуло променисте Тетянине обличчя. Гнучкий застогнав іще дужче...

— Старий, покажи йому оту дурничку!..

— Твоє, сину, дивись! Та либонь твоє, га?..

— У нетривких дідових руках тіпалась його записна книжка, подарована йому, як делегату, на останній комсомольській конференції. Його, безперечно. Який сенс відмовлятися, коли на титульній сторінці він власноручно вивів своє прізвище. Однак, яким таким побитим книжка опинилась у них?..

— Ми,— охоче відповів йому старий на невіголошене запитання,— ми підняли її біля цегельні, сину!.. І чого тобі було огинатися під ожередом соломи?.. Ти наглядав за нами і викрав потім наші бумаги... Може брешу?..

Дідок несподівано підстрибнув, заніс ногу над головою Гнучкого й поставив її так, що вся спідня частина його обличчя зникла під великим, підбитим цвяхами чоботом. Дослухаючись до стогону й хрюску під чоботом, старий добродушно закінчив:

— Два тижні очей з тебе не спускаємо... Що він робитиме?.. А ось вже четверту ніч не спимо та все виглядаємо тебе, а ти, спасибі тобі, й нагодився!.. А ще пам'ятаєш...

— Облиш!— Бровастий смикнув старого за поли.— Чи тобі за шию капає?.. Роздягти й обшукати його, живо!

Запанувала тиша. Місяць знов переміг темряву й продерся на саме дно балки. Погосйдавшись якось хвилину на холодних, непривітних хвилях, він хмаркою білого порошу переметнувся в кущі й там отаборився.

Його роздягли до спідньої сорочки. Скандзюбившись від прохолоди, Гнучкий сидів голий на землі, а поруч нього дідок з велетнем дерли на шмаття його одіж. Ні в чоботях за халявами, ні за підбійкою в чумарці не знаходили вони жаданих паперів.

Велетень голосно сопів, а сивобородий старець, дійшовши розпачу, хапався руками за груди й час-од-часу ворушив принішклу тишу тоненькими марудними квилінням—чувся в ньому плач скривдженого немовляти й гарчання розлютованого вовка.

— Немає?..

Гнучкий здригнув і одвів очі від сивої бороди старого. Вразило його якесь незвичайне хрипіння в рівному голосі бровастого. Хвилюється?.. Рубець на щоці дивно набубнявів, налявся кров'ю... Тікати...

— Немає? питаю!..

Клацаючи зубами, дідок згрібає в оберемок шмаття й через голову Гнучкого кидає його бровастому під ноги. Той хутко припадає до землі.

...Тікати!..

— Бумаги повинні бути при ньому...

Сталось те, чого ніхто не сподівався. Гнучкий рвучко звівся на

ноги, збив старого з стежки, перестрибнув через сидячого велетня й, що є духу, подався до води.

Іще, іще метри віддали... Іще!.. Кинутись у балку нижче камінних брил і попливти за течією... Не йому ж, фізкультурнику, жатися води?.. До комуни йому відтепер заказано...

Але...

— Не турбуйтеся, я не змилю!..—Бровастий вихопив револьвер із-за халяви.

Розляглося поряд два коротких постріли. Гнучкий підстрибнув раз, удруге, а далі, скинувши руками, простягся біля самої води.

— Ря...туй...те... Ря...туй...те.

На більше юнакові не вистачило снаги. Як він не змагався, як не бросався, а підвестись з землі не спромігся. Ноги обважніли, налилися свинцем і двома товстими приколами прип'яли його до землі.

Пригадався Магомет з пораненою лапою... Спали на думку подробиці останнього засідання осередку... І вдруге засміялась Тетяна, перекидаючи косу з плеча на плече... Тетяна...

Смерть... Пляни в надійних руках... Невимовно саднить нижче спини... Душно як, нічим дихати...

Дідок перший настиг до води. З розгону, духу не переводячи, крижем повалився він на розпластане, червоним чересом підперезане тіло. Влада над цією душею вдруге повернулася до нього...

За старим прискочив і велетень—засапаний, червоний від втоми, а слідком за ним розмірним кроком наблизився бровастий. З тим самим виглядом стороннього глядача, він махнув рукою:

— Захожуйтесь! Незабаром і розвиднятись почне... Він житиме ще з півгодини...

— Заріз, коли не допитаємось!..

Велетень дбайливо засукав рукава й нахилився до Гнучкого. Дідок дістав із кишені криві садовницькі ножиці, загорнуті в червону хустку.

— Я ще нагадаю йому про Олексу... І про Софію...

...Місяць змарнів і прожогом кинувся тікати геть з прірви. Назустріч йому, розставивши широкі обійми, шалено неслася патлата хмара. Балка Страшна відразу потопла в непроглядній імлі.

4.

Велику цегляну стайню, змуровану за останнім словом колгоспівської техніки, розгорожено на дві нерівні частини. На більшій півсотні робочих коней, а на меншій годується три десятки німецької породи корів.

За робітним статутом комуни і вдень, і вночі на стайні вартує один із трьох стайничих і якась чергова доярка.

Надворі зараз панує темна ніч, але на стайні світло й затишно, мов у добрій хаті. Чотири лампи—по дві на кожній половині.—Горітимуть до самого ранку. Не буває на весні тої ночі, щоб не телились корови й не жеребились матки-кобилиці. Відповідальність за щасливе розв'язання нічних подій на стайні комуна покладає на вартових стайничих та доярок. Тому трі стайничий з дояркою й не помислять про сон, аж поки й не прийде їм чергова зміна.

В кутку, якраз під лампою, лежить на тапчані стайничий в чоботях. Перед ним розгорнута газета. Чи з головою поринув він у читання газети, чи просто мріяв віддався, щось цікавого прочитавши, затрудню було вгадати, але лежав стайничий до тої міри нерухомо, що видавалося, ніби він назавжди зрісся з тапчаном.

За ветеринаровим пророкуванням, цієї ночі повинна була отелитись стара «Міщанка» й первістка «Агітка». Поважна «Міщанка», бабуся кільканадцяти онуків, зовсім не турбувала вартової доярки. Молоду дівчину з товстою косою через усю спину непокоїла недосвідчена «Агітка», що їй вперше випадало стати матір'ю. Дівчина підходила до телиці, нахилилась й уважно оглядала її. Не помітивши загрозливих ознак, вона обнімала первістку за шию і починала співчутливо гладити її неприродно опуклі боки.

— Он яка ти!.. Хоч би скоріше вже!.. Агіточка, моя дурненька!..

Приголублена тваринка ніжно мружила очі, витягувала шию й гонобила вогкими губами понишпорити в доярчиній кишеньці—про неї там завжди переховувався шматочок хліба. Дівчина діставала крайчик житняка й, присівши на коліна, віддавалась на волю апетиту своєї улюблениці.

— Дурна ти, Агітко!..

А чому дурна?.. Не мине, може й цієї «ночі, як вона вперше стане матір'ю, вперше лизатиме миршавим язиком незграбну свою дитину... Свою дитину!..

Дівчина осміхнулась загадковим жіночим сміхом і, перекинувши косу через плече, покинула загородку з телицею.

Ледве ступила вона на освітлений лампою поміст, як нагло зупинилась і почала до чогось напружено прислухатись. Обличчя їй похмарніло, брови запитливо скинулись догори. Що там діється? Неначе десь стрельнуло... Що Магометові робиться?..

А з Магометом, справді, коїлося щось напрочуд дивне. Завбільшки з лошака пес, мов очманілий, метався від стайні до вимбарів із збіжжям, жалібно скавучав і, високо підплигуючи, намагався за всяку ціну звільнитися міцного ланцюга. А переконав-

шись марности своїх потуг, пес ставав цапки й заходився довгим, нудним завиванням.

Дівчина прожогом кинулась із стайні, але на виході завагалась і, сповнена несвідомого ляку, боязко виткнулась надвір.

На блискучому тлі місячного сяйва малювались клуня, вимбарі, розлогі ожереди соломи — навколо ані живої душі. Тільки навіжений Магомет гамував прозору тишу своїм марудним квілінням.

...Ря...туй...те...

Од балки Страшної дихнуло легенькими вітерцем. Він і приніс з собою цей невимовно-розпачливий зойк. Здригнувши на цілім тілі, дівчина несамовито вихопилась надвір.

Хтось потопає на Страшній... Скоріше до буферу! Розбуркавши комуна, треба духом зладнати допомогу... Постріли... А чому й ні? Мо хто з райвиконкомівців, поспішаючи до комуни, увірвався з кіньми в прірву... Мости ж позаносило... Заходились стріляти.

...Ря...туй...те...

Боже мій, знов!.. Спустити, насамперед, Магомета — він чує щось недобре...

Охриплий, в кінець знесилений Магомет, важко grimнувся на землю й забився на ній в дикій безсилій нестямі.

Ще задавиться, бідний собака!.. Він зараз такий лютий, що до нього й підступитись страшно... Але... Хто то нишком підкрадається до собаки?..

— Цить, проклятий!..

Дівчина кинулась назад і інстинктивно поточилась за високу купу гною. Кому ж то заважає Магомет?..

— Розходився, анахтемська душа!.. Ще почують... цить!..

Не добрати звідки саме, мабуть, із за найближчого ожереда соломи, зненацька вихопилась злякана чоловіча постать. Сторожко ступаючи, людина бігла навперейми собаці, що схопившись з землі, чмалено кинувсь до вимбарів.

Злодій! — Затремтіла дівчина. — До вимбарів добирається, а комуна спить. До комуни бігти — перейме... Вернувшись назад, прихопити стайничого і разом із ним здійснити тривогу — у нього, здається, й рушниця є... Та нехай він далі відбіжить, а то ще помітить...

Купа гною бовваніла посередині, межі стайнею та вимбарями. Злодій так близько пробіг побіля високої купи, що мертвіла дівчина виразно почула його люту, притамовану лайку.

А коли минула небезпека, коли злодій встиг одбігти на кілька надцять сажнів від неї, дівчина вражено схопилась на ноги.

На диво знайомий голос!.. Його голос... Невже їй вчулося? Так ні, вона ж так чітко відрізняла цю надто знайому, трохи гаркаву лайку... Однак, пощо йому гнатися за собакою?..

Дурниці!.. Перелякалася, а з переляку видалося казна-що!.. Скажи кому, засміють... Голову йому покрито шкуратянкою... Та хіба кому іншому наказано ходити в шкуратянці?..

Спантеличена дівчина вагалася й не давала собі ради, що їй робити. Перемогла допитливість. Насмілившись, вона обережно визирнула з-за своєї засідки.

Охрипле гавкання нестямного Магомета, співучий вереск дроту та гримання дзенькотливого ланцюга утворили такий шарварок, що злодій зупинився й в розпачі схопився за голову. Якою саме вибраною лайкою почаствував він оскаженілого пса, дівчина не дочекала.

— Телесується, мов той сатана... Лови!..

Собака помітно втихомирився, але не переставав гарчати й стрибати на ланцюзі. Жодної змоги не було підійти до нього й заспокоїти його. Кидані йому шматки хліба зовсім не ласували його. Одного жадалося йому — волі!.. Бачачи, що його не розуміють, пес припав на груди, здавив голову передніми лапами й нараз зайшовся тужним, болючим голосінням.

Дівчина затулила вуха. Видалося їй, що не Магомет то ридає собачими слізьми, а в жахливому розпачі побивається самотніла людина...

Спусти, спусти ж його!..

Коли молода доярка поволі отямилась і вдруге наважилась виткнутись із-за купи, Магомета вже оточували не один, а троє злодіїв. Звідки взялись вони, і яким саме побитом несподівано вродилася біля собаки, дівчина цуралась збагнути. На її очах чинилось щось докраю незрозуміле. Поява нових людей ускладняла розвиток загадкової дії й щораз більше пантеличила її. Коротко — вона нічогосінько не тямил.

А де ж той, перший, що переймав собаку? — Питала себе дівчина. — До них він пристав, чи деінде подався й діє незалежно від товаришів?.. Та й чи товариші ж вони?.. Чомусь не помітно підвід. Не з торбами ж забиваються до комуні зерно красти?.. А, мо, підпалити вимбарі наміряються?..

Але ні на одне з цих недомислених запитань вона не годна була путньо відповісти.

Яка жахлива ніч!.. Там, на Страшній, стріляють і вимагають допомоги, а тут, у сонній комуні, хазяйнують нічні злодії, замишляючи щось лихе. Збилась вона з глузду й не торопає вже, що

має робити. Кого ж їй рятувати?.. Тих, що в балці, чи свою комуни?..

До комуни вони й близько не припустять — обминути їх, годі й думати!.. Нічого іншого не випадає, як кинутись до стайні й розповісти про все стайничому. За всяку ціну повинні вони спекатись паліїв!.. Що з того буде!.. У вимбарях сотні тонн сортового насіння...

Дійшовши зрештою такої постанови, дівчина набралась духу і вже, не ховаючись, виступила з-за свого сховища.

Он вони біля самих вимбарів, і Магомет з ними. Що вони там роблять?.. Купою збились довкола собаки й нишком про щось радяться. Дивна річ! Магомет поводитьсь з ними, мов з давніми своїми приятелями. Схилив набік голову й жде, мабуть, поки розімкнуть йому обруч на шії!.. Неймовірно!..

Злодії остаточно порозумілися й дійшли, певно, якоїсь одностайної ухвали. Магомет злякано вискnuв і якось чудернацько затинявся на непевних ногах. Кинута вправною рукою світка на мить приховала під собою велетня-пса. Коротенька павза, а по ній хуткий стрибок і раптовий виблиск кричі в повітрі — гах!

Бідний Магомет!..

Нерви зрадили дівчину. Несамовито зойкнувши, вона кинулась тікати до стайні.

Не минуло й кількох хвилин, як доярка з озброєним стайничим вихором неслись до вимбарів.

— Стій!.. Стрілятиму!..

— Охолонь трохи!.. Замість ніжитись на тапчані, схопився б часом, та й гулькнув надвір — що там робиться, чого то собака казиться?.. А тепер ось милуйся!..

Стайничий розгублено опустив рушницю. Яка радісна зустріч! Ця надто вразлива дівчина вплутала його в неприємну оказію. Чи за цілий день не набридло йому тремтіти й ховатись від нього?.. Не обберешся тепер халепи... Що ж тут, однак, скоїлось?..

На землі, підпливши кров'ю, лежав з розсіченою головою задубілий Магомет. Обіч нього, нахилившись, стояв тов. Рокот — простоволосий, в шкуратянці наопашки.

Дівчина схопилась за голову. Що це таке?.. Сон?.. Омана?.. Куди поділося трое злодіїв?.. Яким вітром цього нанесли сюди?..

— Гайда на стайню!.. Завтра про все на зборах поговоримо.

Щоб не застудитись, тов. Рокот наклав на голову шкуратянку й повагом рушив до комуни.

Мовчки, ледве волочачи ноги, вернулась доярка на стайню.

Мовчки сіла біля стовпа і, сливе, до самого ранку сиділа нерухомо й задумано.

Шкуратянка... Так, Рокотова шкуратянка панувала над всіма її думками... Роман, і той позбувся постійного свого місця в її відчуттях.

Нараз дівчина очуняла й схопилася на ноги — тільки допіру згадала вона про свою Агітку. Може отелилась вже?

Первістка байдуже ремигала за перегородкою. Дівчина ступила на поміст, кинула оком на корову... Їй не вистачило снаги навіть на те, щоб покликати стайничого.

Агітка лежала впоперек теляти. Труп його був слизький і холодний, мов кавалок криги.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ.

Труп невідомого.

I.

Гурт новоспасівських хлопчаків, що вперше цієї весни вигнали вівці на пашу, натрапив у балці Страшній на чийся знівечений труп. Налякані діти кинулись на село.

Голова Новоспасівської сільради Петро Гомінкий, застріг громадські коні, прихопив із собою двох виконавців і разом з ними та кількома свідками подався на місце події. Хлопці, котрі вмістилися на бричці, а котрі, що їм не було місця, бігли попереду коней, показували шлях до страшної нахідки.

По обох боках балки Страшної ростуть занедбані, здичавілі садки. Були колись додатком до відрубних участків новоспасівських багатіїв, а тепер правили за межу земельних володінь Софійської комуни й Новоспасівської громади. Якраз до того місця й привели хлопці голову сільради з виконавцями та свідками.

Близько течії, в неглибокій ковбаньці побачили прибулі труп голої людини. Його прибило течією відкільсясь здалека й перебував він у воді, мабуть, не одну вже добу. Тіло неймовірно розбухло, взялося товстим шаром рудої глини й нагадувало якусь потвору, жартома зліплену з грубих кавалків рудого місива. А що найбільш вразило присутніх, так це страшний мерців живіт. Великим, напханим рептухом гойдався він на воді і, в порівнянні з ним, набубнявілі руки та ноги небіжчикови видавалися смішними, карликовими відростками.

Збившись осторонь, свідки не наважувались рухнутися з місця.

Один тільки Петро Гомінкий сміливо приступився до ковбаськи й з неприхованою цікавістю присів біля мертвяка.

На обличчі невідомого лежала товста шкорина затверділої глини. Гомінкий нахилився й обережно колупнув пужалом — з-під рудого черепка гулькнуло на нього широко розплющене око й частина синього, безносого обличчя. Це його й трохи не вразило. З обличчя переніс він свою увагу на опуклий живіт, на обрубкувати ноги й руки.

Тим часом звістка про страшну нахідку сполошила все село, нарід валками посунув до балки. Не минуло й півгодини, як навколо трупа згрудилась вже добра половина села. Охочих підійти до ковбаськи, проте, не знаходилося. Натовп заляк геть оддає і мовчки дивився на розпластаний голічерева труп і на голову сільради, що з надто вразливою пильністю його розглядав.

І чого він так припав до нього?..

Влітку минулого року двоє, а це — третій. І щораз на новоспасівській землі. Мов навмисне. На всю округу поголос пішов — бандитське село!.. Голову комнезаму, Матвія Ялового, знайшли в цій таки проклятій балці, геть за Гайчуровим хутором.

Приїхав з округи інструктор оглядати комуну. Жив щось довгенько з комунарами, ходив по селах, розмовляв із селянами, розпитував про тутешні порядки, а потім уночі пішки вихватився до міста... І недалеко одійшов... Згодом тільки натрапили на нього в новоспасівських житах, що понад балкою росли. На весні третій.

Коли так, то буде четвертий, і п'ятий...

Панувала тиша, Гомінкому не заважали. Скільки їх тут збилося?.. не було проміж них ба одного, щоб з острахом не питав себе — а хто ж цей третій?.. Звідки саме принесла його повідь, кому перегородив був він шлях, і за яку таку провину опинився на дні балки Страшної?..

Мовчали. А вимов кожний з присутніх одне лише слово, і склалася б з тих уривків предивна повість...

Петро Гомінкий важко звівся на ноги й з видимою приємністю розправив потужні свої плечі. Над трупом повсталася так усім знайома, крем'язна та на диво висока постать голови сільради. Натовп хутко розпався на дві рівні скиби — ну бо, дорогу товаришу голову!.. Байдуже, коли він рушить з місця — зараз, чи за годину тільки. Важно, щоб він бачив, що вони розступаються перед ним...

І в кого вдалось таке, боже мій? — Батько — кошенятко кволеньке, а синочок має трохи не сажень зросту й щось із сім пудів

ваги. На ноги тіленьки поглянути — два високі димарі. Добре батькові з таким сином, а синові з такими ногами: пий, упивайся горілкою, — ніколи не зрадять.

Постерігаючи за його повільними рухами, хто пойме віри тому, що шановного Петра Костянтиновича Гомінкого привезено до сільради прямцем з Гайчурового хутора?.. Де це на ньому та означка, що він ось вже скоро тиждень справляє заручини свої з Ольгою Гайчурівною?.. Ого, так кружляють по-дідівському — кухлями півквартовими!..

Ой, живуть на тому хуторі серед степу, ой живуть, поживають!.. Ще б пак: Любим Кирилович братову віддає заміж — Карпо, мабуть, з Польщі вже не повернеться... Цікаво, при яких же Микола Павлович остався?.. Обом же вона їм скільки років голови крутила... Невже й не поб'ються з Гомінким?.. Хоч би подивитись!.. Такі ж друзі були...

Розступись там, дорогу т. Гомінкому!..

— Утоп. Мабуть, ненароком, сердега, з кручі увірвався.

Такого висновку дійшов він після пильного огляду. Хто не погоджується з ним?.. Гомінкий зупинився посеред суточок, обвів натовп червоними від безсоння очима, а далі, лівим вусом осміхнувшись, недбайливо поспитав:

— А ви ж як собі думаете?..

— Авжеж так, авжеж так, т. Гомінкий! — Запобігливо кивали голови, приязно осміхалися бородаті й безвусі обличчя. — Ми мовчимо, але будьте певні, Петре Костянтиновичу, ми цілком згодні з вами. Безперечно так!

Не діждавшись відповіді від онімілого натовпу, Гомінкий сам за всіх одказав:

— Утоп!.. Чи ненароком, чи навмисне, а втоп! — А проминувши суточки, він додав: — П'ятеро хай стережуть мертвяка, а я подамся дзвонити телефоном до слідчого в район. Якщо дозволять, то й поховаємо його тут.

Заторохтіла бричка на горі. Розбившись на партії, натовп рушив додому. Тільки п'ятеро zostалися вартувати в балці.

...Оступився, скажімо; як брався бродом через балку. — Збило бідолашного струменем з ніг, підхопило на хвилі — понесло й понесло... Ймовірно!.. Однак, чому ж мертвяк голий, мов бубон, де його одежа?.. Смішно!.. Чи міг же він тої лихої години дбати про своє манаття?.. Обличчя — вуха, ніс...

Але годі!.. Краще про щось інше. Безпечніше удавати вигляду, мов тобі цілком байдуже до того, що сталося в балці. Та й чи знати тобі, хто твій сусіда, і чи не кине́ться він вечером городами до Гомінкого?.. Мовчати — святе діло!.. Моя хата з краю...

Розмова закружляла навколо сівби, навколо вимерзлої озимки, що її край треба було чимось пересівати. Треба, бач, а нічим. Весна розгулялася надто пізно, за довгу варварську зиму геть все до зернятка потрошили — чортма з чим на степ вирушати.

Кооперація, будемо говорити. Кому дадуть, а кому й зась скажуть, — як торік! У кого тягло, тому й насіння — за таким не пропаде, а що візьмеш ти з безтяглого?.. Ще змеле на борошно, та поїсть. Були й такі, треба правду казати. З кооперативного вимбарю прямисінько до млина — зголодалась людина за зиму... І картав же їх на сході Петро Костянтинович!.. Економічна контрреволюція, свідомий саботаж, підбив совєцьких декретів... Може й так. А тепер насіння розподілятимуть тільки проміж столипинців колишніх... Немає, бач, рощоту бідноті давати...

Замовкли... Замовкли й скребли шпичакуваті загривки свої з таким лютим запалом, мов звідти, замість опуклих блошиць, добірне насіння тоннами посиплеться.

— Зорганізуватись би, та до району податись... Не пособиться в районі, — до окружних начальників поткнутись... А не може того бути, щоб за пролетарської влади біднота страждала?! Тільки кому взятись за гарнізацію?..

Озирнувшись довкола себе, декотрі нищечком лаяли комуну. Тільки подумати но!.. Мають людиці, опріч робочої худоби, аж шість тракторів, а поспробуй, поспробуй попрохати: — Пошліть, товариші хороші, хоч одного трактора на бідняцькі лани!.. Такої заспіває тобі Микола Павлович, товаришок Рокот, що не потрапиш кудюю тікати. Гайчур, то інша річ — Ольжина спідниця й трактори за собою тягне на діверів степ... Баба на ять!..

С-собака!

Барбос!..

Сукин син, мотюга!

— Ах, якби взяв та в газету написав?! Написав та ще й малюночків з пару додав — дивіться, люди добрі, які собі паразити завелись на совєцькій землі!.. На нашій, совєцькій землі... Дивувалися б усі неймовірно!

— Ну, візьми ж та й напиши, селькоре задрипаний!..

— Да, візьми, напиши... Ще ти в кооперативі бумагу куплятимеш, як уже знатимуть, що ти на ній писатимеш...

— Мовчіть, ви!.. Розпащекувались... Не бачите?..

Не бачили, їже богу, ні!.. Людина в кожушанці раптом прикусила язика й злякано закотила коміра.

Посеред дороги, акурат насупроти крайнього двору, спершись на товсту карлюку, спочивав старенький, виснажений дідок. По-

спішаючи до балки, він неабияк притомився. Всі, хто тільки не проходив повз нього, зривали похапцем шапки й поштиво клонилися йому. Дідок не ворушився. Пошана від натовпу не хвилювала його — він здавна звик до неї.

Костянтин Іванович Гомінкий рушив до балки. Переказали йому, що мертвяка знайшли хлоп'ята на його колишньому відрубі. Радше, не на самому відрубі, а в тому садку, що до нього горнувся.

Цікаво!..

Цікаво подивитись старому дідусеві на того кумедного аматора, що уподобав собі його покинутий, здичавілий садок.

Чудесний був там колись садок!..

2.

Після огляду на місці, труп невідомого відправили до району й поклали в мертвяцькій районній лікарні.

Лікар, що разом із слідчим оглядав мертвяка, виявив на його тілі аж тридцять вісім колених ран, заподіяних йому, як гадав лікар ще за життя якимсь коротким, але гострим знаряддям. Окрім того, лікар зафіксував в акті й той подивний факт, що в мертвяка не діставало обох вухів і носа — на цю майстерно зроблену операцію треба було вжити надзвичайно гострого ножа, а може й бритви.

Кваліфікуючи подію в балці, лікар і трохи не вагався визнати її за звичайний злочин. Цілком приставав на його думку й слідчий. Та, насамперед, треба було дізнатися, кому саме належав навмисне знівечений труп?.. Тоді тільки, слушно гадав слідчий, пощастило б не тільки розв'язати загадку, а ще й вчепитись за якусь ниточку, що, напевне, привела б і до клубка. А такий клубок десь ховався, безперечно!..

Районний слідчий, т. Борисенко, лише позаминулого року перейшов із комсомолу до лав партії. На посаді слідчого працював він, загалом беручи, років з півтора. Тому то, не покладаючись на свій обмежений досвід у слідчих справах, він удався за дружньою порадою до начальника райміліції. Не обізнавшись докладно з місцевими умовами та різними особливостями локального характеру, слідчий буває безпорадніший за дитину. Борисенко ж працював у Петрівському районі тільки п'ятий місяць. Зрозуміло, — інформації начальника міліції чималою мірою допомогли б йому в роботі.

Борисенко хвилювався. За всяку ціну — казав він — треба розшукати злочинців: «Два передніших злочини (тягарем висять

вони йому на шиї!) і цей останній — діло рук якоїсь однієї, і при тому добре організованої зграї. Цього він переконаний.

За все перш, район діяльності злодіїв не поширюється за межі балки Страшної. А друге те, що на кожному замордованому воїні полишають один і той знак обережності — понівечити жертву так, щоб ніхто її потім не впізнав. Голову Новоспасівського комнезаму Ялового, навіть жінка, й та пізнала тільки після третього огляду. В такому саме вигляді знайшли селяни й труп інструктора окрколгоспсекції.

Мотиви убивств, які завгодно, тільки не звичайне пограбування. Смішно! Що міг мати при собі голова комнезаму, або такий капіталіст, як інструктор з округи?.. Причини злочинів далеко складніші, ніж звикли всі думати. На жаль, добуті від його попередника матеріяли занадто дорогі й ніби навмисне скеровані в один бік — надати вбивству Ялового та Голубничого суто кримінального характеру.

— Не забувай, Борисенко, того, що все попереднє слідство провадив я особисто, як начальник міліції.

— Знаю!.. І дивуюсь тобі надзвичайно!

— Мотиви вбивства, кажеш, далеко складніші? — Уперше за довгу розмову начальник райміліції уважно подивився на молодого слідчого. — Не розумію я тебе, Борисенко. Не знаю я жодних інших мотивів, щоб спонукали злодіїв грабувати та різати необачних серед степу нічної доби... Ти зарпортовуєшся, Борисенко!.. А втім, мавши якісь підозріння, не крийся з ними від мене!

Тов. Миронюк уже четвертий рік сидів начальником міліції у своєму районі. На цю посаду висунув його райпарком, як одного з помітних діячів Софійської комуні. Комуна спершу була завагалася, а далі, з поради Миколи Павловича, відпустила Миронюка працювати за межами комуні.

Відтоді в практику райпаркому ввійшло поповнювати іноді кадри відповідальних робітників районного масштабу з кращих комунарів Софійської комуні. Так, oprіч Миронюка, в районі працювало іще двоє комунарів — Кирило Жамойда та Йосип Сукач. Перший відав фінансовою частиною райвиконкому, а другий, сам колишній наймит, стояв на чолі сільробіткому. Але взаємин їхніх з Миронюком аж ніяк не можна було назвати дружніми... Однак, про це в свій час.

Отже, Миронюк мав чотирьохлітню практику в кримінальних справах; на його досвід безпечно було покласти; за чотири роки неабияк набив він руку на різноманітних злочинах. На цьому й ґрунтувалась його батьківська поведінка з молодим,

малодосвідченим слідчим. Борисенко поважав Миронюка й знаходив його опікунський тон цілком натуральним. Критись від нього зі своїми сумнівами йому й на думку не спадало.

— Жодних підозрінь я не маю, Миронюк!.. Хоч я й молодий слідчий, а добре затямив собі одне дуже істотне правило — підозріння тільки тоді стає підозрінням, коли базується на якихось, бодай маловизначених, фактах... На жаль, таких фактів я не маю, але...

— Веди далі!.. Нат-Пінкертон радянський...

— Не смійся, Миронюк!.. Краще, вислухай мене уважно. Ось що я думаю. Історія вбивств, повторюю, не така проста, як ти собі її маєш. Насамперед, безпосередньої матеріальної поживи злочинці не шукали. Це — факт!.. Не заперечуй, а слухай мене! Отже, ні один із тих карників, з якими ти звик справи мати, до вбивства непричетний. Убити кооператора, щоб пограбувати гроші, зарізати на шляху якогось гендляря — прасола з товстою кишенею — це я розумію. А в кого, скажи, займеться заздрість на втерту толстовку інструктора з округи?..

— Крий далі, я слухаю!.. Між іншим, завтра ти вийдеш розслідувати справу в Небелиці. Полягає вона ось в чому: онук зарубав свого старого діда, щоб витягти в нього з-під голови калитку з грошиками... У калитці було лише два карбованці й сорок сім копійок... І май собі — онук те добре знав... Це так, до речі, продовжуй!..

— Я тебе розумію, Миронюк!.. І моя коротка практика знає один-два випадки прояву подібного кретинізму. Але, пристань на моє, — тричі й майже на одному й тому ж місці мордує злочинець свої жертви, будши цілком свідомий того, що нічим не поживиться з їхніх кишень — чи не дивно це?..

— Ну, добре!.. Що ж ти хочеш, однак, довести цим?..

— Тільки те, Миронюк, що справу розслідування треба нам поставити на інші рейки. Давай шукати злодіїв не там, де ми їх досі шукали!.. Чому тобі не припустити тої ймовірної версії, що незаможник Яловий просто комусь заважав і його постарались загода усунути з дороги?..

Почувши такий чудернацький висновок, почервонілий Миронюк закинув голову назад і намагався був голосно розреготатися — яка смішна, безглузда нісенітниця!.. Хіба тільки хлопчаківі якомусь недосвідченому спаде щось схоже на думку... Але замість вибухів нестриманого реготу, невеличкий кабінетик здригнувся від неприємного, силою видушеного, хрипіння. Борисенко навіть з місця підвівся.

— Чого ти захлинаєшся, Миронюк? — Питав він з недоми-

сям. — Нічого, ніби, смішного я не сказав. Слухай но! Я беру село наше таким, яким воно є на сьогоднішній день. Хіба ти його не знаєш?.. Хіба тобі нічого не промовляють ті складні соціальні процеси, що відбуваються зараз на селі, і ділять його на два табори — один наш, а другий ворожий нам?.. Візьмімо, насамперед, землеустрій, далі колективізацію, кооперацію, перекинёмось на податкову політику — кожен із цих соціалістичних заходів зміцнює нашу силу й, одночасно, збільшує лави наших ворогів. Яловий, як я чув, був один із найактивніших організаторів бідняцтва. А Новоспасівка?.. Де більше куркульні?.. Де найбільше колишніх «столипинських дворян»? Хто, як не новоспасівці, категорично відмовились перейменувати своє село, давши йому якусь революційну назву?.. От чому я й думаю...

Миронюк тим часом отямився й остаточно прибрав себе до рук. Перемінивши раптову розгубленість на в'їдливу іронію, він грубо перебив Борисенка:

— А коротко казати — тисяча перша «димівщина!»... Ну, а звідси, звичайно, і відповідні «оргвисновки» — район спить, район нічого не знає, в районі сидять головотеси, яким цілком байдуже, що діється в них під носом... Один тільки слідчий Борисенко...

— Миронюк!..

— Сиди, сиди — палкий який!.. Прикро, знаєш... Та не будемо, проте, сваритись... Коли що, говоритимемо десь в іншому місці... Сім років у партії... знаєш...

— Миронюк, ти дивуєш мене, щоб не сказати більше!

— Я жартую, годі!.. Вернімось до справи. Ти, Борисенко, зауважу, до речі, надто захоплюєшся газетною писаниною — од тебе, як від наштигованого часником зайця, так і дхне передо-вицями з «Комуніста». Матінко моя — «Складні соціальні процеси... ворожі табори... соціалістичні заходи»... Трафаретно, друже мій, замизгано, заяложено, а саме головне — нудно до... до двоїння в очах. Люди ми свої, не годиться нам морочити один одного. Ніби ми не селяни з тобою, ніби ми не знаємо нашого села...

Відкинутий ногою стілець опинився аж біля дверей. Схопивши портфеля, Борисенко кинувся до виходу.

— Стривай! — Загородив йому дорогу куценський Миронюк. — Стривай, гарячка!.. Куди тебе бенеря несе, справи не закінчивши? Коли в райпарком із виказом на «уклоніста» Миронюка, то, слово чести, встигнеш іще! Якраз кампанія провадиться...

— Ти, звичайно, жартуєш зі мною Миронюк? — Яюсь не-звично тихо поспитав Борисенко.

Миронюк миттю відпрянув до вікна.

— Ха-ха-ха — вибухнув він дужим реготом. — Дурашка! З ким же й пожартувати, як не з тобою — нестриманий, як піонер... Присаджуйся до столу, бери цигарку... Непоганий, значить, актор вийшов би з мене, коли й ти на стіну дертись почав...

— Не подобаються мені твої акторські вправи, Миронюк!

— Годі, Борисенко, не гнівись! Не все ж серйозними справами сушити себе, часом і розважитись не гріх. За кого ж ти мене вважаєш? Слава богу, восьмий рік у партії стою, а й разу з до-роги не звернув. Хотів тривкість переконань твоїх випробувати — ти ж зовсім молодий член партії.

— Не раджу тобі, Миронюк, братись на такі способи...

— Та годі вже, Борисенко, облиш!.. Вгамуйся, на бога! Прошу продовжувати. На кому ми пак зупинились?.. Ага, на Яловому! Припустімо, що це так. Припустімо, що Яловий комусь із кур-кулів, як то кажуть, межу переорав. Добре! То що ж маєш ска-зати ти про інструктора Голубничого й про цього втопленика, що в балці знайшовся?..

Борисенкові чомусь відпала вже будь-яка охота до розмови. Залюбки покинув би він і цей кабінет, і його господаря — актора талановитого. Поспішаючи сюди, і на думці не мав він нарази-тись на щось подібне. Миронюк, виявляється, був людина далеко не така серйозна, як він його собі мав. Чи годилося ж, після всього, трактувати з ним про справу великої політичної ваги? Чи варто відкривати йому пляни свої, коли він в реалізації їх крєвно не зацікавлений?..

— Ти чуєш мене, чи ні, Борисенко?!

— Чую, не репетуй так голосно!.. Справа в тім, що покійний Матвій Яловий був у великій дружбі з інструктором Голубничим. Приятелювання це тяглося ще з військової служби царського часу. Частенько Матвій Яловий, приїхавши до міста, зупинявся на квартирі у Голубничого. Як відомо мені, останнє побачення їхнє відбулося днів за п'ять до Матвієвої смерті. Бачились вони не на квартирі, як завжди, а чомусь в одній з ідалень робкоопу. Побачення тривало рівно стільки, скільки треба було часу на те, щоб випити пару пляшок пива...

— Звідки ж у тебе всі ці відомості?..

Вихопивши Миронюк хустку, захопився гамірно чепурити носа, але захід цей не приховав зрадливого тремтіння його го-лосу. Обличчя йому зблідло, з-під чорного чуба, що по-парубоць-кому звисав на самий лоб, вислизнула раптом жовтава горошина поту, за нею друга, третя... Зробилось душно — Миронюк заклав

п'ятерню за цупкий комір уніформи: мідяний гудзик, переметнувшись через стіл, дзвякнув десь біля дверей.

— І звідки ти все це знаєш? — Перепитав Миронюк, намагаючись тривогу свою замаскувати сякою-такою посмішкою. — Я маю в тобі сильного конкурента. З мого дізнання нічого того не видно...

Дивне Миронюкове хвилювання не могло не вразити слідчого. Постановивши якомога скоротити візиту свою, молодик стримано відказав:

— Не питай — я слідчий. Кожний має свої методи роботи. Ти додержуєш однієї системи, а я може трохи іншої. В основу своєї слідчої роботи я кладу дуже звичайний, але обов'язковий принцип — за всяку ціну виявити злочинця!..

— Слушно!.. Однак, продовжуй, я тремтю почути від тебе силу цікавих речей.

— І дурно тремтиш, Миронюк, більше я тобі нічого не скажу.

— Чому так?.. Не довіряєш мені, чи що?..

— Не верзи дурниць!.. На останній подорожі Ялового до міста кінчаються покищо мої слідчі розшуки.

— Я так і знав!.. Навряд, щоб ти посунувся далі. Не бачу тоді жодних підстав чинити «бум» навколо дрібної карної справи.

— Трохи не так. Не стану критись від тебе, Миронюк, я маю ще кілька важливих, але неперевіраних фактів. З них ти, відаю, глузуватимеш, а мені вони допоможуть розгорнути слідство й при-
тягнути до справи громадську увагу.

— Димівщина, я ж казав! Але подавай свої факти! Подивімось, які вони, і коли що, діятимемо спільними силами. Сподіваюсь, ти не відмовишся моєї допомоги?..

— Звичайно, я за тим і прийшов до тебе! Щождо фактів, то ось вони. Я простежив за Голубничим дуже уважно — крок по крокові. Перебуваючи, приміром, в Софійській комуні, інструктор розпитував декого з комунарів про загин свого приятеля. Чи навели його розмови з комунарами на якийсь слід, чи ні — невідомо. Відомо тільки, що Голубничий обходив усі навкольні села, а найдовше затримався в Новоспасівці. З Новоспасівки, мов би дорогою до комуні, він аж двічі завертав до Гайчура на хутір.

— Ну, і що ж з того?.. Ну, був у Новоспасівці, заходив до Гайчура на хутір, — які ж з того висновки?..

— Висновки, висновки такі...

— Ну?..

Борисенко завагався. Дивна річ? Начальник райміліції одразу займається інтересом до справи, яку, за його ж категоричним висновком, давно вже припинили й здали до архіву... За п'ять міся-

ців, що Борисенко працює в Петрівському районі, Миронюк жодного разу не згадав про неї. Чому Миронюк хвилюється так?..

— Висновки я лишу при собі. — Стримано відповів Борисенко. — Дізнайся я, кому належить труп останньої жертви, тоді б я мав право говорити з тобою, Миронюк, іншою мовою. Ти кажеш — «утопленик!...» Тридцять вісім колених ран, відтято носа, поодхвачувано вуха — чи траплялися тобі на практиці такі втопленики, Миронюк?..

— Гм... гм... Бідовий ти, Борисенко!.. Цікаво, кого саме з комунарів ти допитував?..

— Не був я в комуні й нікого не допитував: у кожного, повторю, свої методи роботи...

— То так! Які ж твої пляни?..

— Здається мені, що й цього «втопленика» прибило водою з тої сторони, де загинули Яловий з Голубничим. Звідти я й почну слідство... Я звертатимусь до тебе, не одмов же мені...

— Завжди й з превеликою радістю допоможу тобі! Невже ти думаєш, що я менш твого зацікавлений розкрити злочин?.. Сподіваюсь, що, з ласки твоєї, я постійно буду в курсі твого слідства?..

— Звичайно!.. Щоб не гаяти часу, на цьому й покінчімо нашу розмову. Почнімо гонитву за фактами! Ти їх матимеш досить, щоб цілком стати на мій бік.

— Бажаю щастя!..

— О, я на нього найменше покладаюсь... Прощай!..

— Прощай, Нат-Пінкертоне радянський!..

3.

Канцелярія начальника райміліції містилася у колишній попівській садибі. Миронюк провів слідчого через увесь довгий двір, і супроводив його аж до самої хвіртки. Тут вони востаннє міцно потисли руки один одному. Слідчий неабияк поспішав, а начальник міліції, співчуваючи йому, не затримував його біля себе.

Перехопившись через дорогу, Борисенко дійшов до кооперативу, а потім, повернувши праворуч, одразу зник за рогом бокової вулиці. Тоді тільки Миронюк одірвався од фіртки. Повертався він назад бігом.

Двері стояли навстіж. Миронюк з тріском причинив їх і накинув гачком із середини. Постерігаючи за начальником, черговий міліціонер, що вартував при дверях кабінету, боязко подумав:

— Начальник сьогодні увесь у нервах.

Так воно й було. Не минуло й десяти хвилин, як двері несподівано розчинились. Міліціонер осмикнув сорочку й став струнко.

На порозі красувалась чубата начальникова постать з пакетом у руці.

— Водолаз!

— Я!

— На коня, хутко!.. Пакет надзвичайної ваги. Щоб до вечора впорався туди й назад.

— Кому пакет, т. начальнику?..

— Голові Софійської комуни, т. Рокотові.

— Біжу сідлати «Зірку»...

— Сідлай, товаришу, «Буржуя» — він легший на ході.

На начальникових очах Водолаз схопився на коня й з ноги погнав його вчвал. Але вибравшись за село, жалісливий міліціонер попустив поводи й присилював розгаряченого бігуна трюхикати підтюпцем.

Начальник міг морочити собі кого завгодно, тільки не його, міліціонера Водолаза. Яка там у біса — «надзвичайна вага!». Простісінька собі записка, що повсігди має одинаковий зміст. Приміром:

Дорогий Колька!

Слово чести, із шамовки вибились. Пришли завтра на підводі борошна, картоплі, сала, масла й непременно заверши все це продовольство макітрою доброї сметани. Галочка абсолютно голосує за пару-другу гусочок.

В паркомі спокійно. Соціалізм посувається вперед.

Бувай.

З ком. привітом. — Стьопа.

Який же сенс гнати коня? Однак, раніше завтрішнього обіду харчів не приставлять.

Тричі на місяць скаче міліціонер Водолаз до Софійської комуни з дорученнями «надзвичайної ваги». Часто-густо доручені йому листи навіть в конверти не запечатують. Начальник покладається на нього, як на самого себе. І Водолаз жодним вчинком не порушив його довіри. А прочитати незапечатану писульку, хіба то є порушення довіри?..

До комуни двадцять кілометрів віддалі. Кінь не відчуває ні поводів, ні острог. Часом він геть забуває про свого смирного вершника. Зупинившись серед шляху, бігун виставляє передню ногу, нагинається й довго, злісно рве її зубами. Верхівцю бай- дуже.

Кінний міліціонер Водолаз дістає на місяць тридцять карбованців платні. У кінного міліціонера Водолаза дружина й четверо

дітей. Босонога Водолажиха ніколи не подає до столу смаженої гуски...

Опанувала міліціонера Водолаза глибока задума. Схилившись до самої гриви, він з гіркою посмішкою пригадує уривки з позавчорашньої доповіді т. Миронюка... З нього чудовий промовець!..

...Народне добро треба берегти, паче ока свого... Всім нам скрутно зараз. Угомони шлунок свій і не дай йому вмотитись на плечах замість голови... Ми безперечно переможемо... Ну, ще рік, нехай два, нехай три... Соціалізм охоплює все ширші ділянки...

Міліціонер нагло випростався в сідлі. Відчувши болючий дотик гострих острог, кінь стенився й несамовито прянув уперед.

— Сволоч! — Схопивши повіддя, Водолаз щосили оперезав коня нагаєм, — Тріпло!.. Паскуда!.. Шкурник!.. Тобі варнякати про соціалізм?.. Ще скільки місяців попануєш, а там чистка... Розпишемо тебе, як первомайську картину!..

— Тихше, тихше, Буржуй!

Мов перепрошуючись за свій неделікатний вчинок, Водолаз спиняє коня й плескає його по шиї.

Перед обідом Микола Павлович Рокот дістав листа від т. Миронюка.

Катерина Миронюкова померла, кажуть, не з доброго життя. Ім'я Ольги Гайчурової грало не малу роль в її передчасній смерті.

Та що це важить... Віддавши за Рокота сестру, т. Миронюк матиме завтра на обід печену гуску...

Проте, міліціонер Водолаз цього разу помилився. Ще й кінь не спочив з дороги, як самого його, Водолаза, покликали до голови комуни.

— Ось вам відповідь, — подав йому Рокот листа, — глядіть, товаришу, не загубіть його!..

— Добре, не загублю!.. А якже... з харчами?..

— Гм... гм... Харчів не буде... Паняйте!..

Повернувся Водолаз до району вже смерком, т. Миронюк дожидав його на лаві біля фіртки.

4.

Сьогодні середа. Вихідний день доярки Тетяни Бережної щотижня припадає на четвер. Дівчина вважає, що дозвіллям своїм вона має право порядкувати, як їй заманеться. Необов'язково доводити голові комуни, куди й пощо саме піде вона з комуни дру-

гого дня ранком. Принаймні, такого правила не заведено до статуту комуни. А те, що т. Рокот на практиці дотримувавсь протилежної думки, її рішуче не обходило.

Рокот!.. Згадуючи про нього, Тетяні завжди видається, ніби її хтось боляче голкою попід нігті шпигає.

Мати з батьком мешкали в окремії кімнатці спільного для всіх комунарів житла, а вона з меншим братом жила в юнацькому будинку, що ділився на дві половини — дівочу й парубоцьку. Щоб уникнути зайвих розпитувань, старих не зле було й обминати, але Дмитрик повинен був неодмінно знати про її подорож до Петрівського.

Сімнадцятилітній Дмитро Бережний був за шофера при тракторі. Щоб не опізнитись до роботи, шоферська бригада мусіла прокидатись найменше за півгодини до того, як надворі загомонить буфер. За заведеним порядком, раніше, ніж вирушити в степ, шофери повинні були оглянути машини й випробувати їхню справність. Відповідальність, якщо машина стане під час роботи, падала на шофера. Рокот у таких випадках не хотів важити ні на які резони.

Подруги ще спали міцним передранковим сном. Тетяна примирила лампу на нічному столикові й потихеньку відчинила двері в коридор. Напівголий Дмитрик плюскався вже біля довгого вмивальника. Сестра підійшла до нього, мовчки привіталась, а потім підхопила його під руку й повела, здивованого до вікна.

— Я йду до району. Нахились до мене, Дмитрику!..

Дмитрик слухняно нахилився, а сестра, обхопивши рукою шию, припала йому губами до самого вуха. Хвилини, мабуть, зо три тривала нарада біля вікна.

— Ти збагнув мене, Дмитрику? — Поспитала Тетяна, одірвавшись, нарешті від брата. — Я певна цього. Згодом я докладніше розповім тобі про все. Нікому, чуєш, ні слова!..

— Добре!.. Чудно — Рома Зав'ялий... Коли так, то хто ж тоді розтратив комунські гроші?..

— Він до цього непричетний — наклеп!.. Грошима поживились інші, а хто саме, скажу тобі опісля. Прощай! Батьки питатимуть, скажи в Новоспасівку до кооперативу по крам пішла.

Покинувши здивованого брата, Тетяна хутко вибралась за межі комуни.

Найзручніше було б їй перехопитись через балку Страшну на Камінному Броді, але дівчина й не помислила зужиткувати цю безперечну вигоду. Взявши ліворуч, подалась вона межниками до Новоспасівки, вагаючи перейти балку при самому селі. До цього підбивало Тетяну ще й інше міркування. Зараз темно, а поки

дійде вона села, уже, напевне, добре розвиднитись — не доведеться їй поночі дряпатись на дно осоружної прірви.

Невідомо куди зник уночі Роман Зав'ялий, прихопивши з собою чималу суму належних комуні грошей. Одних грошей йому, очевидно, було замало. Наважившись пограбувати комуну, він зарубав сокирою Магомета й за допомогою невідомих злочинців підбирався до вимбарів. На щастя, не всі сплять в комуні, на щастя, дехто турбується нею і вночі. Напад відбито, злочинці втекли, куті-меду не ївши.

А що Роман Зав'ялий привласнив собі гроші колективу, того, власне, слід було й сподіватись. Настановити якогось легковажного юнака скарбником, довірити йому великі грошові суми, чи це не безглуздя?.. Дмитро Опішнянський не сподобався, ну так обрали кращого!

Це було ранком після тої жахливої ночі. Голова комуні, т. Рокот, назвав своє повідомлення «коротенькою інформацією про нічні події в комуні». З його ж пропозиції рада комуні висловила Тетяні Бережній догану й наказала бухгалтерові списати з її особистого рахунка тридцять карбованців за телятко, що його задавила Агітка.

Питання ж про дальше перебування в комуні Тетяни Бережної і родини розтратника Романа Зав'ялого рада комуні постановила подати на обмірковування найближчих загальних зборів усього колективу. Розтрату грошей вчинив Зав'ялий не без впливу Тетяни Бережної...

Відтоді саме доярка Тетяна зненавиділа прокляту балку і за всякої нагоди старалася якомога обминати її.

Дівчина не вірила Рокотові. Він говорив далеко не все і багато дечого замовчував. Чого саме, з якою метою? — Того вона не годна була збагнути. Чуття, тим часом, підказувало їй, що постріли в балці і наскок невідомих на комуну складали одну нерозривну дію.

Чомусь Рокот і словом не згадав про постріли та крики, що доникали з балки. За його ж власним визнанням, він із самої півночі назирці ходив за злочинцями й не могло ж його не вразити, те, що чинилося в балці. А Тетяна певна, коли й не головну, то й не останню роль грала балка в дивному зникненні Роми Зав'ялого.

Дівчині ставало млосно, коли вона бодай на єдину мить припускала, що ті розпачливі зойки, що розтинали їй тоді вуха, виривалися з грудей Романа Зав'ялого. Хапаючись за голову, Тетяна з огидою відкидала думку про жахливу балку.

Отож Рокотова «інформація» і трохи не переконувала молоду

комунарку. Роман Зав'ялий обікрав комуну і втік, невідомо куди. Рома Зав'ялий міг зарубати Магомета, свого улюбленця, щоб підкрастись до вимбарів?.. Скільки ж треба носити в собі злоби й ненависти, щоб висунути проти Роми таке ганебне обвинувачення?..

Комунари мовчать, комунари вірять Рокотові. Навіть те крило, що прихилилося до Романа, і те словом жодним не повстало й не заперечило безглуздої витівки...

Дівчину напосіли сумніви й вагання, питання — одне складніше за друге — чередою повставали перед нею. Тетяна знесилювалась, але розв'язати їх самотужки не спромоглася. Треба було стулити до купи все те, що випало їй бачити й чути тієї ночі; треба було пов'язати один з одним заперечливі факти й дійти певного висновку; треба було за всяку ціну дізнатись, куди подівся Рома й що сталося з ним?..

Зробити це було не легко. Шукаючи ймовірного пояснення всьому, що сталося, вона потрапила зрештою в такі плутані хащі, що з них і вибратись навряд чи була в змозі. Тетяну охоплював одчай, дівчина вже не давала собі ради, що їй робити, з чого почати, до кого удатись по допомогу? Треба було обережно й з розумом почати дію. Комунари-рокотівці, а найпаче сам Рокот врахують їй кожний необачний її крок.

Тільки у вівторок дійшла до комуні звістка про сумну нахідку в балці під Новоспасівкою.

Комунари саме обідали в спільній їдальні. Звістку привезли уповноважені Новоспасівської громади, що в земельних справах забились до комуні. Тетяна випустила ложку з рук, підвелась із-за столу й на диво рівною ходою вийшла з їдальні.

Нараз ущух гомін за довгими столами. Неприхована зловтіха й похмурі, співчутливі погляди супроводили дівчину аж до самих дверей. Комунари розбились на два протилежних коші. І якби в їдальні не сиділи за чільним столом Дмитро Опішнянський та Марко Верета — найближчі Рокотові помічники — новоспасівські гості стали б свідками палкої сварки.

— «Не виносити сміття з хати» — визнавалось в комуні за одне неписане, але обов'язкове правило. Порушити його, значило б притягти на свою голову гнів «самого» Миколи Павловича. А на це навряд чи зважився б будь-хто, та ще за таких сумлінних свідків, як Опішнянський та Верета.

Ті сміялися з Тетяниної поведінки, а ті щиро співчували їй, але обидва табори старалися обмежуватися коротенькими натяками, уривками недоказаних, але зрозумілих фраз. Тракувати відкрито про причини, що так несподівано виштовхнули дівчину з

їдальні, становило велику небезпеку. Ніхто б не міг поручитись за те, до чого саме дійшли б балачки, якби розмова перекинулась на ту, надто слизьку тему.

Тетяна ж — за нею стежили з вікон їдальні — пройшла повз їдальню, поминула будинки й повернула на робочий двір. Витримка не зрадила її аж до самих стаень.

Обідній час утихомирив рух на стайні. Довго плакала дівчина, припавши до риштовання. Плакала вона так уперше, відколи себе пам'ятала. Задавити в собі сльози було над її снагу. Немічна чимось втішити себе, Тетяна покинула змагатись і вся цілком віддалася своїй першій дівочій тузі.

Певність зростала в ній, хоч вона й всіляко цуралась її. Страшна догадка — вона так тікала від неї! — скидала з себе прозору оболонку сумнівів і дівчина вперше відчула її виразний дотик. З приїздом новоспасівських гостей, і ті крихотні надії, що десь глибоко жевріли в ній, остаточно згасли.

Тетяні не довелося бачити мертвяка. Та цьому вона й не надавала великої ваги. Замість того в ушах їй безугавно гриміли постріли з балки, а в очах не переставала миготіти постать з шкура-тянкою на голові.

Пригадалися останні місяці життя комуні.

Ось вони — дні, дні й дні — скільки їх? — Сірі всі, як один, нудні й безрадісні. Гризня й сварки, дбайливо приховані від сторонніх очей, змови, осуди й шепотіння по закутках; чутки про крадіжки, шахрайства, про продаж двох вагонів збіжжя гендлярам якимось; неймовірно, але так, — комунари поділились на аристократів і попихачів. Аристократи — то «рокотівці», а «шантрапа» — супротивники його.

Ворожнеча роз'їдала комуну. Ніби хтось навмисне спрямовував одну з найстаріших і найзаможніших в окрузі комун на шлях занепаду й руйнації. І на тлі тих лихих днів, мов на екрані, постійно і в'їдливо миготять незмінні постаті — Рокот, Верета, Опішнянський, Миронюк...

Останнім часом, на задньому пляні широкого кону почали знов накреслюватись силуети ще двох старих знайомих. Селяни одверто зневажали славну колись комуну. Ганьба! Імена комунської верхівки щільно спліталися з іменами старого Гомінкого та всім відомого Любима Кириловича Гайчура...

Зневажені гольтіпаки виставили супроти зарозумілих аристократів молодого, заповзятого Романа Зав'ялого. Принишк був на якийсь час Микола Рокот, а разом із ним знітились і ті, що вважали себе за фундаторів комуні й пишалися тисячними вкладами. І ось Рокот знов на чолі безладдя. Знов зашумували приборкані

були пристрасті. Гайчур з Гомінким стали вже в одну шереду з Опішнянським і Веретою. А Микола Рокот, як і раніше, посідав місце головного воая.

Роми Зав'ялого не стало... Молоді комунари втратили свого стійкого захисника. Вона ж, Тетяна, втратила все...

Втратила вона не тільки відданого друга й товариша, а ще й батька своєї майбутньої дитини...

Це перша втрата, що вона її так болізно відчувала. Це перші її сльози, що вона не в силі була зупинити.

Кінчалась обідня перерва. Комунари стали до роботи. І Тетяна разом з іншими доярками, заходила біля сепараторів. Не годилось плакати за роботою. За кожним її рухом стежили сторонні очі, та й сама робота вимагала до себе уваги, вправності й обережності — цього ніяк не слід було забувати. Вимога ця переважила все інше, що до роботи безпосередньо не стосувалось. Дівчина замкнулась, заховалась сама в себе і, мов з нею нічогісінько не приключилось, віддалась звиклим ритмам роботи.

Помста? — думала Тетяна, підпихаючи до сепараторів возика, заставляного суліями з молоком. — Ні!.. Дурне слово, що пережило само себе й не знати чого ще й досі не вийшло з ужитку. Справа не в помсті, справа в перемозі поставленої собі мети. Винних треба покарати і, при тім, жорстоко, але мета, мета тільки одна — добробут і незаплямована слава комуні.

Ну, а її, Тетяни, особисте горе, а її ненависть і жага відплати? — Питала себе дівчина й відразу знаходила відповідь: «Ненависть, жага відплати»... — далебі, як це трагічно!.. Мов рядок з недотепного роману якогось солоденького писаки. Яке має вона право панькатися із собою і виставляти свої болі?..

Роман Зав'ялий загинув (о, вона певна цього!) не заради неї й не через своє кохання до неї. Він наложив своїм життям, комуно рятуючи. Те, що важить зробити вона, повинен зробити кожен комунар, що поважає себе й любить свою комуно.

Правда, вона кохала й кохає його. В неї знайдеться дитина від нього... Ні вона, ні її дитина ніколи не побачать його...

Ніколи!..

Дівчина несамовито випростовувалась, хапала в руки товсту косу й щільно затуляла нею собі рота.

Її кохання — тільки її кохання. Вона не дозволить йому заступити комуни. Ромина смерть більша за її кохання... Геть же дурниці!..

Тетяна Бережна зросла й виховалась у великому колективі. Було б зовсім легковажно вимагати від молоді дівчини якогось іншого чину, якихось інших переживань.

Ось чому Тетяна Бережна не зомліла, як годиться нестямно закоханій, не кинулась до кручі, не наробила зайвого галасу. До самого пізнього вечора працювала вона на коровнику та на молочарні й тільки в четвер ранком, користаючись законним дозволом, рушила до району.

Діяти повинна вона обережно й нехапливо. Зомління, розпач, сльози — хіба вони врятують кому?.. Не такий Микола Рокот, щоб здався на ці дурниці. Його можна перемогти тільки розумом і витримкою.

Почало розвиднятись. Перехопившись Тетяна під Новоспасівкою через балку, поминула великий шлях і навпростець подалася до Петрівського. Бо не знала вона, на яку саме зустріч нарадитись могла, шляхом ударившись.

5.

Миронюка викликали в округу на чергову доповідь, заступав його один із двох районних дозорців.

Молодий цей хлопчина не так цікавився справою, як вродливою, прехорошою відвідувачкою. Вислухавши він Тетяну, порадив їй звернутися до судового слідчого, або, коли терпить час, навідатись вдруге днів за два, як повернеться начальник з округи.

Правду казати, він і сам дещо чув про ту справу, але не може з певністю довести, де вона зараз, і в якому стані. Загалом кажучи, весна цього року така ясна на трупі, що ледве міліція встигає протоколи складати. Ось, приміром, в Ямполі, під самим майже селом...

Тетяна підвелась і мовчки попрямувала до виходу. Клацнувши острогами, дозорець вражено прикусив язика. Поведінка цієї дівчини, здавалось йому, аж ніяк не пасувала до її краси.

Не застала також Тетяна ні Кирила Жамойди, ні Йосипа Сукача — їздили десь по селах району. Не було з ким їй порадитись. Лишалось одно — податись до слідчого.

Біля канцелярії слідчого Тетяну здивував великий табір селянських підвід. Межи них, на своє щастя, не помітила вона жодної брички або одоянки з комуни. А вона ж так потерпала цього!..

У великій кімнаті про одвідувачів, що межувала з кабінетом слідчого, сиділо на довгих ослонах чоловіка, найменш, тридцять селян. Кожен поспішав, кожен мав до слідчого негайну справу. Проминуло щось годин зо дві часу, поки випала Тетяні черга йти до кабінету.

— Сідайте біля столу й сидіть мовчки, аж поки я допишу ось тут рядків із п'ять. Ви потім коротенько говоритимете, а я слухатиму вас... Розумієте?..

Не варт було питати про це. Озирнувши убогу кімнату на одне-єдине вікно, Тетяна слухняно посіла запропоноване їй місце коло столу.

Запрошення слідчого було таке категоричне й недвозначне, що скидалося на звичайнісінький собі наказ. Нетерплячі, а часом надміру балакучі одвідувачі привчили слідчого вживати, насамперед, запобіжних заходів проти їхньої тиранії. Тетяні це подобалось—система!

Слідчий захоплено писав. Схилившись над паперами, сидів він у півповороті до Тетяни й дівчина, не криючись, з цікавістю стежила за ним. Спина, плечі, голова і, навіть стіл і стілець, тихенько порипуючи, — увесь він і все довкола нього жило й рухалося, мов спільними силами надолужуючи докинути якоїсь особливої виразності тому, що нерівними рядками шикувалося на папері.

Слідчий або давно не стригся, або, загалом, пристосовувався до якогось «стилю». Так, чи ні, а від довгих патлів його віяло чимось «національно-кооперативним». Тетяні свербіли руки допомогти слідчому — волосся неймовірно заважало йому!.. Воно не слухалось його і щораз спадало йому аж на очі. Притомившись закидати на потилицю неслухняні пасма, упокорений слідчий лише голосно хукав на них намагаючись хоч цим способом усунути заслону з очей. Бідолашний, йому конче треба постригтись!..

А найбільш захоплювало Тетяну мінлива гра, що відбувалася на рухливому обличчі дивного слідчого. Ось воно нахмурилось і набрало холодного та непривітного вигляду, та ось раптом розправилось і зробилось ласкаве й привабливе. Не варт труда дивитись у папери — зміст виведених рядків досить красномовно відбивався на його вразливому обличчі.

Чиновник, думала Тетяна, нездатний на такі щирі переживання. Хто ж він такий?.. Чи може ж вона вповні звирітись на нього?.. Чи зрозуміє він її? Ішовши сюди, вона не все гаразд обміркувала. З чим вона, власне, забила до нього? Жодних фактів, тільки певність і підозріння. Їй потрібна насамперед добра рада. А як вона помиляється, а як не спроможеться на факти?..

— Скінчив!.. Я вас слухаю... Починайте, тільки не здалека, а з самої суті.

Тетяна аж кинулась з несподіванки. Насупроти неї, відкинувшись на спинку крісла, сиділа цілком незнайома їй людина. Омана!.. Поважний слідчий, що допіру умлівав над своїми протоколами, перевтілювався на блідавого молодика з веселими сміючими

очима. Вона, мабуть, розгубилась, мов та дитина, і це смішить його... Але, що чує вона?..

— Тетяна?! Товаришка Тетяна Бережна...

Тетяна схопилась на ноги.

— Не пізнаєте? — Правив своєї слідчий. — А придивіться лишень пильніше...

Дівчина всією поставою подалась до столу.

— Колосовський?.. Ні!.. Волосюк... чи то пак... забула... Борисюк?..

— Одне слово, щось в подібному дусі, спасибі й на тому!.. Сідайте!.. Правду ж казати, так і не Волосюк, і не Борисюк, і не «чи-то пак», а звичайнісінький собі Володимир Борисенко, до ваших послуг!..

— Володька...

— Авжеж!.. Він самий, Тетяно!.. Той надокучливий Володька, що з ним ви цілих півроку в доброму сусідстві гараздували, пригадуєте?..

— Алеж патли оці, звідки вони?..

— Нікольство заїло, Тетяно! Відколи вибрався з Києва, ще й разу не був у голяра.

— Два роки майже...

— Ви не помилились, Тетяно! Скоро ось два роки мине, як ми востаннє бачились із вами.

— Ви дуже й дуже змінилися на виду, я б вас сама ніколи не пізнала.

— І не дивно!.. За ці роки сконало моє комсомольство, я постарів, зміцнів і по самісіньку маківку вгруз у життя. Пом'ятаєте — Київ, нашу гамірну бурсу, пам'ятаєте наші прогулянки на Дніпро?..

Тетяна мимовільно осміхнулась. Статечний добродій, що постарів, зміцнів і «по самісіньку маківку вгруз у життя», нагадував їй, проте, не кого іншого, як комсомольця Володю Борисенка.

Ті самі парубочькі нестримані рухи, та сама ротата допитливості в поширених очах, навіть в манірі висловлюватись цілком збереглася давня пристрасть до вишуканого слова, завше пройнятого своєрідним патосом. Та чи варт же його розчаровувати?.. Нехай тішить себе, що за час їхньої розлуки його двадцять чотири роки, принаймні, подвоїлись. Кому зле від цього?..

Не до приемних споминів було зараз Тетяні. А що вони могли легко перекинутись до чогось значнішого, то й поготів. Щоб уникнути небезпеки, Тетяна перебила Борисенка цілком доречним запитанням:

— Яким побитом і коли саме потрапили ви до нас в район?.. Чомусь я й досі нічого не чула про вас.

— Яким побитом, питаєте?.. Це довга історія, Тетяно. Не дивно, що ви не чули про мене, бо за п'ять місяців, що працюю у вашому районі, я не витикався далі порогу своєї канцелярії — попередник мій, спасибі йому, залишив по собі дуже заплутану спадщину!.. П'ять місяців б'юся, а й дотепер не далось мені розгадати, як тут провадилось слідчі справи?.. Покиньмо, однак, мої справи!.. Ви, Таню, як маєтесь? Де ви зараз — там таки у вашій комуні, чи десь на районі працюєте?.. А, насамперед, якій нагоді завдячувати мушу я, вас у своїй канцелярії вітаючи?.. Невже й вас погнали до судового слідчого Петрівського району якісь справи?.

Обірвавши себе на слові, Борисенко надійно позирнув на Тетяну.

— Чи не дурне запитання, Таню?.. До слідчого ж ходять тільки в справах...

Бережна мовчала. Хлопець і трохи не змінився, такий самісінько, як і два роки тому. Якими надіями він ще й досі дурить себе?... Навіть знаючи, що він тут, поблизу, вона б, однак, не прийшла до нього без діла. І зовсім не того, що наче б то упереджено ставилась до нього, Володимира Борисенка. Пречудовий з нього і, до того ж, розумний товариш, але... Навіщо завдавала б вона йому зайвих мук, знаючи себе, знаючи свої чуття до нього? Відповідь її була б та сама, що й тоді в Києві.

— Я хотів був — провадив по короткій мовчанці слідчий — хотів був якийсь навідатись до вас, та все нагоди очікував. Не пізніше, як учора, нагода та сама постукалась до мене. Хотів і боявся зустрітись з вами...

Який, однак, настирливий — знов своєї! Що ж їй діяти?.. Розмова може набрати надто небажаного характеру. За звичаєм, він поставитиме питання руба, з властивою йому одвертістю. Як уникнути відповіді, не образивши його?..

— Борисенко... — Слідчий нашорошився. Тихий Тетянин оклик бренів благанням і стримуваними слізьми. — Не треба, Борисенко... Ви нічого не розповіли мені за себе... Потім — у мене дуже важлива справа до вас, ви ж судовий слідчий...

Почервонівши, Борисенко несамовито зірвався з місця.

— Дурило!.. Йолоп несусвітній!.. Пробачте, Бережна, я вас цілком розумію. Не гнівайтесь на придуркуватого, що й досі не при звичаївся чуття свої в спецодезі виражати. Люблю я вас сильно, Бережна!..

— Володимире, на бога!

— Все. Заспокойтесь. Сідайте до столу й я розповім вам, як я опинився тут. А щоб вдруге не вертатись до того, од чого вас так нудить, загодя відкриюсь — до вас, Таню, хотілось мені бути

ближче. Сидить, дурненька дівчино, і не хапайтесь тікати — слово чести, я не впаду перед вами навколюшки й не стану слізно вмовляти: Покохайте мене, Бережна, бо страчу себе!.. Нісенітниця!.. І на мислі не маю удавати із себе отакого ідіота. Діло ж просте — ми з вами не міщани. Не пасують нам ці сантиментальні комедії. Над усе інше я люблю життя... Отож, сидить і слухайте!.. Я коротенько... З чого ж почати? Почну з Києва...

Розповів Борисенко, як завжди, надзвичайно майстерно. Тетяна почула від нього силу цікавих речей. Розповідь його, щоправда, і трохи не скидалась на «цілу історію», а проте слухати його було вельми цікаво.

Хлопцеві, передовсім, не бракувало багатющого спостереження. А до всього, мав він щасливий дар, уникаючи узагальнень, надавати звичайним, буденним явищам бадьорого, життєвого зафарблення. Борисенко пристрасно любив життя. Тетяна навіть заздрила йому. Не було йому в житті жодної риси, щоб не цікавила й не захоплювала його. Все навколо нього жило, рухалось, обурювалось, сміялось або плакало — істота його не визнавала речей в стані бодай хвилевої статички. Зневажаючи шаблони, він не здатний був клонитись їм. Навпаки, навіть ті розуміння речей, що їх залапав і змішав з багном строкатий загаль, він чудодійно відживляв і підносив на височінь чогось нового й надзвичайно оригінального.

«Яка обдарована вдача, — дивувалась Тетяна, захопившись Борисенковими переказами, — як він щиро прив'язаний до життя!.. Яке воно в нього барвисто-радісне!.. Де тільки його не було, що тільки він не робив — всюди жив «розгорнутим фронтом». Пречудове порівняння!..»

До Києва того року вирядили двох комунарів — її, Тетяну Бережну і Роминого приятеля — Гліба Сироту. Гліб склав іспита до сільсько-господарського інституту й надовго залишився в Києві. Тетяна ж інше відрядження мала від комуні. Вона вступила на піврічні молочарські курси й добре закінчила їх.

Володя Борисенко вчився на підвищених правничих курсах наркомюсту, але мешкали вони, як курсанти, в одному спільному гуртожитку — там і почалось їхнє знайомство. Небагато треба було часу, щоб звичайне знайомство переросло в приятелювання, але згодом Володі стало замало дружби... Та чим могла вона втішити його, всім серцем будучи біля Роми Зав'ялого.

Сяйвісті вечори на Дніпрі, овіяні ласкавими симфоніями ночі в Пролетарському Саду... довгі прогулянки порожніми вулицями вгамованого міста... Володя так цікаво розповідав, що з ним важко було занудитись... Десь в парку, на ослоні під каштанами,

Борисенко признався їй про кохання... Вона нічого не втаїла від нього... Додому верталися мовчки. В коридорі, прощаючись, Володя не стримавсь — поцілував її і втік... Це було за тиждень до її від'їзду — відтоді не бачились... Не прийшов навіть попрощатись з нею... Тільки згодом вона дістала від нього листа — йому було соромно за свій вчинок у коридорі.

Тетяна випросталась і геть вся зосередилась на Володимировій розповіді. Дальший розвиток споминів привів би її до одного — до загину Роми...

За два ці роки Борисенко виїздив мало не всю Україну. На правничі курси наркомюсту Борисенка вирядили щось через півроку після того, як він закінчив у Харкові технікум. З Києва його призначили помічником прокурора на Донбас. Звідти перекинули на Поділля народнім суддею. Раптом опинився він на Глухівщині головою райвиконкому. Згодом Володя знов народній суддя на Одещині, а потім слідчий в Дніпропетрівському й, кінець-кінцем, та сама посада в Петрівському районі...

Борисенко набув досвіду й накопичив силу найрізноманітніших вражень. З Тетяною він не соромився говорити від щирого серця. А Тетяна, зайнявшись, наприкінці, його запалом, залюбки слухала його.

Володимир говорив про свої надії, про роботу, про чільні вузли її — про кооперацію, колективізацію, виконання п'ятилітки (і з громадського, і з партійного обов'язку, а найбільш з власної охоти брав Борисенко найактивнішу участь у всіх ділянках соціалістичного будівництва), розповідав про тракторні колони Маркевича, що їздив нарочито на них дивитись, довго й пристрасно малював Дніпрельстан... Оповідав він про все це дивною мовою — ніби те, що носило назву «кооперації» або «трактора», було складовою часточкою його власного організму й жило десь глибоко йому в крові...

Чудно!.. Тетяна багато бачила, читала, чула не одного видатного промовця, але й разу не відчувала того, що чула, слухаючи молодого слідчого. Сьогоднішній день і його найближчі перспективи матеріялізувалися, набували в її уяві втілених форм і виступали перед нею безперервним шерехом дивовижних витворів. Прислухаючись, вона чула, як гучно стогне плискувата земля від розміреної, але впертої, як фатум, ходи ста тисяч тракторів; велетенські фабрики та заводи обступали її чередою Казбеків та Ельбрусів, вона блукала серед них, мов серед непролазної гущавини, щокроку натрапляючи на роззявлену пастку вогнедишної творини...

На очах її, ніби ті легендарні Содоми та Гоморри, провалю-

вались крізь землю цілі великі села, райони сіл, округи сіл, а геть осторонь руїн зростали дивної будови фортеці, на осяяних електрикою фронтонах їх вона читала коротеньке, знайоме слово: «К-о-м-у-н-а». І ось зійшло сонце, гулькнуло й, впокорене, схилилось, разом з ним упала навколюшки й вражена Тетяна... Її перенесено в нове, незнайоме царство. Стара земля скинула з себе кирпату машкару й гордовито осміхалась змолодженням, райдушним обличчям...

— Землю повинні заселяти дужі, розумні люди, а не хиряві кретини!.. Ми лікуємо всесвіт заради самих себе — нам нудно серед ідіотів, серед вузьких обмежень... Мине п'ять, десять, п'ятнадцять років і тоді тільки ти, Бережна, на свої власні очі побачиш, що ми зробили... Пролетаріят... Що є сильнішого, розумнішого, справедливішого за пролетаріят!?

Відкинувши всяку шанобу, Борисенко, за комсомольським звичаєм, перейшов на «ти». Тетяна не брала йому цього за зле, бо цілком розуміла доречність такого удавання. Їй було ніяково. Все своє особисте знітилось і стало до смішного мізерним.

Слухаючи Борисенка, Тетяна думала — чи горе їй таке вже велике, щоб мала вона право ставити його поруч того, що виходило з глибу душі її співбесідника?.. Небавом же вона заперечувала собі, — ні, не так. Втрата Романа Зав'ялого є не тільки особиста її втрата... Борисенко, вона певна, зрозуміє її.

Розмова точилась далі. Тетяна мала стриману, трохи наче б то замкнуту в собі вдачу. Але Борисенків щирий запал, як і давніш у Києві, глибоко зворушив її і спонукав на взаємну одвертість. Дівчина заходилася розповідати про себе.

Борисенко умів слухати не гірш, ніж розповідати. Хоч як важила на це Тетяна, а проте хвилювалась і, часто-густо, не знаходила вибрати влучне слово, щоб стисло переказати свою думку. Володимир залюбки допомагав їй. Перехилившись через стіл, вона слівце дотикалась його своїм розжеврілим обличчям. Слідчий не хотів ухилитись цієї несвідомої ласки. Його огортала теплота її притамованих подихів, перед очима йому тремтіли скривлені вуста, підкреслені снагою страждання — серцем би він припав до них втішав би їх!.. Він знав смак цих ярих губ, але повторного злочину він собі ніколи не простив би...

Тетяна докладно розповідала про свою комуну. Дійшла саме вона до переказу останніх подій, як одчинились двері і на порозі канцелярії повстав сторож з мітлою в руці. Треба було звільняти кімнату. Розмова урвалася.

— Говори щиро, Бережна, ти обідала, чи ні?..

Дівчина хитнула головою.

— От і добре!.. Ходімо зі мною в сельбудівську їдальню, там, за обідом, ти й докажеш мені все і викладеш свою справу— згода?.. Дивує мене, чим я можу прислужитись тобі?.. Які такі в тебе справи до слідчого?..

— Постривай, Володю?.. Пообідати ми ще встигнемо, а я хочу дещо поспитати в тебе, можна?..

Борисенко зупинився. Йому подобалось, насамперед, те, що й Тетяна зверталась до нього на «ти». І це щонебудь та важило!..

— Ти, ніби, маєш якусь справу до нашої комуні, так я тебе зрозуміла, чи ні?..

— Так!

— А можна поспитати, яку саме?..

— Звичайно! Справа ця відома всім і тобі, гадаю, так само. Читай!

Нахилившись до столу, Борисенко подав Тетяні аркуш паперу. «Заява»... Тетяна кинуло оком на підпис. Так і є! «Голова комуні М. Рокот», а під ним — «скарбник Д. Опішнянський».

— Негідники!.. Як вони сміють!..

— Що ти сказала?.. Вийдіть, Іване Петровичу, з канцелярії — поприбираєте потім...

Сторож зник за дверима. Борисенко нагло кинувсь до Тетяни. Слідчий зборов в ньому закоханого.

— Що ти сказала, Бережна?.. Не крийся від мене!..

Заяву написано, як і годиться, стисло, діловито. Забрав гроші й невідомо куди зник. Одважився він на це не без стороннього впливу. А хто саме діяв на нього і поміг йому без перешкоди втекти з комуні, вони додатково повідомлять. Останнім часом організувалась в середині комуні невеличка, добре спаяна купка шкурників, можна навіть сказати — шкідників. Роман Зав'ялий був їм за вожака. Слідчий повинен розслідувати справу, якнайскорше. Щодо адміністрації комуні, то вона всіх сил докладає, щоб допомогти йому ліквідувати шкідницьку організацію.

— Брехня!.. З першого й до останнього слова безсоромна брехня!.. Роман Зав'ялий ніколи не був шкурник. Все це Рокотові шахрайські вигадки. Щоб вигородити себе й своїх прибічників, він ладний на всяке паскудство!..

Пожмакана заява грудкою впала на стіл.

Тіпались Борисенкові руки, вогнем пашіло обличчя, але напруженням волі він опанував себе й сливе спокійно наказав Тетяні:

— Продовжуй, Бережна!.. Доводь до краю те, що почала... Що тобі відомо в цій справі?..

Тепер перед ним стояв тільки свідок, що несподіваним зізнанням

своїм надавав звичайній, здавалось, справі складнішого змісту. Не вхопитись на цю нагоду, — злочин!..

— Я все тобі розповім, — Тетяна рішуче випросталась — тільки скажи мені, чи можу я оглянути той труп, що знайшли в балці Страшній?

— Ти дивуєш мене, Тетяно!.. Який має зв'язок труп невідомого з розтратою грошей в комуні?..

— Потім дізнаєшся, а зараз відповідай, можна мені подивитись на мертвяка?..

Невже?.. Сполотнівши на виду, Борисенко допитливо вп'явся очима в Тетяну. Невже вона виведе його з майівців і допоможе розплутати ту складну справу?..

— Труп учора з мого дозволу поховали...

— Тоді, тоді...

Тетяна сіла й немічно схилила голову на стіл.

— Та це нічого не важить, Тетяно!.. Я зараз метнусь і накажу розкопати могилу — часу цілком вистачить... Тетяно!

— Не гайся ж!..

За годину дівчина була вже на цвинтарі.

З цвинтаря винесли Тетяну на руках.

Григорій Яковенко.

Мораль така потрібна мені: кинь Рафаеля,—дайош Дені!

Висить
 панно,
під ним
 панок.
З панком
 панна,
в панка—
 монокль.
Обое
 сухі,
 як палички Коха,
натяк
 на людей
 засоромивсь
 і щез.
„В доску“
 коментуючи
 фарби Ван-Гога,—
сумлінно
 провадять
 музейний процес.
І тут
 не зробиш
 алібі
 природі,
Якщо
 екземпляр
 людини
 засох.
Адже не добрати,—
 вони пародії,
чи справді—
 мистецький обов'язок.

Для них
 плазуй
 і Челліні Бенвенутто,—
нехай
 над шедеврами—
 слинка тече! —
Ці корки
 у смаках
 найгірші зануди,
алеж,
 у зануд —
 компетенція—
 чекі:
— Челліні? —
 — Ол райт,
 Бенвенутто Челліні!
 — Челліні? —
Скільки? —
 Без жодних хитань
Все
 в чуїнгвамовій
 жвачці й
 ліні
Янкі
 згрібають
 в свій Манхатан! —
Під ними
 на лапки
 стає галерея
в скульптурі
 Венер
 і словових
 слоних.

Для них
розкопали
скарби
Еритрей!

Праксителі
камінь
точили
для них!

— Оце Дюрер?—
В Нью-Йорк Дюрера?
Фрески
Перуджі
при
у Перу!

Сам
директор
з музейного дерева

Стає
за жердинку
в подібну пору.

Щойно
шедевра
ухвалить фістула,—
зігнеться
директора
постать німа,

і —
чудо—
не чудо,
а вітром
здуло, —

мистецтво —
було,

мистецтва —
нема!

Воно вже
згубило
для нас інтереси,—

Його
загорнули,
як квітів газон,

Його вже
везуть
океанські експреси
повз бабу Свободи
в сонний Гудзон!

І там —
мільярдер
у вестибюлі, —
скидаючи
в руки
льокая
пальто,—

немов
на модерні
од спліну
пілюлі—

вперше й
востаннє
зирне
на Ватто...

З цим
мистецтвом
розкішним,
скоромним,

з цією
розвагою
для ледаря,—

я —
не зрівняв би
наше
скромне,

наше —
для буржуазії —
погромне —

мистецтво,
що зрушує
пролетаря!

Олекса Влиаько.

Залізне павутиння.

Рішучий рейд.

Підстаркувате депо — маленький довгастих коробок — своїми чорними витяжними трубами впиналося в блакитне безмір'я. Коробок обшарпався й обдерся, а стіни його порепались, як житньо-яшний хліб.

Депо завмерло. Не було чути ні робітничого гомону, ні розмов паротягів, — то лайливих, то сумирних, — ні тутукання стрілочницьких сурмочок, що порядкують залізними кінями, мов шахіст пішаками. Навколо розіллється соняшний спокій.

Така мовчанка сковувала депо лише під час боїв: про них і тепер нагадувала віддалена сварка гармат та кулеметів. Коли не-коли вони громохко пронизували тьмяну тишу і роїли думки, про жорстоку боротьбу.

Висипом, тарахкаючи й хитаючись, грізно прозеленів панцерник. Паротяг наблизився до депа з упевненим, спокійним виглядом хазяйновитого робітника, що оглядає своє підприємство. Із зеленого поля панцерника визирало гордовито ім'я:

«Комуніст».

На тендері були намальовані з відповідними емблемами робітник і селянин. Вони мали войовничий вигляд, з великими горбами м'язів на руках. Поруч було виведено великими літерами:

«Пролетарі всіх країн, єднайтеся».

«Комуніст» неповною ходою йшов на цвинтар¹⁾. Ще зранку лишилося тільки якихось лопат триста скакуну. А що вартий панцерник без вугілля?

Комісар Чернай довідався з певних джерел, що на станції Корчі, на цвинтарі сховано пудів триста вугілля. А разом ще одна справа примусила комісара поїхати назустріч небезпеці.

«Комуніст» зупинився поруч паротяга-інваліда громадянської війни, що мав вигляд людини, розчавленої поїздом.

Червоні спритно почали вантажити на тендер вугілля. Аж ось з панцерника сплигнув низенький моторний парубок, одягнений по-червоноармійському — мабуть, кочегар. Він мав брудні від ма-

¹⁾ Місце для зужитих паротягів.

стила руки, а рукава його зеленої сорочки теж було рясно вкрито чорними островами.

— Ти, Петьку, не лови гав. Там, здається, бандити... — пролунали навздогін Чернаєві слова.

Кочегар лише задирикувато усміхнувся очима, — мовляв, не вчи вчених.

Петро Шпала (так звали кочегара), проминувши депо, задумливо йшов твердим шляхом.

Праворуч залізниці, на невеличкій горі, безсило скоцюрбилось, мов докраю стомлений чистильник на купі жужелиці, містечко Корчі. Воно вдесьте поховалось по хатах, льохах і чекало на будь-яку владу.

Шпалі надано надзвичайних повноважень:

— Хоч із пальця виколупай механіка.

Річ у тім, що вночі був забитий машиніст. А на панцернику без машиніста, як і без вугілля та набоїв.

Депо, містечко й паротяговиків Шпала знав досить добре. Але він мав на оці мало машиністів, що проміняли б теплу затишну хату на панцерника. Та менше з тим!

Ще кілька кроків, — і Шпала в Корчах. Скрізь порожньо, немов жнивими. Частина жителів встала проти більшовиків, а решта причаїлась по хатах і льохах. Містечко пахло кров'ю, голодом та смертю.

Петро йшов бандитським містечком.

У кривім завулку Шпала замість хати свого дядька, в якого він жив, побачив згарище. Обурений він запрягнувся помститись...

Аж ось його огорнуло бажання відвідати Теклю. Навіть не спинала думка спізнитись на панцерник.

Мимсхить налинули спогади. Лісові прогулянки... Мандрівки човнами. Темні п'янючі ночі...

Ось Теклина хата. Петро рипнув хвірткою.

Край двору весняно замисливсь недокрівний садок. Шпала стукнув у хатні двері. Вийшла... здається, Текля. Так, Текля. Як вона змарніла. На чоло лягли зморшки, вуста зблідли. Колись ніжне обличчя схудло. Тільки лагідні очі та тіні од вій нагадували колишню червоновиду дівчину.

Проте серце Петрові пойняла радість: Текля була жива.

Вона кинулась була до Петра, але чомусь затнулась.

— Звідки? — запитала полохливо.

Шпала щиро розповів про свої мандрівки й намір про одруження.

На хвилину в куточках Теклиних вуст зайнялась усмішка. Але її мова була чомусь суворя.

«Мабуть, кохає іншого» — подумав обеззброєний Петро. Він ледве промовив:

— Постренч мені машиніста...

— Може, Скакодуб. Він був тут; бандити закатували сина. Зайди... — пораяла Текля і стиха додала: — Петруню, приходь іншим разом.

Петро широко усміхнувся й вітром полетів вулицею.

Пастка.

Смерть любого одинака тягарем скорботи відбилась на Скакодубах. Стара й не чула, як до хати увійшов Шпала.

Він привітався.

— А мій старий десь потеліжився до Гевчука, по хліб пішов. Може почекаєш. Тоді сідай...

Петрові думки повзли лавою. За годину, навантаживши вугіллям тендер, виїдуть із станції. А може вороги несподівано оточать містечко.

Аж ось до хати увійшов опецькуватий, підтоптаний машиніст.

— Яким вітром тебе принесло? — гукнув він здивовано.

Господар сів поруч гостя. Хвилин кілька вони тихенько розмовляли між собою.

Нараз Скакодуб швидко підвівся. Вогник рішучости блиснув у зблякло-сивих очах.

— Стара, я йду з Петром на панцерник. Не журися, ти ж знаєш... Панас...

Скакодубиха здерев'яніла. Це друге велике горе немов минуло її: сльози було вже виплакані.

Старий вийняв з-під ліжка свою найкращу приятельку-підорожню скриньку. Його мрії летіли назустріч праці, війні, смерті...

Зненацька застукотіли чобітьми, загомоніли знадвору голоси. Поспішаючи до хати зайшло четверо бандитів.

Карпо Галайко, Теклин брат, стояв попереду, тримаючи наганя.

Він своїм поглядом набрів зірку Петрового кашкета.

— Гай, гай, кумпанія невеличка, але чесна. І кому-у-у-нія єсть, — отаман, узявшись у боки глузливо оглядав спокійного Шпалу. — А мої все питають: «Що оце в чорта пре до старого Скакодуба, — чи не син, бува, воскрес? А це комісар пожалували. Давне-е-е-енько не бачились...

Петро чекав на смерть. Лише доля «Комуніста» завдавала йому неспокійно: невже вороги захопили й панцерника? Невже?..

Нараз згадалося побачення.

«А може це Теклине діло?»

Галайко ніби відгадав підозру.

— Не треба, то-ва-ри-шу, з бабами діло мати. Сестра моя, яке тихе літо... Ну, чого зуби вишкірив? — гукнув він злісно.

Галайкові нарешті надокучило розводитись.

— Обох забрати в льох! Коміс-с-сара розпитайте про червоних. Не скаже — залізом погрійте, — і він грюкнув дверима.

Чотири бамбулуваті бандити повели бранців надвір.

Скакодубиха не плакала, не просила й не побивалась. Її згорблена горем постать безвільно схилилась до стіни.

На розшук.

«Комуніст» збентежився. Щоб б пак! Тендера навантажено вугіллям, хвилини линуть швидко-прудко, а Шпали все нема.

Особливо хвилювався Петрів дядько, слюсар Мусій Гудко, людина років під п'ятдесят. Він почував до небожа якусь незвичайну відданість, а надто, як утік з денікінцями його син.

— Я піду шукати Петра, — і вуста йому стиснулись.

— Що ти? — з серцем сказав Чернай. — Треба звідси дати драла, поки нас не накрили мокрим мішком.

Гудко відкрив сифона й підкинув вугілля. Вугілля горіло весело, з хруском і довгим полум'ям, як солома.

Стрілка манометра дійшла десятих атмосфер. Гудко відкрив регулятора, і колеса панцерника, жалібно скиглячи ревматичними вісями, затанцювали по рейках. «Комуніст», минувши мовчазну станцію, попахав на узвіз.

Далеко вперто пильнував станції стрункий семафор. Гудко замислено стежив за нерухомими Корчами.

«Невже залишимо на призволяще Петра? А може його вже «розміняли»?

Тим часом Чернай змайстрував такого пляна. Гудко з двома червоноармійцями шукатиме в містечку Шпалу. «Комуніст» якусь годину чекатиме на них. Коли вони вчасно не повернуться, — червоні поїдуть, а зі станції вирядять до Корчів шведку.

Гудко, закриваючи регулятора, перевів важіль до п'ятого зуба, і паротяг, нервово здригаючись, зупинився.

Гудко разом з червоноармійцями попрямував до Корчів. Він жив у містечку понад сорок років, і тому знав його досконально, як своє ремесло.

Наблизилась перша вулиця.

Раптом у завулку виріс кремезний чоловігя. Обличчя стрічного з брусуватими, але майже правильними рисами, вражало якоюсь дикою силою. Набряклі вуста, великі очі, чорна борідка, коротенька шия...

Якби з Гудка був бодай недоладний психолог, він прочитав би в очах незнайомця глибоку зневагу до смерті, що дивилась на нього з чорного ока Гудкового револьвера.

— Дядьку Мусію, не стріляйте. Це наш механік Бляшаний. — нараз гукнув Шпала, вихопившись із-за рогу.

Гудко, ховаючи револьвера в кишеню, недовірливо знизав плечима: крицева постать Бляшаного вимагала коня й шаблюки, але не регулятора. А втім радість побачення примирила слюсаря.

— Гайда швидше на панцерник. — Гудко, обійнявши небожа, тягнув його за собою.

Позаду всіх ходою матроса, що повернувся з довгої плавби, плентався машиніст. На його, ніби набряклих устах застигла усмішка—широка й легенька.

— Не пізнав, старий...

— А ти Теклі часом не бачив, — перебив мову Гудко.

Петрові годі було й думати ховатися зі своїми відвідинами.

— З братом воюєш, а з сестрою любишся...

Запанувала мовчанка—сіра й тягуча, мов густа олінафта. Зрештою Петро перевів важіль розмови на втечу.

— А почекай, цей Бляшаний часом не працював у депі. — Гудко оглянув машиніста з голови до п'ят.

— Він тут зроду не був. Служив у Червоній, потім його зловили бандити.

— Гм... — недовірливо прокректав Гудко. — А якже ти вбрався від Галайка.

Але Шпала нічого не відповів: він захоплено оглядав «Комуніста».

Новий машиніст одразу виявив себе вправним фахівцем. Він підійняв сифона, розжягав і спритно кинув кілька лопат вугілля. Коли палець манометра зупинився на дванадцятьох атмосферах. Бляшаний відкрив регулятора «на більшака».

Паротяг, рвучко зідхаючи й попихкуючи, помчав на узвіз. Десь позаду лежало, оточене сутінками й небезпекою, містечко.

Панцерник невтомно їхав до станції. Безпритульний вітер невпинно гнав свої скарги.

Десь за лісом велетенським смолоскипом розжеврівся місяць. Панцерник...

Ніч.

Перша підозра.

Чернаїв загін розташовувався на станції Курява.

Перепочинок.

Скрізь було варко й тихо, як на затишних, вагітних жнивими полях: день тримав у резерві геть усі вітри.

Перепочинок.

До «Комуніста» наблизився Шпала й ліг у холодку коло паротяга. З юнакового обличчя стікали струмочки поту. Шпала загадався...

Він не знав ні батька, ні матери, зростав без догляду й виховання, змалечку працював за ремонтного робітника. Життя брутально обіймало Петра парою та димом, чорнило мастилом тіло, годувало тяжкою працею...

За малим не три роки, як Шпала під дядьковим впливом проміняв депо на панцерника. Він пішов з майстерень з якоюсь нерішучістю. А трохи згодом, уже під впливом класового інстинкту, сподобав невгамовний гамір боїв. Він швидко звикся з військовим оточенням.

Іноді Шпалу пригнічував тягар самотності: жорстоке життя не подарувало йому материних пестощів.

Петро сховав обличчя в долонях.

Останнім часом його притягав до себе новий машиніст, вабив лагідною вдачею, товариським поведженням та цікавими оповіданнями про карколомні пригоди на панцерниках. Бляшаний іноді розповідав годинами.

Бентежила часом Петра згадка про Теклю. Невже й тепер він любить?..

Аж ось підійшов Гудко й сів поруч замисленого небожа. Останнім часом Гудко вовкулакою дивився на Бляшаного, немов ревнував до нього небожа. Петро, власне, не дуже дивувався з цього, бо добре знав, що Гудко досить зазнав лиха й пройнявся невірою в людей, що його життя текло, як на знайомому ще з дитинства луб'яному малюнку, а саме — родився, христився, ходив до школи, одружився, працював. За останнім епізодом малюнку Гудкові треба було чекати на смерть, але раптом його закрутила громадянська війна.

Шпала вже з того, як дядько Мусій похмуро палив, відчув, — що старого аж пече до розмови.

— Синашу, новина. Я цими днями здибав Скакодубиху. Передавала привіт од Степана й казала, що... нібито Бляшаний довгенько був з братом у петлюрцях.

— Ну й притулили горбатого до стіни, — глузливо усміхнувся

Петро. — Та це ж видима брехня. Бляшаний служив у Червоній армії, був зі мною полонений. Це по-вашому виходить, що бандит визволив мене од бандитів, — він зареготав.

— А хто його знає, — знизав плечима Гудко. — А все ж нашого механіка треба добре рашпилем потерти. Може він хоче пляни зняти.

Петро, спалахнув.

— Ви таке верзете... Це не ваше діло, і ніяка гайка.

Гудко аж ніяк не чекав на це, і вже сам себе даяв, що повірив непевним, ба й брехливим чуткам.

Схвильований Шпала пішов лісом. Він завсігди йняв віри Гудкові, мов червоноармієць комротові, алеж тепер дядько попав кулею в пліт. Проте, він швидко прохолонув і навіть ладен був перепросити, докладніше розпитати.

Невже Петра поняв сумнів? Невже дядько посіяв іскру недовіри до Бляшаного? А може він уже має підозру на машиніста — свого найкращого друга? — Ні.

Адже підозра великою мірою перевесниця сивини, а не чорних кучерів.

— Куди цей поламаний домкрат потеліжився? — пробубонів Гудко.

Він кінець-кінцем допильнував Бляшаного — той прямував до лісу.

Бляшаний ввесь час ретельно виконував свої обов'язки, хобро бився, ремонтував і доглядав панцерника. Але Гудків досвід ніколи не йняв віри першому поверховому враженню.

Гудко вайлуват маневрував поміж дерев.

Бляшаний зупинився коло дуба, кинув оком у дупло й вийняв щось звідси.

— Я ще підкую тебе, сто чортів його мамі — подумав Гудко.

Старезний, розважливий, як і Гудко, ліс, здавалося, стверджував: — Так, так.

— Жарте, хлопці. Огляньте путь... Тільки не ловить гав, — наказував Чернай червоноармійцям, що сідали на дрезину.

— А може з нами Гудко поїде: сердешний не може жити без Петра, як риба без води, — глузував Бляшаний, копаючи очима Гудка, що наближався до гурту.

На Чернаєву пропозицію Гудко кинув байдуже:

— Можна... чого ж...

Йому тепер, як ніколи, був не до вподоби підозрілий машиніст поруч небожа.

ледця. Вже у війну я чув од людей, що він з братом був у петлюрцях. Якби Бляшаного поголити, — вилитий Оселедець вийде.

Коли б землетрус зруйнував станцію — це менше здивувало б Петра, ніж дволичність Бляшаного.

— Добре, що механіка забили. Я б його світа рішив, — тихо проказав Шпала.

«Де там забили? Ми його ще зловимо, як рибу в ятір» — подумав Гудко, а вголос мовив:

— Бачиш, на нашому путі, як на залізниці, всього буває. Живемо ми на війні: сьогодні здоровий, а завтра, дивись, впадеш на землю... — Він нервово крутив вуса. — Я все жалував тебе, брехав, що твоя мати померла з виснаження. Але тут був інший slučaj. Раз я вже вивів на світ Бляшаного, то розкажу тобі все, як на сповіді.

Шпала, спинивши подих, підсунувся ближче.

— А розкажу я все, що чув од кума Йвана. Я жив з ним разом роки зо три; за це врем'я він не збрехав ані на стільки... Якось так надвечір кум Іван їхав в Корчів товарняком. Його «Шука»¹⁾ тихенько сунулась на під'йом. А спереду — як от до дерева — ішла дівчина, хоч води напийся. Коли поїзд під'їхав ближче, — дієчина на рейку. Та кум Іван теж не промах: не одна вже лягала під колеса його «Шуки». Він законтрапарив паровоза й скочив на землю. За ним — кочегар, а там — гаврили та пасажери. Дівчина лежала під правим циліндром. На щастя нагодився фершал. Він з кумом Іваном виволік нещасну з-під паровоза. Вона була вагітна. Бігунок розрізав їй стегно десь коло живота, але дитина була жива... Настя, твоя мати, моя сестра, померла, а ти остався живий.

Шпала пожадливо, як вугляний пил воду, вбирав у себе слова.

— Твій батько, синашу, — казав Гудко схвильовано, — пустив тебе на світ, як копійку, без усякого прозвища. Раз ти родився на шпалі, то я й назвав тебе шпалою... Доглядав, любив, як свою дитину, віддав до притулку...

Петро тяжко дихав, мов плавець, що довго плив устріть води.

— А чого ж мати кинулась під поїзд?

— Бачиш, твій батько не хотів женитись...

Потім Гудко промовив заспокійливо й ласкаво, як лікар до хвсрого:

— Твоя мати, синашу, пізнала кума Йвана... Сказала йому, що дитина від Бляшаного, тобто Оселедця.

А трохи з'одом він додав зловтішно: — Проте, машиніста не забили, сидить антихрист.

¹⁾ Вантажний паротяг.

Здавалосьь, ос-ось від дотику дошкульного слова, нерви в Петра натягнуться докраю, і він заплаче, як мала дитина. Аж ось за хвилину наблизилась реакція.

— Помщусь! Уб'ю!

Коли паротяг мчить на узвіз, то відчинена паливня всмоктує — клаптики паперу й клоччя. Так і помста втягнула Шпалу в свою бурхливу течію.

Гудко знав з досвіду, що затайливий небіж на якийсь час приховав від нього свої наміри, і тому лишив його самого.

Петро сидів на траві й порожніми очима дивився на нерухоме небо.

«А може дядько помиляється?»

Тямкий Шпала на цю хвилину не міг добрати розуму. Спочатку його наміри пашіли помстою. Але під тиском сумнівів та аналізу йшли за водою, а по тому знов повставали й росли, росли...

Невдалий замах.

Станція була в обіймах сна. Чатували вартові, та хіба ще не спали вітер і Шпала. Петро без ліку палив цигарки й борсався з настирними думками. Але ні міцний бакун, ні вечірня прохолода, ні пестливий краєвид не гасили думок про помсту...

Шпала згадував уривки з дядькової сповіді й розмову з Бляшаним та підозріле поведження машиніста. Помста тягла Петра до вагона, де спав Бляшаний.

Ніщо не порушувало спокою неба. Над лісом, немов бавлячись, пірнула в міжплянетний простір зірка.

— Це впала батькова зірка, — вирішив Петро.

Десь недалечко сонно кумкали жаби, загавкали собаки. Цей імпровізований концерт дратував Шпалу.

Тихо відчинивши двері, він увійшов до вагона. Бляшаний чорним кнуром вивернувся долі. Петро прямував до мети.

Сполоханий місяць на хвилину осяяв блискучу смугу криці в руках Шпали й, ніби не хочучи бути за свідка убивства, ганебно дезертував.

На обличчі в месника своєрідно сплелись помста, жалощі, рішучість і любов.

Бляшаний дихав хрипким диханням хворого на неvigойний бронхіт, абож як людина, яка удає, що спить.

Цю мить, коли кожний шерк ноги міг сполохнути сплячого, Шпала ступав м'яко, як по болоту.

Ще один крок, один рух...

Несподівано Петро зачепив якомсь ключа. Ключ упав на підлогу з стуком, що видався гуркотом пневматичного молота.

Шпала мимохіть збентежився й швидко сховав фінку — рух дитини, що ховає від лайливого батька випадково розбиту цяцьку.

Бляшаний прокинувся. Чи побачив він зброю?.. На суворому, наче з бронзи обличчі ніхто б не прочитав нічого. Він солодко потягнувся, аж у кістках залускотіло й сонним рухом сновиди підвівся з підлоги.

Що там упало?.. Та лягай вже спати.

— Я піду... не хочу...

Він скидався на собаку, що мало не вкусив перехожого за литку, але наляканий почав чимдуж тікати.

Петро п'яною ходою вийшов з вагона. Він вирішив зачекати аж до ранку, а коли повернеться Чернай — розповісти йому. А там допит... розстріл...

Коротенька ніч швидко летіла назустріч світанкові.

Утеча.

Червневий день неохоче підводився з темряви й туману, який владно звис над низинами. Він, коливаючись, здіймався вгору, нестримною повинню метнувся геть навкруги і, мов дим із велетенських печей, синявими волохатими струмками плив до неба.

...Петро завернув до Корчівської церкви на вінчання; ледве протиснувся до вітваря; глянув на молоду — і мало не зомлів: Текля.

— Це ти сказала братові, що я пішов до Скакодуба?

— Єй-бо, не я. Карпо сам підслухав.

Текля, впавши навколішки, христилась і біла поклони перед вітварем.

Раптом Петро скинув оком на молодого. Хто це?.. Бляшаний?! Смерть йому! Петро взяв рушницю.

В церкві — сполох.

Бляшаний побіг до дверей.

А Петро за ним. Впав у провалля, забився...

...Шпала розплющив очі.

— Може Бляшаний справді втік, — він кинувся, як з електричного удару.

В уяві, немов щось загадкове й незрозуміле, промайнуло — вагон... фінка... ключ... Він хутенько підвівся.

Його думки вже не пашіли помстою, як учора, вже не текли рівним струмочком, а кривульками.

«А може він не винний?» — цей сумнів гостро стис серце. Враз несподівано йому перетяв дорогу збурений Гудко. — Бляшаний утік. Перед тим геть покрав документи...

— Чернай уже приїхав, тебе кликав, — гукнув Гудко уже на вздогін.

Лише тепер, коли машиніст ізник, Петро багато дечого зрозумів. Він пригадав, як Галайко кинув його й Скакодуба в льох, а згодом і Бляшаного, як останній одразу ж організував утечу.

Обміркувавши всі обставини, Шпала прийшов до висновку, що Бляшаний визволив в'язнів з дозволу Галайка, щоб мати змогу потрапити на панцерник.

Петро набоем з гармати летів до комісара.

Чернай великими нервовими кроками ходив з кутка в куток вагона.

На столі коло телефонної рурки лежали жужмом папери. Повітову мапу, пляни й листування викрав Бляшаний — очевидно на той час у вагоні не було нікого.

Чернай запалився гнівом, як ніколи за п'ять років війни. Його завсігди бадьоре обличчя затемнилось.

Комісар мав відважне серце, одвертий погляд та бойову по-стать; до того ж він, не хиблячи, стріляв із рушниці й добре рубав у пень.

Шпала ввійшов з виглядом школяра-збитошника, який накоїв такого, що аж самому моторошно.

Чернай рвучко підійшов до дверей.

— Машиніст чкурнув. Викрав усе. Тепер нас будуть дуги, і в хвіст і в гриву.

Комісарові погляди аж пекли Шпалу, наче замість очей на нього дивилися сліпучі електро-лямки.

— Бандити будуть наступати. Треба зруйнувати міст і розібрати рейки на тридцятій верстві. Бери шість хлопців — гайда. Та щоб недовго, матері його штани... — наказував Чернай.

Ніздрі йому ширились, як на полюванні, а лівий куток верхньої губи конвульсійно сіпався.

Шпала зник з-перед очей суворого комісара швидше за соломину, підхоплену вітром. Довго ще він відчував на собі погляд сірих, пронизливих очей...

У ліси.

О, ліси, ліси!

Величні, суворі, войовничі, зрадливі...

Кого тільки не ховали ви в своїх нетрах — червоних, білих,

зелених; і ясного дня, і темної ночі, коли й місяць боїться заглядати до вас — таємничих та гомінких.

Войовничі, зрадливі ліси.

Скільки молодих, літніх і сивих вояків навіки заснуло на вашій зеленій постелі, скільки неугаслої крові проллялось на ваших килимах під тихий, безжурний шелест листя.

Нічної доби я слухаю ваші розмови й спогади, а вдень нотую, оспівую вашу сувору задумливу велич.

О, ліси, ліси!..

Удосвіта Шпала з п'ятьма червоноармійцями йшов лісом близько залізниці. Він познайомився з околишніми лісами ще змалечку, і тому був за незамінного провідцю.

Він немов отупів з незвичних болісних думок: коли губка досить напилася води, — на неї можна вилляти цілу річку, не додавши ані грама до її вологи.

Шпала хотів виправдати надії комісара, учинити якийсь героїський подвиг. Найкраще висадити в повітря місток. Це надовго загальмує наступ ворогів на залізницю: відремонтувати місток, як на ті часи — справа складна.

Червоноармійці дістались залізниці. Ліворуч — як камінцем кинути — місток.

Шпала, залишивши товаришів, взяв «лимонку», клюка, шрубля й — в дорогу.

Немов гончак, він плазував високою травою до висипу. Чи охороняють залізницю?

Аж нараз... Що це? Щось заохкало здалека.

Шпала вийняв револьвера. Сховався за березу.

«Коли це бандити — буде гаряче діло».

Чути було стукіт, машиновий гамір, дим вставав кужелем із труби, — на узвіз їхав панцерник — безперечно ворожий.

Ясна течія думок скаламутилась. Аж нараз на обличчя лягла широка усмішка.

Шпала побіг понад залізницею, до маленького схилу. Спритно розібрав колію. Навмисне забув на рейці ключа, а тоді що духу полетів до товаришів.

— Ну, братики... Іде панцерник. Я розібрав рейки. Бандити неодмінно зупиняться. Гайда під місток. Заб'єм клинка під панцерника.

— Що, големи руками заграбастаємо! — додав вічний жартівник Моторний — неповороткий хлопчина з кирпатим носом і заячою губою.

Скоро червоноармійці похсвались під місток. Петро впрів — хоч викрути; він скоцюрбився під прямокутнім злежнем.

— Ну й тошнота під колінками, — ніби з переляку сік зубами Моторний.

— Ш-ш-ш, — застережливо зашипів Шпала. — Чого мотаєш язиком, мов собака хвостом?

Назустріч войовниче гукав панцерник.

Здавалось, якийсь величезний передісторічний звір викликав когось на герць.

Полон.

Панцерник «Богдан Хмельницький» тихенько сунувся на узвіз. У будці було як овець у кошарі; тиха хода заколисувала бандитів.

«Богдан Хмельницький» повинен був оглянути діляницю й де потрібно полагодити колію. Бандити не домислились послати наперед сигналістів. Отже й не дивно, що неозброєний панцерник міг підвезти їм воза.

Біля регулятора закляк машиніст Галайко. Він якнайбрутальніше лаявся. Причин було до біса: тиск пари — п'ять атмосфер, вода — в нижньому водомірному кранті, а вугілля... Найкращий експорт не визначив би до якої марки воно належало. Це була якась вінегрета з антрациту, самопалу, скакуну й землі. А тому панцерник ледве волік ноги.

Кочергар Бондар вже почистив на ходу паливню, але він, навіть за активною допомогою сифона, не зрушив стрілки манометра з п'яти атмосфер. На Бондаревому обличчі текли струмочки поту, вимальовуючи на шкірі густий візерунок.

Панцерник їхав тихим ходом вантажного паротяга, що тягне на узвіз тяжкий, тисячотонний поїзд. Ось він минув місток.

Зупинився.

Шпала краечком ока визирнув з-під злежня.

«Мабуть, побачили, що розібрано колію».

Бандити з молотками, ключами, гайками та іншим приладдям зазирали з «Богдана Хмельницького».

Тим часом червоні обережно рушили до панцерника.

Моторний здобув будку.

А Шпала йшов назустріч бандитам, що скупчилися на висипу.

Постріли. Лемент... Кривава каша...

Моторний двома пострілами забив на смерть Галайка.

А Бондар, стоявши навколішки, заскиглив:

— Товариші, голуб'ята... Я не винний — мене, гадючі душі, силою взяли.

— Чого так скулився? — гукнув Моторний. — Не бійсь: ми пролетарій не займаємо... А може до нас пристанеш?

— Ну да. З дорогою душею, — зрадів кочергар. Звеселілий Шпала пильно оглянув «Богдана Хмельницького». Як швидко він прибрав до рук панцерника. Тепер комісар напевне буде вдоволений.

Повним ходом.

Шпала вирішив був їхати панцерником на станцію до свого загону.

Несподівано з-за кривої запахкав паротяг. Він тягнув за собою десятки вагонів. Навантажений бандитами ешелъон поволі наближався до «Богдана Хмельницького».

Шпала замислився. З малим тиском пари, із зашлакованою паливною й поганим вугіллям — годі й мріяти про втечу. А поїзд от-от вирне із схилу, — ремонтувати колію теж запізно...

Почуваючи небезпеку, червоноармійці поклали стати до бою з ворогами.

Триб великої токарки, зловивши необачного робітника, довго калічить, нівечить його. Отак і жадоба боротися з шаленою відбіжною силою затигнула Шпалу в свій обкружний рух.

Поїзд довгою гадюкою плазував на узвіз.

Червоноармійці ж тим часом зносили з панцерника зброю.

Бандити, мабуть не бачили «Богдана Хмельницького», що стояв на схилі, за містком. А скоро й нагледіли — червоноармійці вже поховались у лісі.

На панцернику залишився Шпала. Він перемістив перевідного важеля назад, відкрив сифона й наготував паливню.

Поїзд довгою гадюкою плазував на узвіз.

Шпала насмішкувато дивився на ворожого могутнього паротяга, що з його волі незабаром буде цілковитим інвалідом; а в очах, як у світозборі двобічного опуклого шкла, зосереджувалась зневага до ворогів і віра в свої сили.

Коли до ворожого паротяга лишилося метрів з двісті, Шпала відкрив регулятора «на більшака», а сам кинувся опуклою вниз. Він зробив кілька каркольомних сальто-мортале, що їм позаздрив би найліпший циркач, і колодою ліг на землю.

Пара напружила залізні м'язи «Богдана Хмельницького» й повним ходом гнала його до поїзду.

Напівсвідомий Петро чекав на смерть: бандити — бджолами з вуликів — повилітають із вагонів і відішлють його до «штабу Духоніна».

Зустріч криці з залізом.

Коли машиніст бачить перед себе зруйновану колію чи зіпсовану стрілку, — він швидко закриває регулятора, переводить важеля назад до себе, відкриває крант ля-Шательє й регулятора. І паротяг зупиняється. Здебільшого врятовано життя людське, або сотні тонн вантажу.

Коли ж найсміливіший машиніст бачить перед себе панцерника, що блискавично до нього наближається, — він полотніє, бентежить, мимохіть жахається в крицю кутого коня, що мчить на крилах пари й жаху.

Чи ж узяв переляк Бляшаного? Ні. Він їхав навпроти червоних, заздалегідь впевнений в їх поразці. Але трохи згодом його сповила тривога: зупинився «Богдан Хмельницький»... бомба... постріли...

— Галайко, певне, кінчав більшаків, — кінець-кінцем вирішив він.

І раптом на паротяг рушив панцерник.

З швидкістю тридцяти кілометрів на годину до Бляшаного наближалася смерть. Проте він не рухався. Байдужість типового паротяговика, що зустрічав не одну катастрофу, немов закувала його.

«Богдан Хмельницький» нестримно наблизився до «Щуки». Що є сили штовхнув її. Залізні коні, затремтівши, враз зупинились. Здавалось, тяжко зідхнула земля. Полями, лісами, залізницею дзвінко загаласувала розбурхана залізна стихія. Розлігся такий нечуваний хряск та брязкіт, ніби сотні гармат вибухли вкупі з гуркотієм-громом.

Паротяги поламались, переплутались і зіпились в якійсь дивовижній металевій мішанині.

Довго гули відпружинки вагонів, тремтячи та шарпаючись, мов у пропасниці.

«Щука», конаючи, вгрузла колішнюю в пісок. Тендер ліг боком. З-під нього повискакували, геть усі тічки; одні дали сторчка, а інші, мабуть, зрадивши, що звільнились від холодних обіймів вальниць виробляли дивовижні дрібушки.

Новенький зелений панцерник був тяжко поранений. Відпружинки, бруси та інші частини геть чисто поламались; тендерові тічки повилітали.

На місці катастрофи лишилися обидва паротяги та платформа, а на ній — автодрезина.

А поїзд, увірвавшись, мчав із схилу назад, до Корчів. Налякані й контужені бандити лише гукали та репетували, як під час наскоку на єврейське містечко.

...Обережно, мов розвідник у лісі, вилазило сонце. Воно довго мацало дерева й траву й, заплутавшись дротинкою у залізних зламах, з несподіванки й переляку — аж пополотніло.

Перемога.

Шпала якийсь час лежав нерухомо. Боліла ліва нога. Не будь Петро меткий, в'юнкий хлопець, — він певно, не побачив би цього молодого, зухвалого, прикрашеного ласкою проміння ранку.

Шпалі набридло чекати на смерть. Він підвівся з землі, ледве виліз на укiс — вагонів — дивно — не було. Тоді він сміливо рушив до паротягів.

Червоноармійці чекали Петра.

Коли ж загуркотіло після катастрофи, — терпець їм увірвався: вони пішли на розшуку.

Скоро вони догнали свого начальника і вже разом з ним рушили на арену недавнього бою.

Зворушений Шпала довго дивився на металевий цвинтар — о, ця пригода додасть надій комісарові.

Аж ось Петрові в голову закралася думка про Бляшаного. Може це він стогне... Шпала хутко поліз у будку.

Попсовані паротяги не дуже вразили червоноармійців, старих залізничників. Вони щиро здивувалися б, довідавшись, що в Америці влаштовуються платні бої паротягів, куди вчащають говірки юрби.

Червоні почали розшукувати бригаду. Спершу під укосом знайшли видроокого брудного хлопця — певно, кочергара. Рятуючись від неминучої небезпеки, він плигнув на ходу, й звихнув собі ногу.

По тому червоноармійці вилізли на «Шуку». Вони раптом розгубились. Долі лежав здоровенний чолов'яга. Під час катастрофи він, мабуть, лопатив, бо його голова була в паливні, а ноги зчавила контр-будка. Згори на труп ллявся тоненький струмочок води, мішаної з паром.

Бляшаний лежав на своєму звичайному місці коло важеля й регулятора й марно силкувався визволити руку з-під важкої скрині.

Поблизу стояв Шпала.

Батько й син дивились один на одного довго й неприязно.

Коли ж червоні звільнили руку машиністові, Петра оповило радісне тремтіння, що швидше нагадувало біль. Тепер рука вже не зрадить.

«Невже я скараю його?»

Бляшаний, очевидно, прочитав на обличчях нашорошених гостей смертельний вирок. Він зненацька виплигнув з будки і вдарився навітікача до рясного лісу.

На мить червоних немов приголомшив цей зухвалий вчинок. Вони враз кинулись до дверей — пізно. Жодна куля не догнала Бляшаного.

Повертались мовчки. А трохи згодом здійняли з платформи автодрезину й залишили місце катастрофи. Дорогою забрали трофеї — зброю й бранців і рушили до Куряви.

На коліях послалась тиша.

Жужелиця хмар сховала небесну паливню.

Чернай великими кроками ходив пероном, нервово хвилюючи волосся своєї стіжкуватої голови. Ліва частина його обличчя конвульсійно сіпалась — він був певен того, що загін Шпали попече халавки.

Нараз комісар зауважив комашку автодрезини, що мчала із схилу. За допомогою «цейса» він пізнав Шпалу.

Скоро автодрезина зупинилась коло станції.

У мандри.

Червоні вирішили наскочити на містечко. Вони цілком слушно гадали, що вороги, позбувшись паротяга й панцерника, залишать Корчі. А ні — буде гарячий бій.

Непосидюща вдача ще вдень погнала передягненого Шпалу до Корчів. Він рушив у мандри без певної мети, але щиро вірив, що зробить щось важливе; і коли знову вскочить у пастку — визнають товариші.

Дорогою Петро вагався. Обов'язок гнав його до депа довідатись про кількість ворогів та про їхні наміри. Але почуття наказувало йому відвідати Теклю — треба ж нарешті з'ясувати, хто сказав про нього ворогам.

Коли вже сутеніло, Петро наближався до Теклиної хати. Він обережно йшов під захистом темряви. Вряди-годи зустрічались перехожі. Шпала влип до тину. Здається, знайоме обличчя... Скакодуб.

Старий машиніст якось безсило коливався й ще більше нагадував «Джойку».

Петро нечутно підбіг до Скакодуба. Той здивовано захрипів:

— Яким вітром? — і відразу ж почав надуживати своєю красно-мовністю. — Що?..

— Ага, на розвідку. Дивись, щоб часом не вскочив у ятір. А я був на селі... Лежить моя стара в братової і навіть пальцем не поворухне. Спасибі Теклі, доглядає...

— Текля. Де?..

— Чого скачеш? — Скакодуб усміхнувся. — А вона любить тебе.

Шпала не міг сказати жодного виразного речення.

— Вона дуже жалкувала, що Карпо підслухав і арештував нас.. Не журись, шануйся... щоб часом бандити не зловили.

Шпала бадьоро попрямував до залізничної колії. Дорогою він думав про своє — непогасле кохання, про кохання громадянської війни, яке або вибухало раптово, ніби передчуваючи своє тяжке кохання, або ж довгий час, відмежоване озброєними лісами, зруйнованими шляхами мусіло животіти. Тодішне кохання жило лише надією на потужне відродження радісного життя, прикрашеного цілющею працею та оновленим почуттям.

Смерть на рейці.

Ніч оповила залізницю чорними дивовижними смугами.

Шпала за ніщо мав своє життя: сміливо ходив ворожим висипом, дивився, як вантажать у вагони амуніцію, зброю й харчі.

— Не втечете, синьоштанники, — Петро з пильністю стратега оглядав місце сподіваного бою.

Бандити хапливо й безглуздо, як риба в ятері, сновигали по коліях. А на їхніх обличчях була паніка.

Готуйте швидше паротяги, — гукнув опецькуватий чоловік тоном отамана.

Шпала, зосередив свої думки на залізних конях. Треба зіпсувати їх. А може підпалити літне півдерев'яне депо. Він з осторогою закрався до депа, повного вогкості, диму й специфічного смороду.

Петро пильно стежив за двома зосталими паротягами. На них метушились розпалювачі, стукотіли лопатами та лаялись.

Шпала нерухомо стояв у кутку.

— Невже бандити втечуть?..

Розпалювачі пішли — певно, по дрова.

А тим часом Петро виліз на паротяг, вийняв із скрині й бідони з гасом та мастилом і сплигнув на землю. По тому, з бідонами в руці, він побіг у куток, де лежали дошки. Поклавши на землю клоччя, а поверх нього дошки, Петро полляв усе це мастилом та гасом — і запалив. Багаття миттю засичало.

Шпала побіг до дверей, а назустріч — чийсь кроки. До депа зайшов такий кремезний чоловік, що від нього немов дхнуло крицею. Його обличчя швидко наближалось до полум'я.

Шпала сховався в куток й похапцем вийняв револьвера — постріл.

Петро наблизився до пораненого. Він якось не йняв віри тому, що на рейці, заллятій мастилом і темрявою, мішаною з відблиском від багаття, лежить... Бляшаний — його батько.

Бляшаний рвучко дихав. Із сонної артерії текла кров, а разом з нею й життя.

Шпала безсило схилив голову.

— «Помирає, як і мати, на рейці».

Поранений тихо застогнав. Несподівано з його уст злетіло ледве чуто:

— Добре, що ти мене прикончив, а то я... не пізнав тебе й вбив би.

— Бляшаний дихав щораз глибше; він ледве говорив натужно.

— Слухай, я Оселедець... Пустився на хитрощі, щоб на панцерник... Я листувався з ними... Я викрав документи... Прости мені. Я ж тебе відборонив від селян... Вони не знали мене, бо недавно... Чуєш. Ідуть. Тікай...

І він спустив дух.

До дверей справді хтось ішов. Шпала вискочив з депа й добіг аж до «Сахаліну». Він був зворушений, як ніколи за своє життя.

Віддалік палало депо — вогнистий язик тривожно плигав на даху, — а з ним і Петрове минуле — тяжка праця, поневіряння й визиск.

А небо золотило вогниками нове життя.

Огонь руйнує, але руки збудують.

Червоні рушили до Корчів. Спереду їхав панцерник, а слідком за ним — поїзд.

Гудко був за машиніста. Він наламував Моторному руку до лопати.

Позаду темніла дуга лісу, а ген-ген попереду немов багаття горіло.

Певне, Петро підпалив, — висловлював здогад Гудко.

Узвів.

«Комуніст» їхав так шпарко, як йому дозволяв тиск пари й профіль колії.

Впертий вітер припадав до спини тендера й летів навзаводи з панцерником.

Гудко пильнував колії. Його пульс бився улад рвучким подихам залізного коня.

Схил.

Гудко уже за Корчівським лісом побачив цілу пожежу: пів-дерев'яне депо горіло величезним смолоскипом.

— Гори, бандитська мати, — шопотіли його уста.

Панцерник, минувши семафора, наблизився до станції. А з ним сама смерть.

Червоні відразу відчували свою перемогу. Пожежа депа сполохала бандитів, а «Комуніст» перелякав їх на смерть. Коли ж забахкали трицалівки й діловито зататакали кулемети, — бандитські загони метушливо розпорошились і геть чисто оголили станцію. Червоні ж невтомно полювали на втікачів.

Тим часом дах будівлі вже догорів. Стіни теж уже де-не-де взялись вогнем, яскраво освітлюючи груди паротягів. Крокви й бантини раптом жалібно затріщали, і дах, грізно зойкнувши, упав на паротяги.

Паротяги зараз заревіли довго й жалісливо. «Джойка» весь час тягнула ноту «соль». «Овечка» гула морською сиреною; її журба аж за серце хапала. Гострий свист пронизав задушливе повітря. Але він щораз тихшав, конав...

...Шпала стояв поблизу депа — нерухокий, замислений. Отут, у вогні лежить його батько — шпигун.

Тут Шпалу відшукав Гудко.

— Молодець. Коли б не ти, ми ніде в світі не розігнали б цих бандитів. А тепер ми вже викорчували їхні Корчі, тепер бандити розвіються, як оцей дим.

Він глянув на небо, а за хвилину додав:

— Чого голову повісив? Не журись! Ми ще заживемо з тобою. «Ми світ новий тепер збудуєм».. А хіба ні? Вогонь руйнує, але руки збудують. Ми ще збудуємо нове депо.

Шпала мовчав.

— Життя, бач, наше, — казав Гудко, сам знаєш, яке. От я й хочу вступити до партії. Гайда, синашу, разом.

Гудкові й не спало на думку, що його слова викреслили журбу з небожевого серця.

— Згода, — з притиском, з усією енергією буйної молодости гукнув Шпала.

Його очі пильно придивлялись до чогось далекого, невідомого, що виходило за їх світозбір. Перед ним встало старе іржаве павутиння рейок, що настирно притягувало до себе найнесподіваніших ворогів — і Зелених і Антанту, — де завжди точилися найзапекліші бої... А потім — нові рейки, величне залізо-бетонне депо, а в ньому — нові паротяги. Залізні коні ніколи не зупиняться в зрадливому павутинні рейок, бо ремонтні робітники забутих воєн миттю збудують неоглядні колії. І на всіх залізницях замість грізних панцерників літатимуть працьовиті поїзди.

Депо ще горіло. Величезна заграва, вогняними снопами здій-

маючись угору, жалила густу, чорну, небесну темінь. Але вогонь щохвилини слабшав, конав...

Навколо розіллалась тиша. Південна теплінь навіювала безтурботні сни. Стрункостанні тополі шепотіли верховіттям щось заспокійливе. Ніби з велетенської гори гарячої жужелиці плазував дим, владно лягаючи на залізницю павутиння рейок.

Ніч.

Дим...

Зорі...

Червоні зорі...

Юхим Зоря.

Сліпці.

Поема історична.

Розділ другий *).

На сухому току,
 посеред пилюги,
Каправі й худі міхоноші,
Вмостившись, сваряться за гроші,
За мідні, щербаті шаги.
Сваряться,

 соплять,
 і потроху
Вминають поцвілі свої
Тяжкі пироги та беркі малаї,
Ковтюхи крупкуваті гороху.
І тліють їх очі, як в тихім огні,
У ніжній сухій золотусі
І сиплються,

 сиплються вії кальні
На щоки при кожному русі.
На теплі й змокрілі повіки ляга
Дрібною, летючою рінню
Золотушна перга ¹⁾,

 сухозлотна перга,
Сліпоти передчасне цвітіння.

Обсипається око, як пух із кульбаб,
Обскубана кулька квітчана.
А рана цвіте —

 бо коли не змогла б
Квітнути плекана рана?
Щоб квітнула рана,
 щоб око, померши

*) Перший розділ див. „Ж. й Р.“ 1930 р., №№ 7 і 8—9.

1) Перга — пил квітчаний.

Не оживало, —

сліпцям оддає,

Як першу сльозу,

як засмученість першу,

Зморене око й дитинство своє

Сліпецький водир,

поводир, міхоноша,

Що торбу і руку кобзарську несе,

Що стає найдорожча йому над усе

Лебійська засмерджена ноша.

Звикає приймати на гостре плече,

Приречене схнути й хилиться,

Правицю, що душить, лама і пече,

Врочисту кобзарську правицю.

Стенувшись і зблідши зведеться хлопча

І руки сліпої примари

Покірливо візьме

й не скине з плеча

Того п'ятиперстого він пернача,

Тієї руки-костомари.

Обтяжений мудрістю, злом і жалем,

Із серцем голодним і голим, ✓ ✓

Стає перед кожним народженим днем,

Перед кожним новим видноколом,

Стає й, тремтячи, прислухається він,

Як за сотні верстов і за тисячі гін,

Минущі і неминучі,

Надходять події прийдешніх годин,

Зустрічі, люди та бучі.

Гогочуть далеко страшні ярмарки

В гопашний, безумний хурделі,

Стлівають дороги,

вщухають стежки,

Розпадаються прахом оселі,

Пробігають і зойки, й огні по-юрбі,

Що шляхами,

здригаючись, лізе.

І багато вогнів заховає в собі

Око каправе та зизе,

Доки закрийється в сліпоті,

Наповнившись грузом дощенту,

І доки не стануть видющими ті,

Дерев'яні орбіти струменту,

...І вклучуй у пісню,
як в плесо,
як в змрок,
Чорторії заюрені мозку!
Співай, як причинний,
крутись, як пророк,
Смердючий і злий недоноску!
Не слухай, як глухо скавчать уночі,
Дощату постелю рвучи й гризучи,
Голодні, обкрадені суки,
Віддавши щенята свої в лірачі
Учитись пісенної штуки.
Не слухай, як виють хурделі і пси,
Що вили і витимуть завше.
Пильнуй патериці,

торбину неси,
Бандуру від гроз заховавши.
Око, як близну свербливу, віддай,
І котре сліпе й недосліплене котре,
Потовчений в гамуз,
покручений вкрай
Безбатченку,
байстре
і лотре! ²⁾.

— Ви, дядьку, до мене? —
озвався один.

— Кінчили?

— Рушаємо звідци?

— Зі всіх пирогів—тільки жменька крихтин,
Бач бо, які ненаситці!

— Пан-отче!.. Рушаймо!

Доріг не боюся!

Що я молодий і недужий?

Так що ж!..

Спитайте, пан-майстре, в оцих міхонош,
Чи вартий чого я й на що пригожуся.
Ми геть позмітаємо порошок з шляхів
І пустимо наші дороги, як змії!..
Промовив якийся, і вії склепив,
Недоброю вільгістю зрошені вії.

2) Лотр (полонізм) — хлоп.

— Ти прагнеш, водирю, доріг лірача?
Іч, спрага яка невситима,
Дитино злидарська,
лихе потерча
З посохлими й злими очима!
Так нумо ж! — Сліпцям манівців вистача!
Ходім, недоноску, ходімо!
Ходімо,

несімо лукаве дання,
Найлюбше моє,
найдорожче,
Неношене ньенькою, скурве щеня.
Ходімо — ганьба нас, як псів, виганя
На зраду, неначе на прощі.
Так згода?

Рушаємо в мандри удвох?
Тремиш і лякаєшся, хлопче?
Зважай,

бо доскочеш таїн багатьох,
Як серце, мов лапоть, протопчеш...
Мій сину проклятий!

Хай ліпше заб'ю,
Ніж візьму за неофіта!..
Як тяжко рушати в дорогу твою,
Двічі зраднику й двічі банито!..³⁾
Нехай... Добреду! Допалаю. Доп'ю!
Спраго несамовита!..
Ти знову в мені, непоборне страховище,
Плюгава й нудна самоти суєта...
Ти чуєш?..

Невже ти б зі мною пішов іще,
Нащадку замучених,

утле уровище⁴⁾,
Голодом вишкрябане з живота?!
А був би з тобою,

як матір із сином,
З загнаним ще в матернім лоні сином...
Постояв хвилину,

й пішов попід тином,
І зник вдалині,

вдалині за горбком...

3) Баніта — вигнанець.

4) Уровище — викидень.

Скриплять, розриваючи пута з лози,
 Насаджені задом на випнуті шкворні,
 Рипучі й робучі, чолаті вози,
 Неначе скарбівні гонорні.

Роздувши драбки,

мов огвари⁵⁾, стоять,

Віддавши на гендлі веселі,
 Пахнющу й барвисту, мов райдуга, кладь
 Соки, плоди і зела.

Купи травних і коштовних скарбів
 Вивалює, репнувши, бесаг⁶⁾,
 Заради пихи

і для гендлю розкрив

Господар, привівши для славних боїв,
 Вельможну твердиню на дужих колесах,
 Природні клейноди володаря нив,
 Державця на луках та плесах.
 Стоїть коло возу,

в брилі набакир

Величаючись, як в авреолі,
 Воевода з левад,

хуторський багатир

Князь на стожаллі й в стодолі.
 Розвертає він груди, як браму, насилу,
 Бо м'язень на м'язня берем'я ляга.
 Просторо та повно гуляє по тілу
 Устояна добре,

хазяйська юха⁸⁾.

Розсунувши жили,

беруча гамула⁹⁾

Патьоками м'язні гарячі вгорта, —
 По шії спливає,

на груди звернула,

На клубах зачовгала, жирна й товста.
 Хазяїн вслухається:

тепло лоскоче

У м'ясо, у сало зав'язаний плин.

Хазяїн м'якого й штудерного хоче —

5) Огвара — здоровило, кремезний чоловік.

6) Бесаг — сакви, лантух.

7) Стожалля — місце, де становлять стоги.

8) Юха — вульгарно, — кров.

9) Гамула — густа рідина, густа юшка.

Чи баби, чи пісні.

Вслухається він —

Стогоном вовчим і клекотом орлим
Сурмить над майданом владущий хосен
У кожне зчорніле, роззявлене горло,
Роз'ятрене з мляви, горілки й пісень.

Ось вона — пісня трактирів і лазень,
Смугастих абахт і товарячих тирл!
Горлай чи лупежник? Лабазник чи блазень?
Мандрьоха базарна чи багатир?
Щоб пісню, як бабу, обм'ять і обсмикають,
Щоб висмоктать пісню, мов пляшку, мов хіть,
Вже рта ворухнуться скоцюрблений
кікоть,

Що вміє вчепитись, і ссати, і пить.

— А йди но сюди, галайдацька псявіро!
Заробиш чи гріш чи з товчеником книш.
Музику крути нам,
рипи нам на ліру,
Співай, чортів старче, гучніш і бучніш!
— Та ось вам і пісня, сліпецька зароба!
Гукнули — й почула музика сліпа...
І напнувся старий,

аж тече з-попід лоба,
З повік вкритих вразами, жовта ропа.
Заверещала розхитана корба,
І знявся, мов хмарка, над лірою пил,
І смик вересливо поскубує,
корпа

Мотуззя костричене й кручево жил.
Ящик дощатий виляскує глухо.
Гунких дощечок верещання і стук.
Ліра рипить — ярмаркова рипуха,
З вереття висмикує зниділий звук.
Ліра рипить — ярмаркова жебрачка,
Жебруча тужільниця,
вірниця скрух.

Бреде, затинається, стогне заплачка¹⁰⁾,
Стогнеш, заплачко? —

10) Заплачка — пригравання, музичний вступ до пісні.

— Ух, ух!

Горільчаний дух

Оковити, варенух, запридух!

Закривайте ярмарки,

Наливайте нам чарки!

Чарко моя, чепурушко,

Тебе вип'ю я, моя душко,

Тебе вип'ю я та не виллю,

Люба чарка мені на похмілля.

Я з тобою, чарочко, погуляю,

Наче біла рибонька по Дунаю,

Бо я хлопець — чарці друг,

Добрий зух,

Ух!

Добрий зух,

І п'янюга, й волоцюга з волоцюг!

Шинкарочки, шинкарки.

Наливайте нам чарки!

Сало смажте, сало шкварте,

Виставляйте калачі,

І горілки повні кварта

Наточи, наточи!

Дай книшів, дай книшів,

Розбивай барила

Для хазайської душі,

Хазайського тіла!

Усі враз, усі враз!

Розгулялись дуки.

Б'ють в підкову, б'ють в обцас,

Садять в закаблуки.

Витинають гопака,

Розривають шати.

Моя ж доля вже така—

Піти й пригравати.

Ух, ух!

Ледь не спух

З тих бенкетів та наруг.

Клята доля, ой недоля, у старцюг!

Доля — злигодні мої,

Чом я десь не дів її!

Доброточки—хазяї,

Люди праведнії, милостивії.

Та простріть же ви руку даючу,
Та згляньтесь на душу пропашу,
Подайте на отченаш, на обмоленіє,
На своє спасеніє.
Ой, майте ж, моя мамцю, жалість наді мною,
Над моєю нищотою,
✓ Над моім то каліцтвом довічним... ✓
Не бачу ж я, мамцю, як праведне сонечко сяє,
Не бачу ж, моя квітю, як день божий минає,
Не бачу, мамцю, як вечерок, моя квітю, примеркає.
А заслонило ж мені оченьки, заслонило,
Як кленовим листочком застелило.
Волів би я, мамцю, заробить,
Волів би я, квітю, заслужить,
Гірка моя, мамцю, зароба-заслуга...
І крутиться корба,

і ліра рипить,
Ліра рипить — ярмаркова рипуха.
Навколо припишкли, —

той мріє,
той слуха,
А той, обіпершись об воза, стоїть
Та й засинає поволі.

І близько
Присунулась тиша,
і чує сліпак,
Як гукає, впавши кудись на билицько,
Царициним іменем битий п'ятак. ✓
Похнюпився дід, і припав до струменту,
Та й слуха, як струни бреньять,
як із тьми

Спотикаючись, човгаючи чобітьми,
Хтось то до нього задумливо плента.
Підійшов.

Зупинився.
Ступив ще на п'ядь.

Поволі схилився,
й долоня волога
Торкнулась лица, як уміють торкати
Тільки допитливі руки сліпого.

— Хто це, питаю?..
Та хто це, питаю?

Товариш?..

На біса товариш мені!
Нехай він деінде...
 Бо тут назитаю
І сам на гертиху та кунсо хобні... ¹¹⁾
— Я не товариш вам, діду,
 й не недруг,
Хоч і приблуда сліпий між людей...
Ні датку собі ні дівчат товстобедрих
Я не шукаю...
 Ви, діду, ачей
Не перший десяток вакуєте з лірою
І знаєте добре сліпецькі путі,
Що їх я ніколи не визнаю,
 не зміряю...
Діду! Скажи—чи дороги оті,
Замучивши згагою душі,
 виводять
Співців та їх вірних в ясний вартоград?
Чи певність та звагу,
 чи просто—байстрят
Блукаючи світом, бандурники родять?
Чи всохла остання краплина води
В бандурній, лункій та сухій шкаралуці?
Чи, може, вже води могутніші й дужчі
Гримлять об пороги мужицьких твердинь?!
Ти ходиш по світі не перший десяток,
Не на першому стовквищі ницьма лежиш,
І ліра стара та посвячений ніж,
Та, може, ще мудрість і скруха—твій статок...
Запльований,
 зганьблений більш над усіх,
Це ж ти —
 найнещасніший з відданих лірі,
І розпач холоне на більмах твоїх,
Одчай, що зневажливу зроджує ширість...
А лірник мовчить,
 і пливуть,
 і пливуть,
Нерухомо спливають два ока підласі,
Несучи білий мул і гнилу каламуть

11) Сліпецькою «тайною» мовою — бо тут нажебраю і сам на горілку хліб грошей.

З продавлених ям в зашкарублому м'ясі.

А лірник мовчить,

наче він не зловив

Глухого, мов скрип, шепотіння прибуду.

Навколо сліпців порозходились люди,

Не добравши в тій бесіді глузду і слів.

А лірник мовчить,

і видзвонює муха,

Принаджена соком м'ясистих повік.

Він спить?

Десь ширяє думками?

Чи слуха?

І, поруч, присівши,

веде чоловік

Все далі своєї:

— Я вчився три роки

І очі склепились зогнивши.

Отак

Пішов придивлятись до світу,

безокий

Мандрований лірник, незрячий жебрак.

Я бачив багато, й питаю не вперше,

Востаннє?

Не знаю.

Знаю—не вперш.

Ти відаєш, діду,—

є всякі тверджі¹²⁾,

А сумнів, певне, найбільша з твердж.

Ламаюся в сумнів, як в браму обвалену,

Розкопую,

б'ю,

вивертаю її.

У кожну шпарину,

у кожну прогалину

Встромляю заюшені пальці свої.

Ти думаєш — так,

засурмивши у сурми

Пройдеш крізь облоги, крізь мури й рови?

Ні!

Треба в страшні і розпачливі штурми

Кидати чорне ядро голови.

12) Тверджа — твердиня.

Сучасна революційна польська поезія.

Піонерам.

Владислав Броневський.

Якщо серцю в грудях заважко, —
груди навстіж і серце геть!
Вислав шлях весні звитязькій
міст ромен і крові багрець.

Якщо в пісні кров не бурунить,
мови люф гарячих давай.
Зуби зціплюй! Зір напружуй!
Слів не треба. До лав ставай!

А як топчуть? Як їхня сила?
Як прикладом обличчя в кров?
Головою об мур! Крізь вилам
в дні Бастилії побідний крок!

В груди молотом хай—ні звука.
Хоч і кров на вустах—зціп...
Буде ясно—і згине мука,—
буде радість і буде спів.

Переклав Леонід Первомайський.

На смерть революціонера.

Владислав Броневський.

З каземату холодної пастки
треба буде вийти невдовзі,
ще дивитися в небо ясне,
ще дивитись за себе—в молодість.

Вже за мить сюди прийдуть жандари,
мовчки виведуть з каземату...
Треба вміти салдатом армії
йти спокійно під мур вмирати.

Ах, не важко вмирати буде,
хоч лише двадцять років серцю,
в незламані борнею груди
десять куль вогнем пронесеться.

Бо життя є нове й чудове,
жити варто й померти варто!
Треба нести, як прапор голову,
груди випнуть, вогнем подраті.

Треба вміти вмирати прекрасно,
глянуть в люфу піднесено й сміло,
щоб кати здивувались, і жасно
щоб замовк відгомін стрілів.

Переклав Леонид Первомайський

Ніке.

Владислав Броневський.

I.

На морях, на морях далеких,
над військові галери Еллади,
на крила, вільно розп'яті,
легкі,
молодим мореплавам,
над похилим бугшпритом
ти шуміла, обличчям приймаючи вітер,
вихорем слави!

Лету вільного, дихання вуст гарячих
вистачало на безліч грудей.

Потім прекрасних і молодих
несла на тарчах.

О! недарма груди розтято
і чоло скривавлено біле, —
волею мертвих синів покрила
Еллада.

II.

Nike! в броні невинний
ми забули обличчя твое.
В Парижі на бруці каміннім
крізь віки—камінна—ти є.

Місто гнівно ногою топчеш,
білі крила в лет горять,
пролітає твій вітер Європу,
кров'ю грають твої моря.

Але нас не увічнив мармур,
розмах крил твоїх не зборов,—
споконвіку гине задарма
наша радість і пісня й кров.

Ми—звичайні салдати без слави,
ми не знаєм поразкам числа,
гребемо—прикуті до лави—
веземо свій біль і ляк.

Пропливаємо хвилями Лети,
хто ж твердий нам вкаже ґрунт?
Наші очі—сліпі стилети!
Наше серце—притлумлений бунт!

Алеж буде кінець дороги,
скінчимо свій кривавий марш:
буде бій, та буде й перемога,
інша Греччина здійме нас з тарч.

III.

Ранених зойк летить з-за моря,
колон важкі громохкі кроки.
Та безнастанно линуть вгору
аеропляни над Марокком.

І знов підносять карабіни,
багнетів вістря цілять в перса,
червона кров крізь жовту Хіну
до Індій плине і до Персій.

По вугіль, нафту, сіль і злото
чийсь криваві руки линуть,
гребуть живе страшне болото,
а кров все плине... кров все плине...

О, Європо! Ніч розпуки!
Очей твоїх вже не вкриють сні.
Тремтиш, як Макбет, і миєш руки,
Глянь!—ліс болгарських шибениць.

В безмежжі міст крізь шпигів стіни
твій сон бентежать трупи Марн.
Глянь!—крейсер дивний до тебе
підняв «Потьомкін» чорний штандар.

Тремти! Версаль не допоможе,
ні прапори, ні рик оркестри.
Труб руки піднесли погрозно
Загленбе, Рур, Баку, Манчестер.

Понад Париж, понад Варшаву,—
як буря мчить громовим риком,—
їй крила грають іншу славу
нових звитяг,—бажає,—Nike!

Переклав Леонид Первомайський.

Паризька Комуна.

Владислав Броневський.

*Elle ne se rend pas,
la Commune de Paris.*

Зімкни уста в мовчанні,
чола не знижуй.
Слухай цю повість про дні останні
Комуни в місті Парижу.

1.

Б'ють і б'ють всю ніч барабани,
аж день почав світати,
в місті перші постріли впали,
повстали барикади.

Брами здобули, форт за фортом,
смерть близько.

З кожної вулиці, як з аорти,
спливає кров паризька.

Але Комуна стяг не схилить,
прийме смертельні удари!
Парижу гнівний, клич щосили:
«До зброї, комунари!

До зброї, люде робочий,
діти, діди, жіноцтво!
Кров'ю по бруку точать,
крови ще нині доста!

Ще доки салдацтво суне,
доки по трупу гряде,
на барикади, Комуно,
до зброї, громадяни!».

2.

Червону вибито варту,
і от з ясною сталлю
в вулиці темні Монмартру
вступає військо з Версалю.

І там, де в березні свято
генералів Томаса з Лекомтом,
ніс офіцерик підняту
шаблю й кричав перед фронтом:

«Салдати! Винищить треба
це бидло! Не брати бранців!»
Салдати, слух'яні шелени,
ставлять під мур по п'ятнадцять.

Тріскають сальви за муром,
глина в кривавім лепі;
лиця салдатські похмурі,
на очі набито кепі.

3.

Кладовище Пер-Ляшез зацвіло в каштанах,
травнем пахнуть збиті кіньми трави,
в травах трупи у кривавих ранах
«в ім'я праці, порядку і права»!

Генерале Галіфе, видай наказа,
хай салдатам цівки палять руки!
Хай по сорок! По двісті одразу!
Тисячами! На смерть і на муки!

Генерале Галіфе, за цю роботу,—
вдячність Франції, жди слави й честі!
Генерале Галіфе, кров на чоботях!
Генерале Галіфе, трупами дхнеш, ти!

Кладовище Пер-Ляшез вечір стис в лапах,
мур біліє, з пільми рветься.
Ні, то не запах трав—то крові запах!
То не цвинтар—то духів фортеця!

4.

Ніч блідосяйна суне
зловісно, тяжко.
Як хмари, над Комуни
пливе поразка.

Ще трохи—все розтане:
надії й барикади.
«Підемо, громадяни,
по черзі помирати!»

Домбровський впав од кулі,
ліг Рауль Ріго під муром,
на перехрестях вулиць
стріляли в груди юрем.

Ссавці перемагали —
вони п'ють кров задарма:
попи і генерали,
банкіри і жандарми!

Вже помста над Парижем
летить з кривавим катом,
з хрестом, з багнетом хижим,
по кров пролетаріату.

Але Париж до згину
обстане за комуну!
О воле, хай же плине
води червоний струміль...

5.

«Громадянин Делеклюз, сходьте скоріше ж!
Барикада загине, там чигає смерть!»
Станув на барикаді, на ціпок схилившись,
сивий дідусь з червоним бантом, кволий вщерть.

Кут Шато-До здобуто. На правий берег
недобитки зібрались. Лівий впав.
«Громадяни, вперед!» Але ніхто не йде вже в шерг.
Дідусь тут сам. Над чолом сивим чуб засяв.

Звільна, спершись на кия, пішов на барикаду,
де впало сто комунарів з ворожих рук.
Сам він — немов капітан, що останній вже на загладу,
впав делегат Комуни на закривавлений брук.

За рогом постріли, галас. Суне Версальська згряя.
Шлях уже вільний. Майдан лиш цей труп беріг,
зім'ятий, як прапор, що зірваний поле вкриває,
а під ним прапор бруку і весь Париж, як гріб.

6.

Пожежа і курява диму,
і постріли з диму і крові.
Не здається Париж, хоч загине,
скривавлений, жахний, чудовий!

А змушений вмерти тепера,
коли рятунок нізвідки;
за смерть Делеклюза, Мільєра
заложників згонить до стінки:

банкіра, митрополита,
шпигунів, єзуїтів, гульвісів..
Нерівний рахунок в забитих:
в шеругу лиш сорок вісім.

7.

Падуть зненацька,
йде смерти час,
багнет салдатський
у груди мас.

А брук, як з гаті,
ввесь кров'ю збіг.
Квартал двадцятий
б'є довше всіх.

Останній постріл
не скоро свисне!
Б'ють кулі гострі
дощем зловісним,

Кулю! Бий!
З багнетом в бій!
В нім твердий
до краю стій!

8.

Бий, барикадо!
Гинь, барикадо!
Лийся, розгнівана
пісне паризька!
Червонокрила
птахів громадо,
линь понад трупи
кулями низько!

Бий, барикадо!
Гинь, непохитна!
Йде перемога
золота й гніту.

Гляньте і тямте,
люде робітні!
Тям, пролетарю,
Франції й світу!

Гинь, барикадо!
Прапор не знижуй!
Вільна до смерти
бий, доки можна,
грізна, остання
в мертвім Парижу,
непереможна,
непереможна!

9.

Розстріляли вже тисяч тридцять,
сто забито в кайдани й підвали.
Звідки тій крові більше литься?
Мертво й глухо в Парижі стало.

На розі відозва убивців:
«Парижани! Богові слава,
нині верта до столиці
праця, порядок і право».

Брук, що в бою його рвано,
зуби камінні шкірить,
тріскають сальви, дзвонять кайдани,
марширують загони жовнірів.

Буржуї, вертайте з Версалью,
хваліте свого бога!..
Догоряють пожежі помалу,
між домів не видно нікого...

Переклав Василь Атаманюк.

Геть з канарками.

Вітольд Вандурський.

Кожний артист носить стандартку,
під нею ховається ребер клітка,

в клітці має калитку —
серце недовкрівне,
серце — стару канарку.

Пташка чутлива: їсть золоті зернятка
тільки з крамнички поезії.
Життя? Полова.
Її отруїли б
чорного хліба протези.

Поет біля брами рахує кості
і до пекарні зирка,
а канарка про людськість хвосько
до млості
римами цвірка.

Досить цього. Стоп! Серце в кулак, санкюлоти.
Це завжди геніяльніш
за цистерни бридкої вільготи
Міа Май
і Ліліян Гіш...
Сльози кіна. Покора. Краще волів'яче серце.

Голодний, — розвій візію.
Серце — у натовп. Ставай до герцю!
А канарці —
скрутити шию.

Переклав Гео Шкурупій.

Столярна.

Вітольд Бандурський.

Коли можна мені ще марить,
нехай мрія додасть мені сил.
Хочу навчитись мистецтву столярить,
музиці гембля й пил.

Старенький, спітнілий майстер
гемблює волю мою під дуб,
йому слух'яно варитиму кляйстер
і на пилці гостритиму зуб.

Білу шкіру здеру на долонях,
тільки б. праці кращий кінець,
не жалючі поту на скронях,
вгризатись в м'який живець.

Коли дасть лагодити меблю,
забиватиму плінки до дір,
а потрапить до рук мені гембель,
із стружок зроблю цілий вир.

Забігають руки швидше
серед стружок пахтючих враз,
і серце у грудях витче
радісний муринський джаз.

А коли працюватиму вправно
(рік уплине, а може й два),
викреслю з пашпорту — правник,
гордо впишу — гробар.

В артілі веселій, слух'яній
заглиблюємо кілька плит,
і в великій труні дерев'яній
поховаємо старезний світ.

Переклав Гео Шкурупій.

Рештки.

Вітольд Вандурський.

Дві ступають тяжко, як гробар,
що несе важкий рискаль в руках,
у сибірських хуторах виступає март
із плякатом: одне слово — крах.

Порозбухлі од мануфактури
вуста фабрик виригають тлум.
Робітник мовчить все. А погляне хмуро, —
і в очах майбутніх революцій глум.

У кутку підвалу нищий —
з голоду вмирає безробітний ткач,

а буржуй в експресі Відень-Ніцца
так приємно гика, жеручи калач.

Верещить з усюди тло рябих афіш:
— Маскарад! Людино, бався й гуляй.
Рештки це. Одчайню до фінішу
суне гладка шкапа, захекана вкрай.

Але дні ступають тяжко, як гробар.
В радіо-антенах гра жалібний марш.
Скине хутро ненависне март
і ударить в бубон:

—Са іра...

Переклав Гео Шкурупій

Каесемівська.

Станіслав Станде.

Робітничо-селянській молоді Польщі.

Молодь рушить — геть з дороги!
Міць в руках, вогонь у серці!
Впали в пил розбиті боги —
ім прийшла година смерті!

Їх могила — глиб широкий!
Хай старого світ не бачить!
Шумом, громом наші кроки —
чи ти знаєш, що це значить?

То не жарті вільні, прості,
не музик веселий темп —
може зараз гримне постріл —
рушить, рушить КСМ!

Рушить молодь робітничу!
Ми завжди в переднім шанці,
сонце сяє нам в обличчя,
усміхаючися в танці.

І гуляє, і цілує,
шепотить нам в уха гасло —

лунко лине — «Смерть буржуям!
Місто наше в день цей ясний!»

То не жарти...

Ясний день цей вже не згасне,
встане він над містом, ясний,
запашить земля в пшениці,
вирвуть руки мас мітлицю.

Кожний з нас є рівний сотням!
Станьте всі під прапор твердо —
так, як став до стінки Ботвін!
Вмійте всі боротися й вмерти!

То не жарти...

Гей, чудова в нас дорога,
в'ється, крутиться! Чужа нам,
невідома нам тривога,
бурі літньої коханим!

В бурі, сонці, хмарі, гromі
підійма рука робоча
прапор, і горить на ньому:
«Робітничо-хлопська Польща».

То не жарти...

Хто під прапором крокує?
Хто при нім вартує, впертий?
Завтра хто завжди цілує?
Хто сміється в очі смерті?

Хто з полів, заводів панських
тягне горе, холод, голод?
Робітнича і селянська
молодь, молодь, молодь, молодь!

То не жарти...

Переклав Марко Зісман.

Ранній поет комсомолу.

(Павло Усенко).

Збірка Павла Усенка «К. С. М.» уже не зовсім відповідає тим вимогам, що їх ставить сучасний радянський читач до поетичного явища. Тому нотатки про друге видання цієї книжечки можуть здатися за певний анахронізм. Проте це, безперечно, не так. Свого часу Усенкові поезії вносили в українську пожовтневу літературу не тільки нові мотиви й теми, ба й правила водночас за своєрідний протест проти застарілих віршових канонів. Збірка всім своїм настановленням промовляла за те, що українська комсомольська маса починає організований наступ на вищі поверхи надбудови й підносить свій голос, який має своєрідні ноти й тембр. Але замало було б сказати, що «К. С. М.» має лише історичну вагу й тому не виносить тепер собою цікавого факту. Поезії Усенкові, в потенціальному, широко нерозгорнутому вигляді, мали такі елементи художньої демонстрації дійсності, які набагато випередили щодо творчої методи навіть ті комсомольські вірші, що з'являються тепер, через п'ять років по виході першого видання «К. С. М.». Саме це примушує нас уважно приглядатися до Усенка, як поета.

П. Усенко використовує низку мотивів у новому, на свій час, і своєрідному дусі. Творчі «будні» пролетарської революції він сприймає не на тлі героїчних декорацій громадянської війни, а щільно переплітає лінії цих двох тем. Він розуміє їх органічну зв'язаність і тому ніколи не стає на хибний шлях метафізично їх протиставляти. Щоправда, минуле поет подає в романтичному світлі:

І сьогодні весна, як учора,
Як у той 18-ий рік.
Я пригадую місто і поле
Гул і постріли, кров... чоловік,
Наступали колони німецькі,
Гром здалеку в серце й кров;
Нас п'ятнадцять стрільців половецьких
Захищали Славу-Дніпро.

Але ця, суттю хибна, риса не призводить в Усенка, як у численних занепадників і напівзанепадників, до реакційної антитези

грізних років громадянської війни нашому нібито сірому й нудному сьогодні. Поет у самий розквіт неп'я усвідомлює, що до «сонць чарівної комуни не переступить цих днів». Він знає своє місце в житті й тому неп'я не викликає у нього тих негативних реакцій, що звичайні були на той час хоча б для Косяченка або Сосюри:

Ми звикли йти в бурю, в грози,
Кели ж притихає, як нудно.
Тоді ми в стихію приносим
Романтику буднів.

Місто Павло Усенко сприймає не як комплекс різючих контрастів і дисонансів, бо він відчуває себе не стороннім елементом, не зайвою людиною, а одиницею, що рухає життя, змінює його в інтересах пролетаріату. Місто виступає в «К. С. М.» не як чужа письменникові ворожа сила, а як завойована й рідна стихія:

Я ж прийшов до міста
— Здрастуй, дивне, здрастуй.
Я за тебе бився.

Міські мотиви в Усенкових віршах сповнені соціальної бадьорості й часто виразної конкретності. Заводи, лікнеп, збори набувають тут рис нових позицій, які боями треба подолати. Щоденна робота виступає, як «романтика буднів», а носії її, як салдати нового фронту:

І заводять пісні на плянтаціях,
Ім вторять співи заводів, —
Це нової культури повстанці
Од революції на 10-ий год.

Ми не надibuємо тут на якусь утому або зневіру. Усенкові притаманна потужна життєрадісність представника прогресивної класи, що завойовує й перебудовує світ:

Зустрічайте ж мене, поривного,
Молодого й вогнистого.

Цю непохитну й соціально вмотивовану бодьорість вносить поет у суто виробничі теми, бо усвідомлює не тільки технічний поступ, але й глибоко відчуває новий характер труда.

Саме в цій площині й слід говорити про поправну в принципі методу демонстрації й трактування нових процесів життя. Тепер ми вже маємо чимало поетичних творів, які, безперечно, значно майстерніше відбивають наше соціалістичне будівництво. Але їм часто бракує саме того, що в примітиві мають Усенкові поезії. Коли М. Шеремет майже завжди подає тему зовні, виступає, як

пасивний спостерігач життя, то Усенко трактує виробничі процеси, як їх безпосередній учасник:

Старий то майстер, ой старий!
На мене каже — сину!
На зміну другу прийде він,
І стане між машини.
А ми до його фабзавуч,
Хлюпнем надій цистерни,
І довго точим, точим ми —
Поперше: це ж майстерно!
Подруге вдало дуже як!

Усенкові пощастило уникнути також другої основної хибі, що тяжить і над літературою сьогоднішнього дня й що свої корені має в одриві письменника від технічного процесу і його безпосередніх носіїв. Ця вада, безперечно, зв'язана з нахилом до пасивного спостереження й полягає в тому, що письменник, зображуючи наші досягнення на фронті соціалістичного будівництва, малює саму техніку, а не виробні сили, які розглядаємо, як діалектичну єдність знаряддів праці й людини. В більшості наших поетів відсутній показ цієї другої сили в процесі виробництва. Усенко ж, навпаки, намагається змалювати, як нові технічні досягнення й нові форми праці призводять до нових форм конкретного людського життя. Він ніколи не демонструє машину або будівлю поза суспільством, бо розуміє, що таке зображення завжди позбавлене соціальної насаженості й клясової конкретності. Замало з захопленням і навіть ентузіазмом розповісти про наші перемоги над силами природи. Такі ж зовні перемоги має поки й капіталістичне господарство. Замало показати нову машину, треба в образах довести її специфічне значення в умовах пролетарської держави. А це можна зробити лише, не відриваючи поняття знаряддів виробництва від реальних суспільних процесів, від конкретних носіїв праці. Будинки, завод тощо в пролетарській літературі ніколи не повинні заступати живої клясової людини. Цим наші виробничі жанри відрізняються від буржуазних і дрібнобуржуазних типу Золя або Ампа, де техніка, мертві речі затуляють соціальні протиріччя, суспільну психологію людини. З цього погляду дуже цікаві Усенкові поезії «Будні», або «Зустріч», де він подає не лише торфорозробку або трактор, але й робітників, їхню працю, їхнє ставлення до зовнішнього світу, нарешті, нові побутові риси. Але знову таки доводиться зауважити, що ці позитивні елементи дано в потенції, в зародковій формі, що автор не спромігся переступити за межі певного примітивізму, обумовленого почасти нерозробленістю на той час цієї творчої проблеми, а почасти й фор-

мальним настановленням збірки на народню, а часто й псевдонародню пісню.

Павло Усенко широко запроваджує у свої поезії комсомольську тематику й знову таки в принципі поправно намагається конкретизувати її. Ми бачимо тут комсомольця в його повсякденній, чорновій діяльності: за складанням стінної газети, у трамваї, їдучи до осередку «ПЧ 3», на сільській роботі, на виробництві тощо. У такому специфічному світлі авторові іноді щастить непогано віддати вже заяложену в старій літературі тему, наприклад, розставання парубка й дівчини:

Ярим цвітом повисніть, пісні,
На плякати комсомольського клябу!
Гей, прощаймось на довгі дні,
Ти, мій товаришу любий!
Ідеш цвіт, комсомолко, на села
(Заскучає міська ГеПеШа!)
Я ж чекатиму звідти веселу,
Запрацьовану буду чекать.

Стерті лінії «пейзажу», через цю своєрідну інтерпретацію, теж набувають свіжих, нештампованих ознак, які порушують традиційні й архаїчні канони попередніх літературних стилів. Наприклад, осінь трактує поет не в пляні «зів'ялого листя» та «вечірнього смутку», а в площині довгих губкомівських тез, засідань пропколективу, клубних зборів, турбот про доповідь, черевики й їжу («Осінь комсомольська»). Дуже прикметна для всього цього вірша вступна строфа його:

І звідки нам знати:
Вже осінь.
Коли серце таке атрофоване.
Як баби мочили плоскінь
Губком надіслав тези довгі нам...

Таке активне ставлення до життя, ставлення представника молоді пролетарської класи, забезпечило Усенкові досить цікавий на свій час підхід до села, яке він подає в світлі двох променів: громадянської війни й трудового сьогодні. З цього погляду характерна пізніша (1929 року) поезія «Зустріч»:

Гур, гур, гур... з-за гори,
Таки ж бій!
Таки ж грохіт сьогодні гарматний!
Гур, гур, гур,
То не буря, не грім!
То не буря, не грім,
— Здрастуй, братіку трактор!

Знаменно, що асоціації з героїчною боротьбою перших років революції поет використовує не для того, щоб утекти від сьогодишньої дійсності, а навпаки, щоб максимально зблизити ці дві органічно пов'язані теми. Проте не самий трактор є героєм цієї поезії. Його тут зустрічають дівчата, що не тільки милуються з «чорнявого машиніста, але й виступають, як організована сила з певним соціальним досвідом у минулому:

— Ми уміємо жать, прясти, сіять, полоть
І братам перев'язувать рани,
Доля вивчила нас боронити село
І на полі шукати повстання.

Це зайвий раз стверджує думку, що П. Усенко ніколи не подає самої техніки поза клясовою людиною, яка її використовує. Оточення «мертвих» речей не заступає в «К. С. М.» робітника або селянина, не затуляє їхньої психології.

Через активне трактування дійсності, через соціально-загострену й конкретну демонстрацію її тема в Усенка набирає нових художніх форм, і саме специфічне розгортання її свідчить, що в літературу приходить людина з світоглядом кляси, що веде перед в історичному процесі нашої доби. Спроби Усенкові ще часто хаотичні, невпорядковані, кострубаті, естетично неповноцінні, але важить загальна тенденція їхня, їхнє основне спрямування.

Для того, хто читав Усенка, ясно, що всі зазначені позитивні риси перебувають в якійсь зародковій формі. Їх скорше сприймає дослідник, аніж масовий споживач. Рідко Усенкові щастило підноситись на таку височінь клясової інтерпретації застарілої ліричної теми, як це він зробив у своєму широко відомому «Листі»:

Дівчино-секретарю,
Як тебе любили ми.
Деся ти за заметами
За снігами білими.
Школа. Дві акації —
Про весну, про молодість,
Тільки ти за працею,
Вечори з промовами.
Чом од нас поїхала
Не шумиш верстатами,
Вихорі, ще й віхола
У яру повстанському.
Там нема електрики,
Віє з луку холодом,
Ти одна є лекторка
Із заводу, з города.
А без тебе трудно нам...
Ми й на зборах згадуєм,
На заводі трубному
У цеху прокатному...

Доводилося вже зазначати, що попри такі гарні зразки, Усенкова збірка в більшій своїй частині тепер до певної міри застаріла. До цього є об'єктивні причини, що не залежать від письменникового хисту та волі. Основна з них — це неймовірно швидкий рух нашого життя. Протягом цих кількох років так змінилося місто й село з їх основними рисами й протиріччями, що деякі Усенкові вірші втратили свою актуальність, і життя вимагає ґрунтового перерозподілу тематичних наголосів. Також треба зазначити, що Усенкові доводилося торувати шляхи комсомольської поезії. Його робота — значуща, але це була праця піонера, що змагався з матеріалом — словом, намагаючись надати йому нового семантичного навантаження й нових класових функцій.

Але, з другого боку, збірка «К. С. М.» має низку органічних вад, які можна й слід поставити на карб письменникові. Усенко зрушив з традиційних віршових канонів, але не в той бік, куди це треба було зробити. Створення пісні за наших умов часто-густо доконечне й потрібне. Життя вимагає нового маршу, нової пісні, що організовували б настрої мас, допомагали б їм у роботі, в поході тощо. Але цей жанр повинен широко відрізнятися від романсу або стилізації. У П. Усенка ми саме й маємо послідовне пісенне настановлення в старому дусі, що його вважаємо за хибне. Воно в «К. С. М.» часто втрачає свою практичну вагу й перетворюється на непотрібне й штучне відродження того, що вмерло, що оджило своє. Характерні для збірки, приміром, такі рядки:

Один подар — даруночок козакам —
Червоній лямпасики ткалі ткали;
Другий подар — даруночок воякам —
Кармазинові кашкети пряжи пряли,
А що третій — то червоні прапори —
Пряжи пряли, ткалі ткали — зіткали.

Отже письменник зрадив одним канонам задля других. Він часто нудно накопичує дієслівні рими, повтори рядків, старанно, як у наведеному прикладі, розгортає так звану східцеву побутову всього вірша, використовує знамениті «ой», «гей», а проте майже ніде не сягає на височінь справжньої народньої ритміки й її вибагливої розмаїтості. У застарілі межі пісні він укладає нові теми й слова, які брешуть, як цілком несподіваний й невинуватий дисонанс:

Десь козаки йдуть,
Коники іржуть,
Може там мій комсомолец
Держить здала путь.

Така реставрація, безперечно, не може дати позитивних наслідків і часто-густо нищить цікаву й актуальну тему. Коли можна й слід говорити про поправні в принципі для пролетарської поезії Усенкові засоби трактування й демонстрації трудової дійсності, то не можна не констатувати, що нахил до стилізації затримує, гальмує конкретне розгортання нової творчої методи.

Не чуже нашому авторові також і певне романтизування. Поруч з конкретними сценами, ми надибуємо на хибні узбочення в бік ідеалізації життєвих процесів, які остільки яскраві своєю фактовою суттю, що не вимагають ніякого «оздоблення», а лише потребують образного узагальнення. З цим романтичним спрямованням пов'язана певна невиразна абстрактність у висловах, образах, епітетах: «полуднева ти», «ми омились надгорними ранками», дні «до комуни в путь торують нам віки» тощо. Того ж походження письменників нахил до своєрідної, цілком декадентської «словотворчості»: «золотане Захід», «димогарявий гад», «сінотрави», «вогні крутозоряні», «серцесоняшне місто» тощо. Досить знаменно, що письменник часто-густо неспроможний реалістично розгорнути цілу тему й збивається на публіцистику, яка жодних ознак художньої специфіки не має:

Буде молодь до клубу збиратись, —
Зачитаєм доклади, влаштуєм вечори
Забезпечимо долю батрацьку,
Складемо низку договорів.

Але констатуючи ці хиби, не треба забувати, що на той час ще не стояла гостро проблема реалістичного спрямовання пролетарської літератури, що Усенкові доводилося лише накреслювати стежки комсомольської поезії. Тому також так вражає тепер стилістична неорганізованість деяких Усенкових поезій, його місцями небайбильне ставлення до рими, до економії слів, до локалізації образу, ба й до самої української мови, яка в Усенка рясніє на перекручені русизми, приміром — «сівер» замість «північ», «робочі» замість «робітники». Проте цікаво побіжно зауважити, що в цьому Усенко відбив процес втягування величезних мас зрусіфікованого робітництва в українську культуру, процес, що на першому етапі неминуcho призводив до тимчасового зниження мовної якості.

В Усенка часто відчуваємо певну безпорадність якось скомпоновати речення, тоді в пригоді йому стають абсолютно непотрібні «допомічні», слова, як от «лиш» або «ніяк». Ось типовий приклад:

Нас у хвилях тонуло п'ятнадцять,
Впливали на кручу *лиш* сім,
Полоскали нас з чорного «Макса»,
Не пускали *ніяк* доплисти.

Все це не знижує ваги Усенкових поезій, як значного етапу на тім шляху, що ним комсомольський літературний молодняк приходив до творення своєї літератури. Але шкода, що Усенкові помилки ще й досі повторюють деякі товариші й, навпаки, майже не використовують його позитивних в принципі, але в примітиві даних, рис. Шкода також, що й сам Усенко у своїх пізніших поезіях не виявив великого поступу проти своїх ранніх спроб. Цей факт, як і загрозливе мовчання протягом останнього часу, ставить під певну загрозу його дальшу творчість.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що, попри свої численні вади, «К. С. М.» становить надзвичайно важливий етап у розвитку комсомольської літератури. Окрім того цю збірку не може також обминути поезія сьогоднішнього дня, бо Усенко розвивав ще й тепер не завше конкретизовані, актуальні принципи пролетарської поезії. З них найважливіші:

- 1) Класова загостреність у розвою теми;
- 2) Соціально-наснажений, внутрішній, органічний показ дійсності, цілком протилежний пасивному споглядінню;
- 3) Демонстрація здобутків соціалістичного будівництва не як голої техніки, а як єдності знаряддів виробництва й живої класової людини.

Євген Адельгейм.

Революційна польська поезія.

I.

Поетична продукція Юліяна Тувіма, що її характеристики присвячена друга наша стаття з циклу «Сучасна польська поезія»¹⁾, красномовно свідчить про трагічне роздоріжжя, на якому останніми часами опинилася більшість сучасних польських поетів-інтелігентів. На тлі Тувімової поезії легше об'єктивно зрозуміти й оцінити групу поетів, що її С. Кулаковський, автор антології «Сучасні польські поети» (Берлін, 1929 р.) називає «революційно-громадською». Репрезентована іменами В. Броневського, С. Станде, В. Вандурського, вона виявляє думки й почуття тієї частини польської інтелігенції, що більш-менш рішуче пориває з традиційною ліричною тематикою, пов'язуючи життя своє й свою творчість з революційною боротьбою польського та світового пролетаріату. З трьох цих поетів найбільший літературний стаж має Станіслав Станде. Перша збірка його поезій «Młoty» («Молоти») з'явилася р. 1921. Навряд чи пасує назва збірки до її змісту. Перші її розділи — типова неврастенічна лірика інтелігентська, невиразної символіки й туги сповнена, поезія роздвою, поривів, патетичної деклямації в стилі «декадентів» 900-х рр. (зокрема Тетмаєра). «Спокій», «Відпочинок» — назва двох сонетів першого розділу, але де ж той спокій, коли поет «спалив за собою всі золоті мости» й битими шляхами простує до невідомої мети. Він помиляється — не всі ще спалено мости, хоч би й такі, наприклад, як романтика кохання, мотиви роздвою, а надто — традиції символістичні, поетична форма.

Якісь ніжні білі троянди впали на землю, вкрилися порохом, і поет сумує, чогось прагне — не знає сам чого, мріє про весняні квіти, далечинь прозору, як воно й личить лірикові... Хто стане заперечувати — чудесна річ і квіти, і весна, але тоді лише, коли не обертаються на зрошені потоком сліз оті умовні, паперові троянди та лілеї, набридлі алегорії фатального кохання-казки, тих вимріяних замків, що їх туманні стіни нищить буйний вітер справжнього, тутешнього життя, його реальні бурі, а не

1) „Життя й Революція“, 1930, № 1.

самум або тайфун у шклянці романтичних портативних «мук». Поет страждає так надмірно, що навіть сам Христос мусить його зрозуміти. А з тим, довідуємось, має він перестрибнути через якийсь рівчак, порвати з юрбою крамарів, фіглярів. У розділі «Zwidenia» ще багато снів, спогадів про минуле, але поет знайшов, зустрів людей, з якими він піде «здобувати світ». Це йому, однак, не заважає називати себе самотнім: «простує знов самотній, як і завжди». («Самотній мандрівник»).

Індивідуалістичний світогляд зазнає кризи, а проте він іще досить міцний, він примушує поета гамлетизувати, і тільки передчуття, що «з уст сумних колись повстане пісня радощів»—надає йому сили в боротьбі за здобуття покищо не світу, а нового світовідчуття, нових ідеологічних позицій. Знаменний є з цього боку розділ «Крик». Тут уперше з'являється той світ речей, матерії, що його «виспіває» Станде в другій збірці поезій. («Речі й люди»). Тепер його він подає в аспекті ідеалістичнім. Це той «ярмарок привидів», що лякає романтиків своєю метушнею, що злякав колись Блока часів «Прекрасной Дамы» й виходу з таємних капличок мрій про неї. Навколо—велике місто, людські хвили, хаос звуків, рухів, і в ньому даремно шукає поет свого творчого «я». Він не може, як французькі унанімісти, відчутти спільну з юрбою й цим світом рухомою й нерухомою матерії душу. Навпаки—«все це не мій голос, і все це—не я», але він знає, що в цій юрбі чимало тих, кого гнітить життя, тягар злиднів, праці непосильної. В розділі «Молоти» звертається поет до них у душі «релігії страждання», суміші християнства й соціалізму поетичного. Він ладен взяти на себе весь бруд життя й усю ганьбу його. Білу лілею душі своєї й творчості дарує тій юрбі. Проте—«ніхто до його не волає», навіть той, хто його покликав на шлях страдницький. «Мовчи, серце» й подібні патетичні вигуки свідчать про внутрішню розгубленість, якісь вагання. Станде ще не знайшов тих людей, що мають здобути світ, точніше не став до їхніх лав. Його воля не з'єдналася з тою класовою колективною волею, що про неї згадує він у вірші «Час наближається». Незрідка ще звертається він до «архітекта світу» Вольтерового з запитанням про світову «гармонію», таку сумнівну, а водночас звичайну релігію заступає релігія людини в стилі гімнів людині Максима Горького. Майбутнє—це світ могутніх людей, що «вірять у себе тільки, а не в бога, який ховається десь там за хмарами, в безкраїм небі»; гряде «вільна людина». І знову контрастують із бадьорим цим мотивом мотиви втоми, сплітаються з бунтарством, раціоналістичним атеїзмом. Починаючи з Вольтерового «Кандіда» й кінчаючи Ролляновою сатирою «Лілюлі», війна, масове вбивство,

масове взаємознищення—завдають чимало клопоту «світовій гармонії» з отими допитливими запитувачами. Запитує й Станде (як і Броневський): чом мовчав отой премудрий архітект, коли роками гнили люди по бойовищах, в окопах, коли світ перетворився в грандіозну бойню. Відповіді, певна річ, немає. За хмарами все спокійно, і Станде доходить щиро й наївно зформульованого висновку:—«Не бачив я ніколи твого обличчя, я тебе не бачив, але знаю: ти негідний, або Ніхто ти».

Отже віра в бога, містичні настрої були якимось «безумом». Іdealістичний світогляд зазнав рішучого вдару. Поетові погляди звертаються до міста, де не тільки метушиться хаотична юрба, але й плине по темних завулках натовп безробітних, лунають войовничі співи патрулів, що боронять квартали «владарів», синів «гармонії». Вірш «Симфонія» свідчить про поступове наближення Станде до нових творчих та життєвих шляхів. Проте, не всі мости ще спалено й тепер. Він не позбавився певної істеричності настроїв, галасливості образів, наближаючись з цього боку до Тувіма, цього проекту не виконав. Туманна символіка, екстатич-штучної). Виникає, як і в останнього, образ поета фігляр, що на глум собі жартуватиме, ходитиме гориніж, і з цього сміятимуться пани і хлопи, навіть смерть. На щастя, Станде, на одміну від Тувіма, цього проекту не виконав. Туманна символіка, екстатичність оповивають соціальні суттю теми.

Останній великий вірш «Машина»—це справді рішучий «скок» у тематиці. Осінні меланхолічні вечори, вітер битих шляхів, шепотіння квітів — заступає буркіт моторів, сичання пасів. Проте поета не захоплює ще симфонія моторів, хоч у машині вбачає він знаряддя боротьби за волю робітництва. Біля машин не помічає він бійців, лише пригноблену, механізовану масу, як німецький драматург-експресіоніст Кайзер у п'єсі «Газ». Правда, Станде поглиблює свою тему за допомогою символів, не доходить до песимістичних висновків Кайзерових. Машина хворіє на старість. Час ожити її, хай служить вона «волі вашій, синів ваших волі» — звертається Станде до рабів машини, закликаючи до боротьби, до віри в свою силу. Щирий патос революційних мотивів псує Шатобріанівська серафічна поетика. Над бійцями віють крила арханголів, до машин туляться голуби, відкинувши хреста — на чолі звиятців іде Христос (чи не з «Дванадцяти» Блокових), «уперше сміється бог» (він же — «ніхто»?), сонце «благословляє».

Нові революційні теми не знайшли ще відповідної форми, як у революційних віршах В. Брюсова, ще не подолані стилістичні традиції, бо й самі теми ще не вкорінилися в ґрунті класової психології й ідеології. Поет має визволитися від старої поетичної

маніри, як акмеїсти — відчутти й відтворити матерію, світ речей і тоді лише, по другій збірці поезій — «Речі й люди», сказати: — «ще слова потрібні — ото ж їх даю, але добираю важких та твердих». Ці слова можна — «взять до рук, з них можна вистругати держална для прапорів травневих» («Напевно — ми»). Мистецтва монументальних слів і образів Станде першої збірки не знає. Друга збірка поезій — шлях до нього. Це не аполітичні, асоціяльні вправи акмеїстичні. Матерія, матеріал, каміння, дерево, бетон, залізо й криця, місто з його автомобілями, трамваями, — все це не тільки речі, мертві речі, натура. Світ речей поет сприймає крізь призму їх майбутнього оформлення, їх трансформації під час революційних бур, крізь призму, так мовити б, революційного експресіонізму. В ритмічній структурі, гіперболізмі образів, піднесенні ліричній — чутні відгуки Вергарнового стилю, його «космізму».

На тлі цих перших двох дебютів поетичних Станде в третій збірці віршів — «Напевно — ми» («Narówno — mi» 1922 р.) — не можна не вбачати певного досягнення. Старі мости індивідуалізму тепер, здебільшого, назавжди й дійсно спалені. Станде вперто й впевнено працює над собою, виковує революційно-марксистський світогляд, шукає відповідної художньої форми, а з тим дещо від попередньої маніри поетичної залишається. Зникли мелодраматичні монологи, розмови з богом, серцем, природою, релігія страждання, абстрактний гуманізм, риторика революційна, космізм революційний. Епітет «самотний», колись такий улюблений, не посідає жодного місця в сучасній поетиці Станде. Колективне «ми» поглинуло всі вагання самотнього «я», воля до життя й творчості, до «боротьби за світ» ототожнюється з волею клясовою, волею пролетаріату, в партії сконцентрованої: — «партія — то я, партія — то ми, партія — вони». Вони — широка робітнича маса, її життя, поезія щоденної героїки, дрібні й великі факти наступу на фронті будівництва, патос штурмів. До цієї буденної героїки й героїчної буденщини Станде ще має підійти, а тепер, у третій збірці, його захоплює радість відчувати себе органічною часткою великого цілого («революційний уніанізм»), інтернаціональної, пролетарської маси. Тут, у країні рад, він не чужинець, бо — «в Польщі він — усюди й всюди він у Польщі».

Поезію зідхань, гамлетівського роздвою — відкинуто. «Для нас смішний зів'ялий той букет осінній, пса шолудивого нас не обходить смуток» — пише Станде й присвячує робітничій молоді, що втілює буяння життєве, що «співає в його віршах», — бадьюру, в маршовому ритмі написану «Зетемкіяну» (Z. M. K. — перші літери слова Комсомол польською мовою). В низці поезій змальовує

Станде епізоди з життя польського робітництва революційного. Тут, у країні Рад, він слухає в Кремлівській залі делегатів світового авангарду робітництва, там, у буржуазній Польщі, — конфіскують чергове число «Трибуни», тут лунають гасла — «п'ятирічка, Дніпробуд, Волховстрой, соцзмагання», там лунають пісні боротьби й відповідають їм рушніці. Тут слова — «від народження вже факти». На батьківщині факти — страйк, демонстрація, допит у дефензиві. Страйк подано тепер не в галасливо-патетичному аспекті, як динаміка повстання в віршах: «Поклик» та «Машина». Тема — реальний побутовий факт — страйк у Горішньому Шлезьку, зрада його керівників. Третю частину віршу написано в стилі експресіоністичних діалогів Кайзерових драм. — Бій ще програно. На хвилю перервали струмись. Що ж — налагодьте контакти. Свіжих елементів. І прийде час, коли одної днини —

«біля машин за хлопом стане хлоп; наказ короткий буде

— стоп

чуєте?

Кричить країна:
триває страйк».

Нервові, але мужні ритми замість колишньої «музичности» — відбивають, як і взагалі віршова структура, вплив В. Маяковського. В «Демонстрації» похмуро-епічний (почасти баладний) вірш з алітераційним рефреном («Копыта стукоталы з tupotem o bruk») — пасує до змісту, до задуму — подати динаміку демонстрації. З одного боку — ритми й сила сліпа війська, з другого — хвилі демонстрації, революційна стихія, що штурмує Бастилії. Унікаючи штамп, Станде суто-художніми засобами (ритм, образи) виявляє контраст цих двох стихій, неминучу перемогу грізних хвиль демонстрації — вісника майбутнього шторму.

З гіркою дотепністю й іронією буде Станде «Допит» на стислих, офіційно ввічливих запитаннях і репліках слідчого в дефензиві. Слово по слові нанизується на той шнурок, що ним легко буде вдавити мовчазного «конспіратора». Допит закінчений, і раптом, десь у барі, вибухає сороміцька пісенька джаз-банду — «що пані має там під платтячком»... Дуже прості, здається, художні засоби, а з тим вражіння від «гумористичного» цього віршу залишається невитравне. «Допит» має своє трагічне закінчення в вірші «Сzogny». Епіграфа до нього взято з останнього листа литовського комуніста Чорного, на розстріл засудженого, де він дякує на надіслані яблука й мармеляду, пишучи: «Я цілком спокійний. Маю добрий апетит. Готуюся до подорожі, на «той світ». Чимало оповідань існує на тему славнозвісного «Останнього дня засудже-

ного» В. Гюго, але маленький вірш Станде вартий багатьох із них. Без мелодраматичного психологізму Л. Андреева («Сім підвишених»), сконденсувавши максимально те, що зветься фактами внутрішнього життя, не висловлюючи своїх власних почуттів (у формі традиційної лірики гніву, обурення), Станде вміє віддати й стриманий крик молодого життя, й уміння непохитного бійця «спакувати своє серце», готуючись до останньої подорожі, вмерти з піднесеною головою.

Колишній творець слів — почуттів, слів — настроїв, нині підмайстер слів — ідей твердих, як держална травневих прапорів, Станде знає ціну слова-гасла («Слова — мільйони серць, голів») і в вірші «Плякат» виславляє це могутнє знаряддя революційної думки, її різноманітні, мінливі й єдині суттю сигнальні стяги.

Революційна лірика Станде не має ще своєї генеральної тематичної лінії. Поет немов поспішає відгукнутися на те, що радує його, хвилює, не поглиблюючи своїх тем. Часом може вдатися Станде в романтику своєрідну, як, наприклад, у вірші «Партія», де визнання у вірності партії (початкові рядки), брєнять по-романсовому — «хто є, крім нас обох на світі, Ти у ві мні, в тобі — я...» Він може подати партійця, якого висліджують шпики, в перебільшено-динамічному стилі детективних фільмів («Podpunkt»). З трамваю на трамвай, з одного краю міста на другий... Це може бути й так у дійсності, але в вірші, в його схематичній структурі, — виходить наївно й справляє небажаний комічний ефект. Трапляються подібні «прориви» й в інших віршах. У червоній Москві («Мій приїзд до Москви») з якогось завулка всміхається (?) сумна могила, що від неї дхне вогким словом — Єсенін. І поряд цього «Безвірник» біля церкви, і твори Леніна біля крамниці з вином. Ці «контрасти» штучні, надто бо висунуті на перший плян (може Єсенін задля звабливої рими — *jeseni?*), нагадують «екзотику», що її вишукує закордонний поет Гільбо (не уникнув її свого часу французький революційний поет Гільбо в поемі «Червоний Кремль»). Яскравий, на перший погляд, образ 1-го травня, як тореадора, що дратує розлютованого бика червоною хусткою, наряд чи ідеологічно й художньо витриманий, бо пролетаріят 1-го травня має на меті не дратувати буржуазію, а демонструвати свою єдність у боротьбі проти неї. Далі цей образ зникає, травень перетворюється на маляра, що маже кров'ю вулиці, і той же травень плюється в очі бикові, як плюється вітер в Єсеніна.

Всі ці художні дисонанси не руйнують загальної й нової «музичности» останньої збірки поезій Станде, що полягає в виході на шлях справжньої соціально-революційної тематики, в здобутках віршової техніки, головне — в щирому й мужньому мажорі

збірки, що так знаменно відрізняє «Напевно — ми» від сім років тому виданих «Молотів».

II.

Владислав Броневський починає літературну свою діяльність на сторінках «Скамандра», журналу, що скупив свого часу (1920—5 р.р.) навколо себе досить різноманітні кадри молодішої генерації поетів польських. Виразного й ідеологічного й художнього обличчя «Скамандер» не мав, але претендував на «сьогоднішнє слово» в поезії. Як виявилось незабаром, сполучити «залізні марші поїздів, поезію урбаністичну, з любов'ю до «резедових пахощів місячного сяйва», не впадаючи в звичайний еклектизм ліричний, дуже далекий од «сьогоднішнього слова», — завдання нездійсненне.

Залізні марші сучасності не визнають аполітичності, пов'язані з загальною «симфонією» капіталістичного ладу. Сучасність починає втомлювати кволих аргонавтів, лякати противенствами, дошкуляти надто пронизливою музикою... Деякі, як Тувім, — поетизують затишні провінційальні закутки, а дехто, як Слонімський, шукає забуття в «мандрівках дальніх», алеж той вимріяний «світ широкий» видається «меншим навіть, аніж труна», поетові «скрізь пусто й тісно».

Броневський, що був у бойовій школі легіонів польських і дійшов до легіонів пролетарських, починає теж з мотивів роздвою. Стара й сучасна епігонська лірика — не відповідає поривам тих юнаків, що на власні очі побачили «культуру» на бойовищах, там слухали залізні марші кулеметів та гармат, удихали пахощі окопів замість резедових місячних. На войовничій з волі Європи батьківщині, за висловом найтихомирнішого Віттліна, — причаївся загрозливий знак запитання». Змінилися найменування вулиць, мундири військових, але «не перестала існувати стара нужда, стара підлість». Отже, писав Віттлін, — «нервова апатія опанувала нас у ділянці літературної творчості». Вплив її позначився й на ліриці ранній Броневського. І це не так апатія, як нервове збудження, шукання виходу з затишного притулку поезії, «аполітичних» сторінок «Скамандра». Звертаючись до бога (як і Станде), просить поет «повсякденного хліба слів», благає навчити співати «полум'яніше й простіше». В вірші «Поезія», звертаючись до «високої» поезії, що приходить, як «ніч травнева, біла ніч, дихаючи ароматом ясміновим», кидає поет ширим патосом проїняті слова: «Того замало. Замало. Замало. Твої слова — брехливі, туманні». Непотрібні йому слова — «зимні», «тихі», «білі весталки». Поезія

хай буде прапором бойовим, бо «треба піснею нам битися до смерті».

Перша збірка поезій Броневського «Wiatraki» («Вітряки» — 1925 р.) містить у собі всього лише 18 віршів. Тематична їх домінанта — відгуки, образи недавнього минулого — привиди бойовищ, ті привиди, що їм присвячує німецький поет Йоганнес Бехер нещодавно перекладену українською мовою соціальної сатири «Банкір на бойовищі». Броневський — лірик, він не вміє іронізувати гостро й немилосердно, як це робить Бехер, його ідеологічна позиція не така виразна. Його ставлення до проблеми війни не цілком подібне до пацифізму таких французьких уніанімістів, як Шенев'єр, а з цим й не таке далеке від нього. Принаймні в образах Броневського не відчувається ще сталої марксистської концепції історичної. Його «незнаний салдат», волаючи до Франції, зрікається батьківщини. Він більше не син її, вона бо прагне крові, він увіпхне їй багнета в серце. До іншої Франції кличе він — «батьківщини звияжної любови». В «Останній війні», як і в сатирі Бехеровій, але в дусі апокаліптичних картин, оживають незчисленні армії мерців-воєнів, сповнюють вулиці, міста, світ цілий. Утворюється грандіозний фронт од землі й до неба. В туманних символах віщує поет перемогу тих живих армій, які перебудують старий світ, а тоді повернуться вони, — ці привиди бойовищ, як «янгולי в святкових білих шатах», повернуться й земля «заквітне трояндами, пломенистою Любов'ю»...

Завдяки цій містичній поетиці ідея соціальної революції, тріумфу соціалізму, набуває якогось церковного оформлення, що його поетичні барви нібито запозичив поет у Шатобріана (в його «Генії християнства»). На перший плян висунуто мерців та ще в янгольських шатах, хоч у тому ж вірші поет пише, що «літаки не знайшли на небі бога»... Поетична традиція, як бачимо, дається в знаки.

За допомогою тих самих містичних образів пише Броневський про свої шукання істини, шляхів до неї в вірші «Сповідь». Тут фігурують і Кальварія, і діва Марія, апостол Петро, рай та Єрусалим (вплив Каспровича?), і поряд цього «Робітники», вірш, що викликає спогади про ранній період пролетарської російської поезії з її космічно-революційною тематикою й поетикою: робітники запрягають геній народів у зоряний віз, вони ковалі з мільйонами молотів, будують мільйони храмів без бога. В космічному кольориті подано й похід робітничий («Rochód»), де натовп «росте аж до неба», суне на місто, як хмари кентаврів, де небо «сліпне від червоних прапорів», вибухає «вулкан серць».

Часом бурі майбутньої революції ввижаються в образах, іма-

жиністською поетикою навіяних («Останній день»): — небо — «пішохід, укритий слиною й кров'ю, серце — «набряклий труп», будинки тремтять, бажаючи повиснути «на шиях димарів».

У першій збірці переважають мотиви лірики інтимної, лірики гнітючих настроїв. Не знайдемо тут розложистих, велемовних визнань раннього Станде, тільки якісь обриси туманні настирливих думок і почуттів. Вірш названо «Втеча», але від кого й куди тікає поет — невідомо, та й сам не знає він цього. Чуємо завивання вітру осіннього, бачимо, як виблискують у темряві калюжі, відчуваємо, як зростає поетова схвильованість, охоплюючи й читача. Типова поезія ліричного імпресіонізму, що може конкурувати з найкращими зразками цього стилю в поезії польській. Броневський першої збірки зрікається «високої» поезії з її академічною романтикою, але змагається з психологізмом романтичним, що його коріння в почутті моральної та соціальної самотності. Поет вітає мільйони робітництва, ковалів нового світу, але він сам — «мандрівник». Світ — його батьківщина, в його жилах — «кров зірок» (?). І ці мандрівницькі мотиви, як і за часів блукання Байронових героїв, наївно й щиро сполучаються з мотивами фатального кохання. Поет буде в Римі, Лондоні, Венеції, але що з того, коли її очима дивитиметься всюди, де б не був... І — «зле без неї, зле і з нею». Щиро, алеж старі майстри — Петрарка й Данте — писали в цьому жанрі краще... Та й на тлі таких от тем, як революція, війна, — любовна лірика інтимна почуває себе ніяково. «Вітряки» — поетичні вправи талановитого поета, чий талант, темперамент і молодість не порозумілися ще з думкою, з вимогами художнього такту. Поета тишить гра з образами й звуками. Він може посадити верхи місяця на хмари, як і зробити з нього в тому ж вірші золоту підкову й надзвонити об міст, перетворити цю підкову на блазня, що грає край даху дивовижну пантоміму. Він смішний, місяць цей, щось дитяче в ньому — зауважує поет і додає: — «і всі такі ми — місяць, я і вітер».

Друга збірка поезій Броневського — «Дими над містом» («Dymy nad miastem» — 1927 р.). Два роки тільки відділяють її від першої. Внутрішній неспокій, якась криза світовідчужання й світогляду — ще не перебуті. Неспокій жене поета, як вітер листя, — «лист, у вихорі загублений» (традиційна романтична метафора). Він мусить завжди зриватися й падати». Рясніють похмурі символістичні образи: — ніч, темна, як труна, думки нічні — як цвинтар, тернові троянди вросли в серце поетове, й через те скривавлені всі слова. Крила чорного янгола — безсонні ночі — шелестять над ним. І справжнім занепадництвом віє від «Нічного гостя», Єсенінові присвяченого, де ввижається поетові «шнур од фіранки й на столі

бритва», (вплив Єсеніна, що його поему «Пугачев» переклав р. 1926 Броневський, взагалі позначається на багатьох віршах 1925—7 р. р.). Нічні біси, біси ліхтарів, шарпають пазурами, шматують поетові надії й його нудьгу («Біси»). Ніч, нічне зловісне забарвлення домінують у вірші «Вночі». Бездонний неспокій, як вихор, лютує в душі поетовій, йому здається, що жаданої сили — не знайти ніколи: «ніколи я не назову, не зрозумію жодної, ні близької, ані далекої від мене речі». («Nis wiem»). Гнів і біль опанували поета, і хоч він знає, що треба «вирватися, бігти, уникнути поразки», але — «як молодість знайти і радість, де ж та любов, любов звияжна?». Сучасна романтика нічного міста в Бодлерівському стилі сплітається з ремінісценціями раннього німецького романтизму й його відгомонів, коли поет у вірші «Чари» змальовує, і то непогано, — русалок, фатально наближаючись до того «чортовиння» народньої демонології, що з неї черпає матеріал для творчості й Тувім. Проте, Броневський знає, що треба вирватися з цього зачарованого кола, з кола вузько-суб'єктивної тематики, лірики роздвою, одчаю, з павутиння есеніщини. В вірші «На смерть революціонера» поет у дидактично-революційному стилі закликає засудженого на розстріл спокійно й гарно вмирати, спокійно, як вояк, — «стати під муром цитаделі», але написаний на ту ж тему вірш Станде не повчає, а подає невитравну картину такої смерті, готування до неї, і це цінніше, переконливіше. Притаманна Броневському рефлексія, бажання гучним, нібито бадьорим словом замаскувати свій неспокій, невпевненість — дається в знаки й у вірші «Піонерам». Чи це справжні молоді піонери, чи їх тут має поет на оці? Критик «Дзвігні», А. Ставар, має рацію, зазначаючи, що мова йдеться, видимо, не про молодь, бо порада — «коли серце в грудях надто важке», — розірвати груди й видерти з них серце — не може стосуватися до дітей та юнаків, далеких од цього патосу страждання. Але ж і робітника реального не може обтяжувати те хворе серце — символ якоїсь гнітючої спадщини, не перебутих мук інтелігентських. Чи має тут на увазі Броневський, за припущенням Ставара, — інтелігента, що пориває з минулим, деклясується — сказати важко, і саме цю двозначність образів не можна не покласти на карб поетові. А ці методи боротьби, «Піонерам» від поета запропоновані, — «в мур головами, серцями в вилах» — хіба ж це не порожні суттю, штаповані алегорії-символи революційної волі?

Дійсно дозрілі, «сильні й сміливі» поетичні слова, що їх народження в своїй творчості передбачає Броневський у вірші «Зв'язство», лунають у «Пісні про громадську війну (вступ до поеми)». Як оті хмари, що біжать учвал над передмістями Вар-

шави, не раз над ним літали й думки поетові. Ночами зростали слова — «щодня ясніші, щодня твердіші». Поет знайшов їх у гуркоті Варшавських вулиць, відчув як б'ється серце бруку. Тепер він знає, про що співають гудки фабричні вранці, коли крізь «місто злих червоних цегол» сунуть шерехи людей в імлі, поринають у лінивий дим над Волею...¹⁾ Починається щоденна пролетарська праця, — симфонія машин. Не наважуємося прозою переказувати сторінок, цій симфонії присвячених. Це не сухий перелік технічних термінів, найменувань (індустріяльна екзотика), як воно незрідка трапляється в ліриці виробничій, не імітація нудна «головів» машин, не штучне нагромадження гіпербол та метафор, але справді буйний весняний потік надхненних слів-ідей, слів-образів. Метафори, алітерації й асонанси — все це є, звичайно, але якось не звертаєш на них уваги, захоплює бо течія ритму й ритмів, мінлива, а з тим єдина в своїй музичній темі — темі патосу пісні гнівної й звияжної, що бринить, лунає, як «залізний гуркіт молотів на тисячі ковадл, варстатів», лине над країною. Вона розквітне зеленим травнем, долетить до фабрик, до копалень блискавкою, гримне: «Повстаньте, будьте вільні. Задзвонить, як молот: — Зруйнуюте ґрати. Серцями вдарить: — День розплати!».

Щирий, вибагливий поет, Броневський не затаює в цій збірці своїх творчих ваганнів. Йому ще тяжко говорити з тими, хто слухає його біля варстатів, бо груди «словами спалені» й болять йому, але колись з тих слів, які туманять нині очі, — зрине інша пісня — радісна, і те, що відчував, що чув — «впаде на серце ваше м'яко, як квіти перших днів травневих». Тепер, як і в Некрасова колись, його «муза» — муза гніву й суму, помсти. Співає — щоб «злютувати гнівом в єдине велетенське серце — серць мільйони». Цим патосом гніву проияніті вірші «До бойових товаришів» і «Nike».

Минули часи, коли старогрецька богиня слави й звияжства, ширококрила Ніке, надихала бійців на військових галерах, незаних масових героїв. За наших часів над Європою розправляє крила інша Ніке — Ніке революції. Хай намагаються гучні оркестри Лондонів, Версалів заглушити грізне шелестіння крил цієї Ніке. Даремно. Сон уже ніколи не стулить очей Європи, що «як леді Макбет, не може змити з рук своїх тремтячих крови». Руки димарів фабричних загрозово підносяться над Манчестером, над Руром.

¹⁾ Передмістя Варшави.

Під сумнів можна взяти образ Ніке, як символ звияжства революції. Це ще вплив античної й класової поетики, з інвентаря якої запозичив чимало Брюсов у революційних своїх віршах. Взагалі, і це спільна в Броневського риса з Вандурським і Станде, поет не завжди критично ставиться до літературних своїх образів, які часом не пов'язуються органічно, природно з тематикою, з їх соціологією, навіть викривляють ідеологічне настановлення. Щодо останнього — воно теж не завжди витримане в революційній ліриці Броневського, та й сам він визнає, що в творчості його багато ще суб'єктивізму, тих настроїв, думок, які чужі пролетарській психології й ідеології, чужі всі ці нервові, екстатичні вдвляння в самого себе, мрії про «звизяжну любов» у серафічній якійсь авреолі, туманна іноді поетична соціологія класової боротьби («право світу»). Проте такий його вірш, точніше поема, як от «Комуна Паризька», що з волі польської цензури, залишився в рукопису, свідчить про вміння Броневського змагатися з натиском ліричної стихії й зайвого психологічного інтимізму, добиватися єдності теми, стилю й ідеї. «Комуну Паризьку» написано в епічному стилі. Як епічний співець-поет закликає автор послухати «оповідання про дні останні Комуни міста Парижу».

Вісім розділів невеличких подають епізоди з історії героїчної боротьби комунарів.

Версальці вдираються до міста. Здобуто брами, форпости. Але комунари броні не кидають. Звизяжці заповнюють тісні Монмартрські вулиці. Лунає дикунський наказ — «не брать в полон». Липкою від крові стає земля. Але комунари б'ються до останнього. Гинуть один по одному проводирі — Ріго, Домбровський, Делеклюз, що його сиве волосся, як прапор, має над барикадою, гинуть інші, і від епічного цього переліку віє суворим бойовим стилем «Пісні про Ролянда». Тільки патос февдальної героїки перетворився на патос революційний.

Париж конає — «скривавлений, жахливий і величний». Загальмований розповідний ритм перших п'яти розділів у шостому й сьомому змінюється. Тепер поет не лише співець, він сам у лавах останніх бійців Комуни. Його заклики — їх заклики. Вони стислі й прості, позбавлені ліризму, жодної риторики, якої і не може бути, коли «надходить смерть»: «бійся, барикадо, вільна й непереможна до кінця!» І барикада б'ється до останнього комунара. Версаль тріумфує. Суворо й понуро, як марш жалібний, бринить вірш в останньому розділі. Тридцять три тисячі комунарів розстріляно. Париж — глухий, «змертвілий». До Парижу повернулися, оповіщає Версальська відозва, — «справедливість, лад і праця»...

Поет не впадає в літературщину й мелодраматичність Ерен-

бургової «Останньої люльки комунара». Він тільки розповідає, як колись, в XI—XII вв., оповідали про бої творці «chansons de lai», як невідомий автор пісні про загин Роляндового війська й самого героя в Ронсевальському межгрії. Але щоб отак оповідати й щоб оповідання було не тільки більш-менш правдоподібним малюнком історичним, поетичною графікою в рамці з трафаретного риторичного орнаменту, але справді «пісню», яка б відтворювала «дух» Комуни, її патос, — треба посідати неабиякий хист і такт художній. І поряд «Останнього дня» або «Ніке», «некрасномовна» «Комуна Паризька» красномовно доводить те, що від революційного імпресіонізму простеє Броневський до монументального стилю, від старої поетичної форми — «етюдів на строю» до фрескового, сказати б, поетичного малярства. Поетичні дані Броневського, — зірке, спостережливе око, вміння вловлювати відтінки барв і звуків, малювати пензлем, а не мітлою, певна поетична культура, шукання нових творчих шляхів, — все це, не зважаючи на ті або інші зриви й прориви, надає права чекати від поета дальших здобутків.

III.

Вітольд Вандурський, відомий киянам, як керівник польського робітничого театру, енергійний діяч у галузі польської пролетарської драматургії (автор п'єс, критик), — наближається в поетичнім своїм стилі до В. Маяковського. Структурні особливості його віршів (1922—6 р.р.) — звичайна розмовна синтакса з ухилом до ораторської інтонації (запитання, заклики, антитези, афористичні речення). Трохи важкуватий, загальмований його метр і ритм не виблискує віртуозною технікою, проте він з природи, так мовити б, мужній, і Вандурському не треба змагатися з натиском ліричної стихії, з її «музичністю» (як у Броневського й Станде), у школі символістів вихованій. Літературне своє *credo* — подає він у двох віршах — «Геть канарок» і «До добродіїв поетів». Поет звертається до тих поетів, що мають у грудях «анемічне серце, а в серці стару канарку, дуже вередливу». Канарка споживає тільки «золотаві зернятка з крамнички поезії». Життя реальне, як звичайні висівки, — було б отрутою для неї, що «римами цвірінькає, аж до знемоги, про любов».

Як В. Брюсов у вірші «К товарищам інтеллігентам», поет глузує з «приставників фляконів наркотики й екзотики», що їхній табес сцілити може тільки дотик «персонажів Сінклера Ептона». Іронізує Вандурський з поетів «інтимістів», що слухають Дікенсових «цвіркунів за пічкою» й не чують голосів життя, епохи.

Він закликає скрутити шию цим канаркам ліричним, дезинфікувати Європу, час бо «висадити в повітря Парижі, Лондони, (ці рядки, як і дальші — польова цензура вилучила — С. Р.), червоний півень літає над солодкою Варшавою».

Про дезинфекцію світу, війну, як гігієну світу, писали колись італійські футуристи, й навряд чи пропозицію висадити в повітря Лондони й Парижі можна вважати за влучний символ бурі соціальної революції. Це ідеологічно не виправлений ультрарадикальний гіперболізм у стилі ранніх революційних «маніфестів» Маяковського («почему не расстрелян Растрелли»). Пролетаріят, звичайно, не має на меті висаджувати в повітря з доброї волі не тільки Лондон взагалі, але навіть Сіті й Товверські башти. Вандурський тут мимоволі наближається до Тувіма в його сприйнятті революції в аспекті космічно-анархічним, як навали якихось диких гунів, що зруйнують геть усі міста й доценту знищать європейську цивілізацію («На вежі», «Хам нищитель»). Це такий же ідеологічний зрив, як містично-християнське забарвлення картини тріумфу соціалізму в Броневського.

Вандурський — поет міста, але місто його в збірці поезій «Sadze i zloto» («Сажа й золото» — 1926 р.) не урбаністична декорація, що має контрастувати з романтичними переживаннями поета, (як у Броневського, часом), або поглиблювати їх. Місто Вандурський сприймає соціологічно, спостерігаючи клясове його обличчя, клясовий його кольорит, подає його в експресіоністичному стилі, як і цікаві малюнки до збірки Кароля Гіллера. Експресіонізм цей, правда, поміркований, позбавлений крайнощів, з елементами звичайного реалізму, без містичного суттю бажання проникнути в «єство речей» (Кайзер), в «ідеальну загальність духу». Примхливо, як у калейдоскопі кольорове шкло, — сполучаються окремі риси цього урбаністичного краєвиду, жанру й часом іронічні, часом гнівні репліки поетові. Сурмить у золоту сурму сонце — «рекляма весни», реклямують весну й перини по бальконах, грає катеринка, хлопчик пускає літавця, буханок хліба — 9.000 марок, а бабуса Європа, над роздертою мапою світу, грає в карти з Єговою.

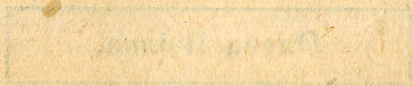
Природи, як такої, поет не вміє змальовувати або сприймає її крізь літературні образи — ліс «пахне вином фйордів Гамсунових («У лісництві»)). Літературні образи взагалі допомагають Вандурському виявити свої настрої, відіграють певну роль структурну. В вірші «З півночі до світанку» поет простує нічними вулицями. Жовтень. Подих зів'ялого листя. Мудра осінь. Він п'є зимне вино осіннє, вдихає його пахощі — аромат вітру й молодого тіла дружини. Темні обриси парку — острів мерців

Бекліна. Тіні сплітаються в стилі blanc et noir Бердслея. Місяць — геометр викреслює тіні. Графічні образи поєднуються з музичними. Телеграфний дріт — лінійки нот, що по них виграє вітер своє «piccicato». Зокрема кожен образ досить оригінальний, яскравий, але суміш їх, імажиністське нагромадження — втомлює читача й не пов'язується, як побачимо, з провідною темою. В основу віршу покладено ліричний мотив блукання самотнього мрійника, але Вандурський прагне відштовхнутися від звичайного ліричного штампу. Цією осінньої ночі він не самотній. За півгодини бо залунають гудки фабричні й заводські, заворушиться робітнича Лодзь. Цього моменту, на жаль, поет не подає. Він обмежується літературними й до того ж екзотично-культурними метафорами, які зовсім не пасують до соціального змісту поезії.

Димарі — це мінарети, мечеті, сирени фабрик — муедзіни. Тут же — органи машин... Оперовий цей орієнталізм аж ніяк не характеризує кольориту польського Манчестера. І ще гірше, ще штучніше, коли довідується читач, що незабаром почнеться щоденна «молитва праці». Всі «правовірні» — німці, євреї, поляки — йдуть до «святини» («Wierni do swiatyń dążyć»). Тяжка праця на капіталістичному підприємстві, як щоденна молитва праці, — це ідеологічна й художня нісенітниця, та й сам поет у вірші «Літо» 1923 р. пише, що в Лодзі напівголі люди «стоять біля брам, спітнілі (від «молитви»? С. Р.), старі й молоді», мріючи скупатися в річці. Сумнівна, як бачимо, «молитва праці»... Часом, як і Броневський, відчуває поет якусь розгубленість, і тоді звертається він до... капітана Немо Жюль-Вернового. Він теж, як і Немо, на дні, на дні великого міста, потопає, взиває до таємничого капітана, але той не озивається. В вірші «Мука» вдається поет до аналізу мук Христа на горі Гефсиманській. Христос мав учнів, але не мав друзів. Коли б був з'явився знову Христос на землі (це тема Тувімового віршу й Сінклерового роману «Мене звуть теслею»), ми відповіли б, пише поет, — «божевільний! Що для тебе буржуазія, що — пролетаріят», і хто зрозуміє Христове волення до бога? І хто, можна запитати, зрозуміє задум поета в цьому містичному вірші, його надто туманну «філософію»? Навряд чи пролетарський читач. В цілому «Сажа й золото», як і «Дими над містом» Броневського, не пролетарська ще поезія. Це тільки етап до неї, етап на важкому шляху від індивідуалізму до колективізму, це революційний, подекуди абстрактно соціалістичний патос деклясованої інтелігенції, що прагне інклясуватися не тільки в житті своїм, але й у творчості, що значно складніше. Не розглядаємо тут драматичних творів Вандурського, в яких він значно

сильніший, витриманіший, в яких його природні дані виявляються краще, ніж у рамках лірики. Польська пролетарська поезія ще виковує своє «міцне й тверде» слово, і в цій праці Станде, Броневський, Вандурський — ковалі талановиті, загартовані¹⁾.

Сергій Родзевич.

¹⁾ Певна річ, репрезентують революційну польську поезію не тільки ці три поети, але вони найхарактерніші. Стаття має на меті подати їх загальну характеристику на підставі збірок поезій—не більше.

Олена Пчілка.

Восени 1930 року померла в Києві Ольга Петрівна Косач, сестра М. Драгоманова, мати Лесі Українки, українська письменниця, що писала найбільше під прибраним ім'ям Олени Пчілки.

Про покійну письменницю за її життя писано дуже мало — кілька незначних рецензій, побіжні й бліді згадки в оглядах української літератури та дві автобіографії — ось, власне кажучи, і все, що має нагадувати життя й творчість Олени Пчілки. Письменниця не раз скаржилася на байдуже ставлення до неї літературної критики, на замовчування її творів. І це не було пересадою авторського самолюбства: для критики справді літературне ім'я її не було популярним: отож не раз згадували її твори побіжно, мовляв, для повноти колекції. Був навіть і такий випадок, що рецензент Київської «Зари», такий собі Ф. Міщенко, закидав авторці невитриманість художню, не читавши твору, а знавши про нього з уст своєї дружини.

За радянських часів твори Олени Пчілки не передруковувалися. Лише в лютому 1930 року в виданні «Рух» вийшла збірка її оповідань, до речі, найкращих оповідань, що зібрав і до друку виготовував Т. Черкаський. Отже і за радянських часів критики своєї творчості письменниця не дочекалася. Тож і не дивно, що масовий радянський читач нічого не знає про О. Пчілку, а коли й знає, то більше, як про матір відомої поетки Лесі Українки. Та й сама письменниця це добре розуміла. В другій своїй автобіографії вона писала: «Дивна річ (навіть кумедна трохи): я почала писати й навіть сама видавати свої писання більше п'ятидесяти літ. а однак я з цими оповіданнями з'являюсь перед теперішнім кругом читачів, молодим поколінням, як авторка нова, невідома; мабуть, теперішня молодь якщо й чула про мене, то тільки «вірять на слово» своїм старшим знайомим, коли вони кажуть, що я є письменниця»¹⁾.

Письменниця тут, очевидно, не далеко відійшла від правди. Але разом із тим слід тут сказати, що цьому «молодому поколінню», як висловились О. Пчілка, що цьому радянському, робітничо-селянському читачеві, який переглядає здобутки української літературної минувшини, який переоцінює передреволюційне письменство, треба знати і про Олену Пчілку. Так виникає потреба ґрунтовної марксистської розвідки про життя і творчість

¹⁾ О. Пчілка. Оповідання „Рух“, 1930, стор. 6.

померлої письменниці. Ми ж тим часом подаємо тут тільки цю коротеньку нотатку.

Про життя своє О. Пчілка розповіла в 80. роках у листі до редакції «Зорі»¹⁾ і вже зовсім хора диктувала Т. Черкаському для збірки своїх оповідань (згадане видання «Руху»). Але в першій автобіографічній замітці своїй вона скупі подає канву свого життя і докладно зазначає бібліографію своїх творів; у другій автобіографії письменниця більше спиняється на змалюванні свого оточення, вплітаючи в цей малюнок і етапи життя. Але докладно про свій світогляд, про кування своїх ідеалів, про свої літературні заміри, вподобання й досягнення письменниця ніде виразно не говорить. Своєрідна авторська «скромність», побоювання висувати себе наперед, не хвалитися власною особою — тут зробили своє діло. Тим то постать О. Пчілки, як громадянки і як людини, сама авторка залишила в густій тіні.

Та проте з тієї тіні раз-у-раз прозирає обрис тієї постаті. Придивіться краще до автобіографії і творів О. Пчілки і перед вами з цієї тіні змалюються риси енергійного, вольового обличчя. Дочка дрібного поміщика, вихованка пансіону для панських дівчаток, дружина «председателя с'езда мировых судей», — це зовнішні, так би мовити, факти, під якими ховається інше. Під цими налічками ховається не лінивий мозок «панії» — обивательки, не хистка психіка «землячка» — ліберала такого собі Макара Івановича Литки, що видасть твори самородного поета Рябоклячки і потім тремтить з жаху від такої сміливості. О. Пчілка мала чималу енергію до праці в українській культурі, а також вдачу, що не лякалася репресій та матеріальних збитків.

«Становлю своїм обов'язком, — писала О. Пчілка 1888 р., — зробити ще багацько для коханої русько-української письменности»¹⁾.

І справді, О. Пчілка робила багато, як на свої можливості й сили. Вона охоче оплачує своїм коштом різні видання, вона клопочеться разом з Науменком, Шрагом і Дмитрієвим перед Вітте про скасування заборони на українське слово, вона є активна учасниця різних видавничих замірів, вона і матеріально і працею підтримує, навіть, такі видання, як газета «Труд», вона, не зважаючи на заборону поліції, єдина виступає українською мовою на святі Котляревського 1903 р., вона кидає сім'ю, щоб редагувати полтавський часопис «Рідний край». Коли видавці «Рідного краю» відмовились його фінансувати, вона сама стає видавцем його, і, не зважаючи на великі збитки від цього, з 1908 р. починає видавати й додаток «Молода Україна». З 1903 по 1914 рік у житті О. Пчілки сталося багато важкого: вмирає син Михайло, вмирає чоловік, тяжко хоріє і вмирає дочка Леся, але в цей же час О. Пчілка не перериває своєї видавничої праці й, не зважаючи на те, що «Рідний Край» часом нема на що видавати, що видання «Молодої України» на деякий час доводиться зовсім переривати, О. Пчілка довела проте обидва видання до самого кінця, до заборони 1914 року.

¹⁾ «Зоря», 1888, ч. ч. 1, 3.

²⁾ «Зоря», 1888, ч. 3, ст. 56.

Ця якась «хватка» за діло, що робиш його, ця впертість і енергія вказує на діячку чималого темпераменту й вольового загартування. Та проте не треба забувати й іншого.

Діяльність О. Пчілки, як громадської робітниці, не виходила за межі культурництва. Сама письменниця в своїй автобіографії говорить, що в галузь політики вона не заходила. І це, звичайно, так. Нічого революційного ні її літературна творчість, ані громадська діяльність її не має. З цього погляду вона цілком укладається в рямці так званого культурницького народництва, як Грінченко, і Мирний, і Старицький та ряд інших представників буржуазно-ліберального українського народництва.

Письменниця, як і інші представники однієї з нею ідеології, орієнтується на просвітню роботу, на мирні культурницькі заходи щодо розвитку української культури, а також щодо культурного розвитку народу. В цій ліберальній своїй галузі О. Пчілка була бадьорою і енергійною робітницею. Але еволюціонувати, відштовхнутися від звичайних концепцій вона не змогла. І через те за часів революції і в відбудовчий період, а тим паче за доби реконструкції, це була старомодня постать ідеологічно відсталого людини. Останні шість років робота О. Пчілки була обмежена науковими рямцями Академії та її комісій: Літературно-історичної, Етнографічної, Громадських течій і Заходознавства. Видрукувала вона останніми роками тільки кілька спогадів про діячів української культури і дні розвідки на етнографічно-мистецькі теми в «Етнографічному Віснику». Художніх творів вона, здається, зовсім не писала.

Отже, для нас письменниця Олена Пчілка вся в минулому. Для нас вона цікава, як літературна постать старих часів, що характеризує собою певний етап суспільної свідомості української буржуазної інтелігенції. Олена Пчілка репрезентувала собою народницьку ідеологію тієї частини буржуазної і дрібно-буржуазної інтелігенції, яка подавала національно-політичні домагання української буржуазії в формах культурницько-просвітянських. Уся творчість письменниці наскрізь просякнута цією панівною психоідеологічною спрямованістю в 70—80 роках минулого століття.

Розпочавши свою письменницьку діяльність у «Зорі»¹⁾ в 80. роках, О. Пчілка відразу визначила в перших же своїх творах коло тем, мотивів і образів, що не йшли всупереч з панівним стилем її часів, побутсво-реалістичним напрямком дрібно-буржуазної інтелігенції. Тим то з правом можемо ми зарахувати письменницю до цього літературного стилю, як художнього виявлення концепцій народницько-культурницьких. Олена Пчілка висуває в своїй творчості три опорних пункти, характеристичних якраз для культурницького народництва 70—80. років: національний момент, служіння народові та емансипація жінки. При чому ці три основні ідеї письменниці найчастіше

¹⁾ Перша праця О. Пчілки „Український орнамент“ (1876 р.) — науково-етнографічна.

щільно поєднуються одна з одною. Вже в першому великому творі, поемі «Козачка Олена»¹⁾, О. Пчілка створює образ дівчини-патріотки, яка всю себе ладна віддати на служіння рідному краю. В образі Козачки Олени її індивідуальність та її громадська суть становлять певну цілість. Олена тяжко переживає зраду коханого свого Василя, але це є переживання сильної волею людини. Тут вона протиставляється Шевченковій Катерині, яка благала свого зрадника не покидати її:

«А тих слів не говорила
Дівчина Олена.
О, милого не держала б
За його стремена!».

Після смерті Василя, пораненого під час визвольної війни, вона бере на виховання його сина, лікує поранених козаків, марнє, слабнє, але вся віддається цій тяжкій роботі задля «громадського добра», задля добра своєї країни. Отже, образ сильної духом, вольової жінки, яка віддає себе на громадське служіння — вже виразний у цьому творі. Таким чином тут поєднується мотив національного патріотизму й ідея вольової емансипованої жінки в її громадському служінні.

Той самий образ, але вже позбавлений романтичного героїзму, а цілком убіганий в реалістичні рамки маємо в оповіданні «Товаришки»²⁾. Головний персонаж цього оповідання, Люба Калиновська, їде до Німеччини вчитися. Скінчивши курс медичної науки, вона повертає назад, щоб «служити народові» своїми знаннями. Йї протиставляються два персонажі, що впливають у собі уявлення письменниці безідейної інтелігенції, при чому ця безідейність міряється народницьким мірилом: оскільки та чи інша людина має і виконує ідею «служіння народові». Тим то зрозуміло, що Люба, Корнієвич і Кузьменко є образи «позитивні», а Раїса, Кость, і княжна — виразно «негативні». Подібно до Козачки Олени, в позитивних образах «Товаришок» висвітленню міцні вольові вдачі, енергійні й завзяті до праці. Заклики до праці, що дуже часто знаходимо в творах Б. Грінченка: «Праця єдина з не-долі нас вирве: нумо до праці, брати!», є характеристична відзнака народницько-культурницьких концепцій письменників побутово-реалістичного стилю. Цей акцент на працю, зокрема на працю серед народу, знаходимо не лише в Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, але й в ранніх творах Лесі Українки, в раннього Коцюбинського тощо. Властиве це і для Олени Пчілки. Відповідно до цього письменниця постійно розвиває тему: інтелігенція та народ. І тут часто здибуємо критику «ненародницьких» стосунків між інтелігенцією та селянством. Авторка картає поміщицьке зневажливе ставлення до селянства («Збентежена вечеря»), розбиває народницьку ілюзію щодо ідилічного кохання між паничем і простою дівчиною («Чад» «За правдою»), висвітлює

¹⁾ Писано в жовтні 1883 р. видрукувано в альманасі «Рада» 1884, ч. II.

²⁾ Видрукувано в жіночому альманасі «Перший вінок» (Львів, 1887).

низку «негативних» образів безідейної інтелігенції, змальовує «душу» на-родню, зокрема в її релігійних шуканнях («Рятуйте», «За правдою»).

З цього погляду Олена Пчілка є одна з найвиразніших представників народницької української літератури. Характеристичними образами, створеними в народницькій концепції авторки, є персонажі Люби Калиновської («Товаришки») та сільської вчительки Марусі («Золота писанка»). Це типові «служителі народні», з типового народницького погляду сильно зідеалізовані. Якщо додати сюди оповідання, побудовані на критичному висвітленні інтелігентської родини (наприклад, «Маскарад», «Біла кицька» тощо), то в основному коло тем О. Пчілки буде досить визначене.

Як ми бачимо, авторка прагне показати в художніх образах ідеал культурника-народника, втіливши в його образ ідею активного, вольового «служіння» народові, щирого просвітництва. Та проте, ці образи сильних волею і впертістю людей по суті не вдаються письменниці, хоч як багато віддає вона їм своєї уваги. Тут, очевидно, мститься та «ложная идея», про яку говорив Плеханов. Справді, народницькі концепції в тій культурницькій формі, що маємо їх у творчості Олени Пчілки, не мали перспектив для розвитку. Образ «служителя народнього» був швидше вимріяний, ніж списаний з дійсності. Все це мусіло позначитися й на художній стороні творів. Звідси така антихудожня ідеалізація «позитивних» персонажів, звідси така ослабленість реалістичного показу складного плетива соціальної дійсності. Багато краще вдалися письменниці саме ті твори, де видно не народницьку апологію, а навпаки критику своєї сучасності. Тим то такі твори, як «Біла кицька» або «Збентежена вечерея», далеко вище стоять від таких творів, як «Товаришка» або «Золота писанка».

Творчість Олени Пчілки змінюлася в міру того, як відмирав панівний для її часу народницький світогляд дрібної української буржуазії. У 90—900 роках дрібно-буржуазна інтелігенція, заперечуючи народницькі концепції, будувала свій світогляд на інших філософських підвалинах — від марксизму до найправіших опортуністичних течій. Відповідно до цього змінилася й літературна ситуація: побутово-реалістичний стиль мислів поступився перед імпресіоністичним реалізмом 90—900 років. Ряд представників побутово-реалістичної школи, як от: Д. Маркович, Б. Грінченко, В. Леонтович, Г. Григоренко та інші, зазнали в своїй творчості великих зламів у бік цього нового стилю. Так само й Олена Пчілка пройшла етап стилевого ламання творчості в напрямку до модернізму. Але в цьому напрямку, в витончуванні імпресіоністичної маніри письменниці далеко не пішла. Отже, переважна частина її творчості лежить саме в народницькій літературі 70—80 років. Щоправда, питання про оновлення літературної української мови, цебто те, що стало головним майже гаслом модерної творчості 90—900 років, О. Пчілка ставила ще в 80. роках¹⁾. В цьому вона цілком збігалася думками

¹⁾ Передмова («Прислів'я») до «Перекладів» з Н. В. Гоголя. К. 1881.

з М. Старицьким, цим піонером раннього українського модернізму, але О. Пчілка не могла в цьому питанні вийти за межі потреб побутового реалізму. Отже її оборона «кованих» слів, хоч і «лила воду на млин» модернізму, але йшла від інтересів побутово-реалістичної школи, цієї народницької течії в літературі.

В даний момент, коли літературна творчість О. Пчілки ще зовсім не вивчена, звичайно, дуже важко зробити їй певну ґрунтовну оцінку. Але пунтирна хоч би лінія цієї оцінки вже накреслюється. Творчість О. Пчілки, розвиваючись, як одна з складових часток побутово-реалістичного стилю, в основному, так би мовити, типовому стилевому настановленні являла художній відбиток дрібно-буржуазної свідомості з сильним народницьким забарвленням. У межах цього стилю О. Пчілка розвивалася, як письменниця другого-рядна, що не могла рядові поставлених проблем надати ґрунтового й широкого художнього витлумачення.

Іван Миронець.

Сучасне становище чеського театру.

Коли ми хочемо зрозуміти, що особливо характеризує чеський театр тепер, мусимо подати стислий огляд за минулі роки, хоч і не претендуючи через стислість на повноту.

В перші роки по війні на чолі чеської театральної справи стоїть К. Гіляр, що спочатку працював на міській сцені Празького кварталу Виноград, скоро потім перейшовши, як керівник драми, на офіційну сцену Народного театру в Празі. Саме на Виноградах і пройшла його найпродуктивніша доба. Це була революційна доба, і Гіляр, що творив формально під впливом німецького експресіонізму, намагався як міг дотримати кроку з добою. Тоді він запровадив на чеську сцену і «революційні» п'єси (наприклад, Вергарнові «Зорі»). Інакше кажучи, він став цілком під вплив німецького експресіонізму вибором репертуару (німецькі експресіоністи, Ведекінд, Стріндберг, передшекспіровські драматурги англійські, до того потім прилучилися сучасні французи: Вільдрак, Дюамель та інші). Це була доба, коли повна каса й зацікавлення публіки підтримували чеський театр. Проте, цей експресіоністичний період його не йшов у корінь театральної справи, не пройняв її суті, і через цілковитий відплив культурного розмаху, через тимчасову стабілізацію капіталізму, що саме наставала, і упадок театральної кон'юнктури Гіляр починає відступати, ідеологічно і формально.

Чеський театр довго не мав справжньої зміни, яка б могла замінити в той період розвитку театру швидко виснаженого в своїх замірах Гіляра. Нові театральні напрямки були в самому лише зародку. З тісної співпраці з культурними прямуваннями пролетаріату вийшов на своєму початку Й. Гонзл. Відкидаючи наслідування міщанському театрові, він витворив

з кількома співпрацівниками деклямаційну робітничу труп. Довго він був рокований у власній театральній праці на саму лише теорію. Про чималу його теоретичну театральну працю свідчить книжка «Roztočené-jeviště» (1925), що в ній він розглянув не тільки формальні проблеми сучасного театру, але і його потреби з боку соціологічного й революційного. До того прилучився досвід російського революційного театру, з яким він познайомився в подорожі до Радянської Росії (це своє ознайомлення він використав згодом у теоретичній книжці про радянський театр — «Moderní ruské divadlo», 1928). Аж значно пізніше приходить він до реалізації своїх поглядів на театр у «Звільненім театрі» («Osvobozené divadlo»), який утворив спільно з молодю генерацією артистів у Празі. В «Звільненім театрі» він намагався працювати чистими театральними засобами, і то з таким успіхом, що й офіційні сцени мусіли рахуватися з його досягненнями, хоч мирилися з ними лише позверховно.

До тієї пори чеський театр найбільше виявив себе у Празі. Народний театру у Брні мав при недогій праці Й. Магена чималий успіх, але швидко попав до рук дилетантських і занепадав що далі, то більше. Року 1929. театральна справа почасти також переноситься мимо Прагу, а саме до Брна. Й. Гонзля покликано за драматурга й режисера Народного театру в Брні, де одночасно засновано для невої праці театральну студію, а керувати нею доручено співпрацівникові Гонзля Буріанові. Одночасно виникають студії і в інших місцях (Мор. Острова). Гонзлів і Буріанів прихід до Брна дав справжні засновки для оновленої театральної праці в Брні, але було тут одночасно безліч впливів, що загрожували успіхові їх праці. Поперше, становище революційно-орієнтованого режисера на офіційній сцені буржуазного суспільства кінце буває завжди проблематичним. Офіційна сцена примушує до компромісів і кожний некомпромісний чин викликає протест буржуазної публіки. (Про революційно-ідеологічне спрямування його праці тут не може бути натурально й мови). Знайшлися голоси, особливо з товариських рядів, що Гонзлеві взагалі не варто було на офіційну сцену виходити, — але тут треба нагадати, що і в відносно незалежному «Звільненому театрі» можливість некомпромісної праці він мусів викупляти п'єсами, граними з комерційних причин, і компромісними ідеологічно й художньо. Крім того, прихід двох нових режисерів до Брна не спричинився до успіху справи, тим більше, що певна особиста різність поміж обома від початку загрожувала їх співпраці. Сплинув один сезон, який я особисто мав нагоду простежити крок за кроком, і студія була зліквідована, Буріян відходить на меншу сцену до Оломоуца, а Гонзль, що залишається в Брні, бореться надалі з труднощами, що часто цілковито загрожують наслідкам його праці, або принаймні обмежують до кількох не цілком некомпромісних вистав на рік.

Перше, ніж приглянемося до їхньої праці в Брні, подивимось куди тим часом за загальної культурної реакції в Чехії дійшов офіційний Народний театр у Празі під керівництвом Гіляра.

Недавно видана Гілярова книга «Празька драматургія» подає теоретичний супровід його театральної праці в останніх сезонах, а рівно ж красномовну ілюстрацію його відступу й реакції на офіційній Празькій сцені. У вступі подає тут Гіляр учення про форми, які приніс новий театр: проблему простору в театрі супроти колишньої пласкості сценічного образу, усвідомлення закономірності речей і потреби побудування певного їх контрапункту, важливість світла і фізіологічне значення барви на сцені, проблему театального простору й ритму. Перерахування оцих формальних досягнень нового театру, які Гіляр з особистою й локальною Празькою короткозорості вважає за досягнення лише експресіоністичного театру, є в своїй обмеженості лише показником того, наскільки Гіляр відступив од своїх краєвих часів. Уже й тут найдемо кілька ознак, що характеризують реакційність його поглядів. Приміром, Гіляр, коли полемізує з Піскатором, він бере собі з його театального революційного почину лише технічні принципи (проекційна оборотна сцена), а зате стає проти плекання політики на сцені, намагається обмежити театр чистою естетикою. І проте він знову швидко ніби говорить за соціальну актуальність театру. Як це разом погодити? Зараз побачимо.

На початку книги є стаття про реву, як драматургічний принцип: по масових сценах жебраків, робітників, ткачів і збунтованих моряків виступають нібито «масові» сцени гарних, напівголих жінок! Які можливості нової форми принесло, чи краще намітило реву, про те Гіляр не знає нічого.

Але властивим ядром книжки є стаття про «нове глядачеве почуття: «цивілізм». Вона соціологічно обґрунтована так: сучасний новий театр є театр доби, «що в ньому всі суспільні класи мають прислужитися всім». Людство, мов, з соціальним розвитком дійшло до згоди у класових взаємовідносинах щодо способу взаємного поруч себе існування (алеж хто ж дав згоду за пролетаріат?). Виявленням революційної повоєнної «психози» був експресіонізм. Тепер стає перед театром потреба внутрішнього роззброєння (хто «роззброїв?»), душевної демобілізації. Доба драматичного примир'я, доба сценічного цивілізму... Ось визначення того цивілізму: «Цивілізмом я зву художній вираз того душевного заспокоєння, що його можна психологічно вважати за протилежне супроти висунутого воєнного або революційного почуття. Гадаю, що театр, який за військових часів прислужився експресіонізмом до викристалізування розбурханих умислів воєнних і революційних, відновленням цивілізму має прямувати до сценічного витворення живої, творчої і уважної громадської чутливості, чутливості спокою, порядку і громадської чемности (slušnosti)» — (краще б поставити: послужності). Так ось ця «заспокоєна суспільна чутливість, що збуджує почуття взаємної класової чемности (slušnosti)», «суспільної лояльності... і поміж суспільними класами» — це найчистіша соціал-фашистська ідеологія сучасного періоду післявоєнного розвитку. Від революції до консолідації, до класичного стилю «публічної приватности», «відновлення суспільних почуттів, порушених війною і революцією» (!) — «ось програма чеського театру в день розлуки з експресіонізмом».

Теорія пана Гіляра аж надто скидається тут на теорію драматурга Народного театру Ф. Гетца (F. Götze), що в недавно виданій літературно-критичного характеру книзі «Tvář stoleté» спробував збудувати критичну теорію літературної консолідації, співставляючи її рівнобіжно з «консолідацією» буржуазного суспільства. З цього видно, що таке розуміння є офіційним напрямком репрезентативного Народного театру в Празі.

Практично ознаки того цивілізму розвиває Гіляр далі на окремих п'єсах, границях у минулі сезони. З застосування його теорії на окремих п'єсах ми бачимо, що прагнення теорії цивілізму до «знароднення» (zlid štění) театру є нічим іншим, як типовим його здрібнобуржуазненням: «Тиха скромність особистих переживань», «проста мелодія простого життя» і т. д. Не можна, мов, тепер показувати на сцені трупи і жертви страйків, треба шанувати нерви глядачів. А в іншому місці: «Людина тут тішиться з того, що живе без галасу, без вибухів гарматних (як довго?), і що тихо говорять». Тим усім свідомо служить Гіляр струсячий політиці дрібного буржуа, який не хоче бачити справжнього вигляду імперіалістичного світу, а ховає голову до пацифістських демократичних і соціал-фашистських ілюзій. А як же ж жадана від Гіляра служба театру суспільству? З численних прикладів реалізації його розуміння театру на практиці видно, що для Гіляра тією службою є служіння тимчасовим політичним інтересам буржуазії. Тут уже й поготів розуміємо, чому не подобається йому, як Піскатор служить своїм театром політиці; — бо Гіляр стоїть на протилежнім боці фронту, що на ньому воює Піскатор.

Ми могли б ще й далі громадити приклади про буржуазну орієнтацію Гілярову (з яким, наприклад, захопленням він розповідає, як у царській Росії на художню творчість Чехова доплачувала Путілівська збройовня, як він турбується про «ідею державного ладу, державної безпечности, державної конструкції» супроти «хаотичної душі соціального розвитку», про «стримання», «порядок», про статuti, що обмірковуються в клюбах за картами, і про закони, що дебатуються при чаєві о п'ятій). Коли звернемо увагу вже лише на формальні наслідки й перспективи його поглядів, і тут побачимо, що він замилюваний у драмах, що «по кризах експресіоністичних експериментів опиняються знову на певнім ґрунті досвідченої драматичної традиції». Він вертається і в деталях до перейденого минулого, наприклад, до розуміння артистичного мистецтва, як насамперед прояву людської особистої індивідуальности артиста (цебто до розуміння Станіславського). Потім знову він проголошує поворот до реалізму, індивідуалізму, ідеологічно пристосованому до тимчасової буржуазної ситуації, і тій новій буржуазній ідеології жертвує всі артистичні ідеали.

Отож бачимо, що ціла Гілярова теорія є свідомо ідеологічна і естетична паралеля до тимчасової, відносно стабілізації міщанського порядку, що водночас показує вже й загострення класових противенств та підготування диктатури буржуазії, замасковану соціал-фашизмом. Наколи головна сцена

чеська йде в такому напрямі, то, як, наприклад, стоїть справа у Брні? На жаль, мусимо констатувати що Гонзл у численних своїх теоретичних висловлюваннях, що ними супроводив свою режисерську працю в останньому сезоні, не зумів досить виразно відрізнитись від тієї «нової» Гіларової ідеології. І він частенько говорив «про поетичну погоду нового культурного європейського повітря», про стан «якогось почуттєвого спокою і поетичної рівноваги», що, мовляв, є «станом поетичного сприйняття, душевного настрою культурного глядача», і запроваджував на сцену «оптимістичні» буржуазні комедії. Нам ясно, що до того примушувало його оточення офіційної сцени, яка була до його приходу в Брні дуже художньо відсталою. Проте йому треба закинути насамперед те, що вимушені на практиці поступки він зумів підперти і теоретичними коментаріями. І в театральній практиці не приніс минулий сезон в Брні того, чого можна було сподіватись від двох нових режисерів Гонзля і Буріяна. Однією з причин була й тривала фінансова криза, в якій перебував театр у Брні цілий сезон, у наслідок економії держави на культурі (під впливом близької економічної кризи, що надходила) — Гонзлеві дана була можливість лише з великими труднощами реалізувати незначну кількість п'єс, що відповідали його артистичному становищу (Джожон «Volpone», Ванчура «Учитель і учень», Катаев «Квадратура кола»), поруч з тим він режисував ряд найкомпромісніших і явно буржуазних п'єс (Ахар «Життя є гарне», Панюль «Абетка успіху», Бегович «Американська яхта в Спліту»), що їх надаремне оголошував він за досягнення нової драми і театру. Е. Буріан відкрив сезон у студії рядом модерних і модернізованих п'єс (Ляфорг «Дивак П'єро», Метерлінк «Чудо св. Антонія», Франс, «Комедія про чоловіка, що взяв німу» й інші). Але розходження власної театральної справи з працею модерної Студії, що загрожувала офіційній сцені стати небезпечним конкурентом, закінчило занадто швидко існування Студії, що посеред сезону була в дійсності вже ліквідована. Буріан, зайнятий власною драмою, не зміг тут іти так некомпромісно, як це бувало в Студії (провів тут двох чеських авторів — Блатного і Шальду, а також відому Брехтову і Вайлову «Жебрацьку оперу»). Цілий рух студій був швидко зліквідований (наприклад, в Мор. Острові) або виведений на шляхи, що були безпечні (наприклад, студія при Народньому театрі в Празі). Виявилось, що розмах чеського театру, що починався закладанням студій, був лише зданливий і що такий розмах за панівних суспільних відносин не є можливий. І Гонзль утримувався в Народнім театрі лише з труднощами, і на шляху до здійснення його програми підняти раптом рівень Брненської сцени, що кілька літ була справді провінційальною сценою, стоїть стільки перешкод, технічних, фінансових, культурно-політичних, що на дальші його успіхи в Брні можна покладати лише малі надії.

Отже картина сучасного становища чеського театру є невесела: вона відбиває цілковиту культурну реакцію, що в Чехословаччині настає знову. Також і «Звільнений театр» у Празі, де колись Гонзль міг реалізувати кращі

свої постави (і де колись читав лекції Маяковський), по відході Гонзля занепав. Він спеціалізувався на ревію з популярними інтелектуальними коміками, Восковцем і Веріхом, які й підтримували їх своїм безперечним комічним і артистичним талантом. Але ставши на комерційну базу, він робить одну поступку за другою смакам добре платної публіки, також і гострий, опозиційний колись гумор обох його стовпів тратить на гостроті й силі. Додаймо до того, що й сучасна чеська драма не дає чеському театрові сильних імпульсів, бо сама перебуває в стані тривалої кризи, і що й серед робітництва донедавна плекання театру обмежувалось лише аматорством і наслідуванням буржуазних театрів.

Лише допіру за новим радикальним курсом у комуністичній партії в Чехо-словачинні починають набирати ваги спроби витворити революційні театральні гуртки, що беручи безпосередню участь у політичному партійному житті, намагаються витворити актуальний політичний огляд і подібні форми.

Бедржих Вацлавек.

Бібліографія.

О. КУНДЗІЧ. *De facto*. Роман «Пролетарій». Ст. 466. Ц. 3 карб. 10 коп.

О. Кундзіч відомий в українській радянській літературі, як автор кількох збірок новель. Роман «*De facto*», що вийшов з друку на початку минулого року, друкувався спочатку в журналі «Молодняк» (1927, №№ 5—11, 1928, №№ 1—3).

Перед новелістом, що береться за роман, є цілий ряд труднощів, насамперед, композиційного характеру. Роман не повинен бути збіркою новель, об'єднаних лише спільністю одного героя, тут потрібний фабульний зв'язок між поодинокими частинами, поєднання їх за певним принципом. Хоч у романі відчувається деякий розрив між другою і третьою частиною, є ще деякі прориви, але слід визнати, що загалом з своїми формальними завданнями О. Кундзіч упорався.

Головне ж, ясна річ, не в цих формальних особливостях, а в ідеологічному настановленні, в вірності тієї художньої методи, що нею оперує письменник. На першу критичну статтю, присвячену романові (М. Чеховий. «Де-юре за, де-факто проти». «Літературна Газета» 1930, 12. V. № 9), письменник дав гостру відповідь у «Критиці», не визнаючи жадної своєї помилки. Письменник змушений відмовлятися від свого «героя» — Юрка Гармати, тим часом, як у романі він зовсім не показаний, як «герой» негативного порядку. Автор цілковито виправдує всі його збочення, виявляє недвозначне співчуття до нього: «Було болісно за Юрка, за його теорії і за теорії багатьох. За ці шукання форм нудної надбудови» (ст. 10). Ми наслідуюмося твердити, що Юрка задумано, як героя позитивного, але в процесі писання роману довелося вжити такої жорстокої характеристики, як «деклясованого, гутаперчевого інтелігента», особливо, коли Гармата опинився на заводі, мусів тут соціально-чітко самовизначитись, а не ховатися під машкарою комсомольця-опозиціонера.

Цю нашу думку цілковито стверджує епілог. Комсомолец і партієць Нагінко є ідеальна (за визнанням О. Кундзіча) постать. На трьохтисячних комсомольських зборах він реабілітує Гармату, хоч з листа, наведеного в промові Нагінка, й не видно, щоб Юрко вилікувався від своєї «інтелігентської», м'яко кажучи, хвороби.

Закроївши роман на широкому соціальному тлі, Кундзіч не спромігся до кінця лишитися на цих позиціях. Тема роману в останніх трьох частинах здрібнюється. Борючись з хворобливими явищами в комсомолі, автор роману втрачає почуття міри, надто згущуючи фарби. Коли брати поодинокі факти,

вони можливі, боротьба з ними потрібна. Але в цілому картина виходить сумна: боротьба з комсомольськими бюрократами безплідна. О. Кундзіч збільшив негативний фактаж, і ця кількість перейшла в якість, справляючи враження хвороби в цілому комсомолі. Роль комсомолу в громадянській війні (перші дві частини роману) не виявлено.

Поодинокі позитивні постаті: Мусова, Нагінка, Штинваш надто бліді й невиразні, вони нічого не важать у романі. Боротьбу з вадами в комсомолі покладено не на них, а на яскравого опортуніста Гармату.

В останній частині роману О. Кундзіч подає один з Харківських заводів. Ось як уявляє собі письменник робітничу масу:

«В його виступах (Гармати) було чути мову з робітниками, не з тими, що в газетах, не з тими, що виносять резолюції й привітання, а з робітниками саме цього заводу, саме з цими от, що приїжджають з сіл і на станціях чекають поїзду, діляться сороміцькими анекдотами»... (ст. 420).

Чому робітники саме цього харківського заводу мають так відрізнитися від усієї пролетарської маси, невідомо. Все життя заводу подано в якомусь кривому дзеркалі. Казаняр вступає до партії, бо «життя нема, треба йти в комуністи, тоді хоч знатиму за що страждати» (ст. 416). Верко, кваліфікований робітник, переведений на чорну роботу, підпадає під вплив п'яниць і виходить з комсомолу. Комсомольська маса реагує на це вже надто байдуже. Слюсар механічного цеху, активістка Оля, виходить з комсомолу через переслідування секретаря партколективу. П'яниці Марко, Антошка, Шурка вичерпують заводський «типаж».

Художню методу роману ми вважаємо за психологічну. Роман явно переобтяжений переживаннями Юрка Гармати. Цей психологізм обертається на «психоложество» або на своєрідний символізм:

«Втинок.

— Ех.

Ціпляться руки, ворухаться щелепи, Юрко кудовчить легеньку польку, збиваючи кашкета.

— Ну ж і втинок із карабінки, вичищений!»

Юрко думає книжними думками:

«Рослий, засмаглий хлопець, вперезаний попід верхню сорочку ладівницею з набоями, з обрізом у руках, лежить за кущами... Він захищає... Він захищає...

Юрко поводить очима. З-поміж ліз видно: на горбі стоїть межовий стовп. Він самотний і чорний на вишневому тлі неба — сонце заходить. Юрко приціляється, примруживши ліве око» (ст. 102).

І так протягом цілих розділів. У такій самій функції портрет і пейзаж.

Стиль твору, художня метода О. Кундзіча не має нічого спільного з психоідеологією пролетаріату. Цілковиту рацію мав т. Бойченко, що на VIII. з'їзді Комсомолу України, цитуючи О. Кундзіча, казав: «Час взятись усерйоз, по-справжньому відображати Комсомол, робітничу молодь, її

боротьбу за лінію партії через художню літературу, а не відображати її в кривому дзеркалі, згустком усіляких гидот».

Євген Кирилюк.

М. МАЙСЬКИЙ. *Новелі*. «Гарт», 1930. Ст. 122. Ц. 75 к.

Ця невеличка книжечка містить у собі майже всю продукцію письменника за шість років (1923—1928). Отже, Майський аж ніяк не належить до «борзописців», натомість він старанно опрацьовує свій невеличкий матеріал. І це на краще, бо від перших, ще дуже схематичних творів («Ідемо» (1923 р.) або «Казка залізної птиці») і до останніх, як «Іспит» — дистанція справді чимала. «Іспит» не є іспит для самого тільки Синиці, а й для автора, і треба визнати, що склав він його не погано.

Останні — хронологічно — твори (вміщені в книзі на початку) свідчать, що в Майського є своє коло оригінальних спостережень, узятих із життя, а не з стелі чи з літератури або з пальця висмоктаних, як то буває з багатьма письменниками; що свій матеріал він уміє не тільки відчути, освідомити та описати, а й художньо показати читачеві, щоб і той наочно побачив; що оформляє він свій матеріал у стилі пролетарського реалізму, отже і з погляду ідеології письменників пролетарських, і що врешті в Майського є актуальна тематика — індустріальне робітництво.

Все це говорить за те, що в Майського є певна база, на основі якої треба тільки розвинути темпи роботи, бо якщо на початку швидкість тільки пошкодила б письменникові, що чимало часу віддавав на учбу, то тепер попередніми темпами йти аж ніяк не можна: треба доганяти добу, що йде семимильними кроками.

Це — взагалі, а тепер конкретно.

Як показують перші хронологічні твори Майського, — він ішов до пролетарської літератури від дрібнобуржуазних богемсько-урбанофобських настроїв («Ніч»). Ішов, певне, помалу, але вперто, переборюючи в собі рештки відсталих світоглядів, шукаючи собі опертя в іншій соціальній дійсності, шукаючи нового тематичного об'єкту («Учитель Вагутаї», «Вітер над болотами», «Подорож Матвія Зотовича»).

І він найшов: міцний соціальний ґрунт для творчості й світогляду і нову, оригінальну тематику — пролетаріат («Іспит», «Борг», «Творці білого міста», «Зміна директора», «На паровозі»). Але — найшов, а ще не опанував.

Коли «Подорож Матвія Зотовича» красномовно свідчить про ідеологічну подорож самого автора в радянську дійсність, яку він намагався засобом «учуднення» через психіку старорежимця-експлуататора Матвія Зотовича показати, але яку ще не відчув так глибоко усім творчим еством, щоб повнокровно художньо відтворити (вийшов блідий схематизм з кісткою тенденції «ідеологічної витриманості»), — то й у новій тематиці є ще чимало того худосочного схематизму, який свідчить, що нові тематичні об'єкти автор ще не опанував.

От — «На паровозі». Якщо початок цієї новели (1. абзац) свідчить, що автор має чималу спостережливість на зовнішні явища і вміє коротко і влучно змалювати новий овид, — то дебати між Гречкою і дідом Купалом не можуть підтвердити, що автор і показ унутрішніх психологічних процесів опанував, — саме тих психологічних процесів, де й ідеологічні моменти чимале місце посідають. Адже наведений антирелігійний диспут надто сухий і схематично-книжний і швидше одгонить популярною брошурою, аніж говорить за живе життя, — щоб переконати ймовірністю читача, визволити його від міцного враження надуманої штучності.

Але висновків з цієї новели узагальнювати не можна: адже «Борг» і особливо «Іспит» їх заперечують. І коли Майський не зміг показати процеси ідеологічно-світоглядного становлення в психіці індустріального робітника, — то показати психіку індустріального робітника в аспекті діалектичного розвитку, коли старе просякає нове, — він безперечно зумів.

Візьміть ви такі постаті, як Синиця, Талаєв, Жигун, Бугайов: хіба це не життєві, повнокровні люди, вихоплені з самої гущі кляси спостережливим оком письменника? І хіба не цікава, свіжа й оригінальна постать Синиці, — старого робітника з покаліченою рабською психікою, що в нових, радянських умовах виховується на свідомо-сміливого громадянина, як Бугайов?

В останніх — хронологічно — новелях Майський виступає, як непоганий психологіст. Раппівське гасло «живої людини» знайшло тут одно з кращих втілень. І психіку «живої людини» Майський уміє показати не тільки в клясовому аспекті, а й у діалектичному розрізі, цебто якраз у стилі пролетарського реалізму. Це й є якраз одно з найбільших досягнень Майського, і хоч продукція його й нечисленна, але досить названих тут 2—3 новель, щоб поставити їх автора в першу лаву кращих на сьогодні пролетарських письменників.

З психологічних моментів автора найдужче цікавить основна для нього тема — реконструкція психіки старого робітника (чи інтелігента, як Вагута) під впливом нової соціальної пореволюційної дійсності. Це є одна з найскладніших і вдячніших для письменника тем: адже реконструкція людського матеріалу є одно з вузлових завдань культурної революції. І дуже добре, що Майський узяв цю тему.

Та не можна сказати, що цю тему він опрацював — він почав її опрацьовувати і дав покищо перші, далеко не досконалі спроби й захопив у творчий об'єктив тільки окремі моменти великої й складної теми. І не можна сказати, щоб і узяті моменти він опрацював з погляду витриманої пролетарської ідеології.

Не можна, на мою думку, «пришивати» авторові сексуальну мотивацію поведінки Синиці на тій лише підставі, що в сюжеті фігурує дівчина: мотиви поведінки Синиці цілком і без ухилень соціального, а не сексуального порядку.

Трохи інша справа з стосунками між Жагуном і Семеном Івановичем.

Автор тут хотів подати, як сам висловився, — «конфлікт між органічно-городою людиною та рабським, варварським оточенням» (ст. 53). Тут хіба не тільки в тому, що автор пересолів з психологічним нагнітанням, коли «психологічна колізія» тривала 16 років (!), а головне в «байронізації» робітника, в індивідуальному аспекті показу психологічного конфлікту (правда, зумовленого специфічними соціальними, ще дореволюційними умовами), на який збивається автор.

За браком місця ми не розглянемо інших цікавих хиб і досягнень Майського, а кінчаючи скажемо, що автор, узявшись до показу реконструкції психіки індустріального робітника, обрав дуже відповідальну й цікаву тему і намагається її розробляти в аспекті пролетарського реалізму.

Отже автор стоїть на вірному шляху. Бажано тільки підсилити темпи роботи й дати побільше глибоких правдиво-психологічних малюнків.

Леонид Підгайний.

К. ГОРДІЄНКО. *Мудриголови*. «Гарт», Харків, 1930 р.

Може саме тепер, як ніколи, нам потрібна влучна і їдка сатира. Саме тепер, коли боротьба за нові форми життя на селі, боротьба за суцільну колективізацію в супроводі з ліквідацією куркуля, як кляси, стоїть на порядку денному кожної сільради, коли ворог намагається всіма силами зберегти залишки свого впливу в будь-яких формах і будь-якими засобами, — революційна сатира є одним з найдошкульніших знарядь для боротьби з ворожим впливом. Треба лише, щоб сатира була у вправних руках, була спрямована проти дійсного ворога й відповідала потребам боротьби.

Побачимо, як саме сатира К. Гордієнка «Мудриголови» ці вимоги задовольняє.

«Славне селище Чаколапівка. Зеленим вінком густо прибрана, помережана ярами, байраками, оздоблена лиманами, повита благословінням старих віків... Чаколапівка! А толока яка в Чаколапівці!..»

Така «Чаколапівка», — щось на зразок Щедринського города Глупова, — з її віковими традиціями, що їх бере під обстріл К. Гордієнко. Хранителі цих традицій — «мудриголови» Чаколапівські — баштанник Каракай, що його курінь служить за оселю старовинної мудрости, Трандара та баба Пучиха, господарчим ідеалом яких є міцне куркульське господарство. Нові часи «обидили» цих колишніх людей, вони втратили вже ґрунт під ногами, але вони ще намагаються з височини «незнаного Акрополя» — Каракаївського куреня сіяти «зерна істини» минулого сторіччя. Правда, їхнє поле діяльності обмежене — діяльністю комуни, в якій «хліба хоч засипся», появою тракторів, клубами та сельбудами. От що не дає жити мудрим Чаколапівцям. От проти чого спрямована їхня Глупівсько-Чаколапівська філософія. Бо як же: «Колись чоловіком був... Степ, волів тридцять пар. А тепер одну пару маєш — куркуль. А скільки но людей біля його хліб їли! Наймитів скільки було!

Ціле літо полільники співають. А тепер що... господар біля волів порається, а наймит газету читає. Тепер його право, тепер він комсомолец. Десятин зо 200 держав, корів 40 було»...

Вся Чаколапівська мудрість у забобонах, — що в комуні вродив хліб не через якусь там агрономію, або штучне угноєння, а через те, що там вівці паслись, а тому треба зберегти трьохпільну систему, щоб толока була; що індивідуальна обробка землі краща за колективну; що трактори — «наказаніе боже», як і взагалі машини; що в світі багато «нечистої сили», — відьом, чортів та чортенят; що в піонерів ззаду хвостики — в цьому «мудри» чаколапівці твердо переконані, а «наймудріший» Каракай навіть на свої очі бачив... Взагалі нове життя, на їх думку, не витримує жодної критики, бо хіба те було колись.

«Попогуляли добре, в старовину хіба так гуляли? Повна хата гостей, п'ють, співають, музики грають, аж старий Гук штани скинув та рачкує до столу задом — буксиною геть чисто розмальовано — очі, ніс»...

Здається, ясно, що за люди чаколапівці і яка їхня мудрість. Проти них і скерована сатира К. Гордієнка. Протиставляючи новому світові цих «останніх могікан» патріархального побуту, автор змушує їх самих себе захищати й виявляти своє безглуздя.

Весь комізм у тому, що чаколапівці щиро переконані у своїй правоті й мудрості. Вони також переконані, що клуні й майно комунівське горить «по недосмотру» (хтось цигарку кинув), що радянських робітників знаходять убитими «по ошибке» і т. д. Таким чином, виходить, що чаколапівці щирий народ, але темний. Ця помилка авторова, очевидно, теж «по недосмотру» або «по ошибке».

Спрямоване проти дійсного ворога на селі, куркуля, гостре лезо сатири притупляється ще тим, що автор об'єкт сатири бере в спрощеному вигляді, надаючи йому забобонів, що їх висміяв ще Гоголь. Тепер ворог теж цілком «сучасний», він не від того, щоб і самому трактору мати або млина парового, устаткованого за останнім словом техніки. Взагалі він значно хитріший, ніж це виходить в автора, і не від темноти та неосвіченості він бореться проти колективізації, а від чогось іншого, що зветься клясовою ненавистю. Хоч це й азбука політграмоти, але все ж треба пам'ятати, що для боротьби з куркулем потрібна інша зброя. Отже ця сатира не завжди досягає свого призначення.

Дуже докладно і всебічно змалював і висміяв автор побут «мудриголів». До найменших деталей висвітлено темний закуток уламків минувшини. Щоправда, цей побут уже висміювали кілька десятків років, від Гоголя аж до Остапа Вишні включно. Тому може й небагато нового скаже читачеві ця сатира, бо й ряди чаколапівців уже порідшали — витискує їх колективізація нещадно. Все ж творові не можна відмовити в певній актуальності й соціальної цінності, оскільки несвідомість теж загажає новому життю.

Треба також зауважити, що твір багато програє від недостатньої дина-

мічності діалогу, — нема напруженості. Розмова (ввесь твір збудований на діалогах) точиться мляво «мов воли на ярмарок», за влучним висловом самого автора. Бажання охопити всі побутові деталі спричиняється до розтягнутості. До того ж чаколапівці розмовляють надто нудною мовою, навіть дотепні вислови автора в ліричних відступах не скрашують їх.

Микола Чеховий.

ГАЙНРІХ КЛЯЙСТ. Оповідання. З німецької переклали О. П. і М. Т. ДВУ. Одеса. 1930. 154 стор., ц. 50 коп.

Можна тільки вітати думку видати збірку вибраних оповідань славетного німецького письменника Гайнріха фон-Кляйста (1774—1811), що майже зовсім незнаний на Україні та в Росії, як прозаїк. Українською мовою з Кляйста перекладено лише „Маркізу фон О...“ (І. Франко).

В Росії маємо: 2 томи вибраних драм, переклади „Міхаель Кольгааса“ та оповідання „Землетрус“.

Як майстер прози стислої, лапідарної і виразної, що наближається формою своєю до прози Проспера Меріме й наслідує довершену, блискучу техніку новелістів XVIII століття, Кляйст, безперечно, посідає одне з перших місць у світовій оповідній літературі. Його буйна, трагічна й нестримана творчість гармоніює з життям його, палким і нещасливим, життям бідака та невдахи, і цілком мотивовано постріл 21 листопаду 1811 р. закінчив це життя.

Драматург великого хисту, Кляйст остільки не дбав за можливу довершеність своїх п'єс, що редакторам його творів, зокрема Л. Тікові й Ю. Шмідтові, довелося досить попрацювати, щоб виправити стилістичні огріхи, які псували і розбивали вірш. (Пор. примітки до III т. „Вибр. творів“ Кляйста, Berlin, 1874). Цього в прозі Кляйстовій ми не спостерігаємо, навпаки вона надзвичайно артистична.

Кляйстові властива висока емоційність і трагічний патос. Деякі місця його драм дорівнюють, силою своєю, ліпшим п'єсам Евріпіда, зокрема „Вакханкам“, чи драматургам-єлизаветинцям: Т. Кідові, Р. Грінові тощо. Нестриманий, бунтівливий Кляйст — виняток серед поважної групи німецьких романтиків (тільки Гофман Т. А. на нього скидається), і цілком зрозуміле вороже ставлення мармурово-спокійного Гете до цього шаленого юнака.

Прозова спадщина Кляйстова — невеличка, а проте вага її в німецькій літературі — величезна. Доробок його складає: історична повість „Міхаель Кольгаас“ (XVI століття) і оповідання: „Маркіза фон О.“, „Землетрус в Чілі“, „Заручини в Сан-Домінго“, „Жербачка з Локарно“, „Найда“, „Свята Цецілія“, або „Сила музики“, „Герць“, кілька анекдот тощо. З них у збірці перекладено лише чотири: „Маркіза фон О.“, „Землетрус“, „Заручини“ і „Найда“. Вибір зроблено вдало, але добре було б, якби переклали й оповідання „Жербачка з Локарно“, що своєю фантастикою дорівнює ліпшим новелям Т. А. Гофмана. Вибрані чотири новелі є яскравий взірець чудового Кляйстового новелістичного хисту. Письменник не мав талану до романів, чи до творів великого обсягу, — найбільший

його прозовий твір — „М. Кольгаас“, навряд чи належить до розділу монументальних речей: він має 110 стор. Решта Кляйстових оповідань нараховує від 20 до 30 сторінок (за німецьким виданням). Це також наближує Кляйста до Меріме, автора двох „великих“ повістей „Коломба“ й „Хроніка часів Карла XI“. Кляйст-повістяр артистично вводить читача просто в дію, без вступних зауважень, отже не дурно всі свої оповідання він починає з визначення місця дії і дієвих осіб: „В Сант-Яго, столиці королівства Чілі... молодий еспанець... на ім'я Ієронімо Ругера“... („Землетрус в Чілі“); „У Порт-о-Пренс, на французькій частині острова С. Домінго... жив... один страшний старий мурин, на ім'я Конго-Гоанго“ — („Заручини в С. Домінго“). Дія починається відразу ж, і майстерність письменникова така, що увага читача весь час напружується, аж до кінця, до розрішення трагічного конфлікту, що є основою оповідань Кляйстових. Щоправда, не завжди дія розвивається природно, як от в Меріме, іноді Кляйст звертається до якогось штучного ефекту (циганка в „М. Кольгаасові“). Не все в нього мотивовано (схожість Ніколо до Коліно — „Найда“ тощо). Однак, ці композиційні дефекти не заважають, зливаючись з природою цих чудесних, старомодних новел. Жорстока тематика оповідань Кляйстових також споріднює їх з Меріме й Стендалем (на останнє вказує й автор передмови). Зауважмо єдність фабулістичну новелі „Марна прихильність — небезпечна“ Стендаля з першою частиною нов. Кляйста „Землетрус у Чілі“. Стиль Кляйстів повільний, плавний, де-не-де перерваний, короткі речення перебивають його, його не так то й легко перекладати, отже треба визнати, що переклад О. П. і М. Т. досить задовільно відтворює стиль оригіналу. Може тільки надміру часто й без потреби вони розбивають довге речення на 2 — 3 коротших, або скорочують його. Переклад в цілому точний (в деяких місцях надто дослівний), але є й огріхи, щоправда — незначні. Ось частина їх „Bei dem schwachen Schimmer der Reverberen im Schlosshof“ (ст. 120 нім. вид.) перекладено неоправно: „При слабім світлі Реверберів (?) на замковім подвір'ї (стор. 20 укр.), а треба було: „при слабім (блідім) відбитім світлі на замковім подвір'ї“, адже вигадані „Реверберги“ німецькою мовою просто — відбиток. Пропущено: „У майбутнім“ — „in der Zukunft“ — (122, 20)¹⁾, надто дослівно перекладено: засув, засунутий перед його кроками — „vor seinen Schritten“ — 147, 49. („Маркіза фон О“). Замість „з кишені“ треба „з торбинки, що ніс її з собою“ — „aus der Tasche, die es bei sich trug“ — 230, 136 („Найда“). Пропущено далі: „Не змогли стриматись“ — „nicht enthalten konnte“ (230, 136). Чомусь слово: Commis перекладено трьома: одного свого службовця, замість — приказчика (230, 137). Пропущено: „З патриців родом“ — „vom Geschlechte der Patrizier“ (232, 138), далі нема: „шляхетних італійців“ — „Edelleuten Italiens“, „Подружжя“ — „Eheleute“ (238, 145). Пропущено речення — „Втім зірвав він чорне вкривadlo з портрета“ — „indem er das schwarze Tuch von dem Bilde herabriss“ (244, 151), „як ізнов відчинились брами й двері“ — „wieder Thor und Thür öffnete“ (235, 141) тощо. Звичайно,

¹⁾ Перша цифра — стор. нім. видання. „Gesammelte Schriften v. H. von Kleist“ B. 1874 B. III. друга — укр. вид.

огріхів можна було б навести значно більше, але всі вони незначні. Вступна стаття В. Державіна надзвичайно коротенька, нового нічого не подає; на жаль, автор її не зупинився більше на новелях і не дав їх аналізу. Даремно В. Державін називає „Пентезілею“ — одною з „ранніх драм“ — її закінчено було за три роки до смерті Кляйстової (1808 р.). Навряд чи можна називати обробку Мольєрового „Амфітріона“ (про це теж не згадано) — трагедією (ст. 7), адже автор назвав її „Lustspiel“, та й характер п'єси не дає для цього підстав. Надміру жорстокий присуд і над „Пентезілеєю“ — „негативний рецидив романтичної патетики“. Стаття в цілому схематична. Видано книжку не погано, обкладинка не така без смаку зроблена, як здебільшого буває. Ціна дешева й приступна. Можна ще закинути майже цілковиту відсутність приміток.

А. Гозенпуд.

«СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ПРОЗА». Випуск перший. За редакцією Євгена Перліна. ДВУ. Харків — Київ, 1930 р. Ст. 162. Ц. 1 крб. 55 к.

В добу реконструкції нашого господарства й ліквідації куркуля, як кляси, маємо загострення клясової боротьби на всіх ділянках нашого будівництва, зокрема в літературі, яка широко використовується як гостра зброя в боротьбі. Великого значення набирає бойова марксистська критика, яка за резолюцією ЦК ВКП(б) є одно з «найголовніших виховних знарядь у руках партії». Проте, ми тут не можемо похвалитися особливо значними досягненнями, бо маємо дуже мало критичних праць, що стояли б на височині сьогоднішніх політичних вимог до них. У нас ще дуже мало кваліфікованих істориків літератури та критиків-марксистів. Марксистські кадри в цій ділянці треба лише виховувати. Відповідні установи стали до цієї роботи. Між ними одно з найпочесніших місць у готуванні нових висококваліфікованих дослідників і критиків літератури належить Літературознавчому Інституту ім. Т. Шевченка в Харкові з його філією в Києві. Це велика науково-дослідча установа, де працює кілька десятків наукових робітників і професорів та понад 60 аспірантів. Отже, за 2—3 роки Інститут дасть цілу фалангу нових дослідників, що мають посісти професорські катедри, провадити науково-дослідчу та критичну роботу в літературознавстві. Це справа великої державної ваги.

Тому то мусить бути пильна увага широкої суспільности до того — кого та як виховується в Літературознавчому Інституті.

Збірка «Сучасна українська проза», що складається з статтів співробітників та аспірантів Київської Філії Інституту ім. Т. Шевченка, свідчить, що виховання нових кадрів у філії не в зовсім надійних руках.

Виховані в такому напрямку нові кадри не тільки не будуть допомагати пролетаріатові в його клясовій боротьбі, а ще з ними треба буде вести боротьбу. Основний тон, що панує в цій збірці «Сучасна українська

проза» — це меншовицько-струвістські концепції. Переверзева, за винятком статті тов. Колесника.

Більшість авторів старанно, слідом за редактором, дошукуються центрального образу, стрижневого героя, навколо якого, мовляв, організовано цілий твір.

Євген Перлін з жалем констатує, що у «Вальдшнепах» «немає центрального образу» (ст. 29). Фелікс Якубовський, досліджуючи творчість Антоненка-Давидовича, зазначає, що «першу й основну групу творів характеризує наявність виразно виявленого стрижневого героя, навколо якого організовано весь матеріал твору» (ст. 122). Найпосплідовнішою ученицею Переверзева щодо вишукування центральних образів є В. Клименко.

Автори статтів, за невеликим винятком витлумачують літературні явища цілком механістично, зводячи все безпосередньо до безкласового «соціального буття» (ст. 24, 124). Письменник виступає лише як медіум (ст. 12 — 13). Коли перейнятися світоглядом авторів, то треба заперечити радянську дійсність, виконання п'ятирічки, бо більшовики тоді повинні не переборювати труднощі будівництва, а йти за ними.

Дослідників цікавить у художньому творі не ідейна сторона, а формальна. В усіх авторів статтів переважає констатація, описовість формальних моментів, що живуть сами по собі, з ідейною стороною твору не зв'язані.

Євген Перлін про фашистський твір «Вальдшнепи» пише так:

«Це прекрасний зразок (прекрасний у даному разі не в якісному, а в методологічному розумінні) багатоголосого поліфонічного твору» (ст. 29).

Якість твору дослідника мало обходить — він дошукуються «прекрасних зразків» поліфонії. Що це за методологія, що, минаючи якість твору, шукає «прекрасних зразків»? Недивно, коли інші співучасники збірника й учні свого редактора культивують, поглиблюють ці вузько формалістичні концепції. Фелікс Якубовський, приміром, поділяє твори Антоненка-Давидовича на такі групи: 1) з стрижневим героєм — це максимально серйозні; 2) без головного героя — не варті серйозної уваги; 3) орієнтаційні.

Формалістичний підхід до художнього твору маємо в В. Клименкової, Л. Підгайного, Л. Смілянського. Всі ці статті — добірні зразки еkleктизму.

Інших шляхів для аналізу літературних творів автори й не могли прибрати, бо вони не ставлять собі за завдання давати соціально-політичну оцінку, класове розуміння літературних явищ з погляду пролетаріату. Вони лише констатують, описують зовнішні сторони твору, замовчуючи його дієву, класову сутність (Євген Перлін, В. Клименко), або ж дають викривлену характеристику письменника, замазуючи його справжню класову фізіономію (Фелікс Якубовський, Л. Смілянський).

Євген Перлін, аналізуючи твір М. Хвильового «Вальдшнепи», приходить до висновку, що тут «немає керівної руки, немає центрального образу, немає панівної ідеї (підкреслення наше — Г. Т.), нема монолізму» (ст. 29).

Після того, як наша партія, ціла радянська суспільність і сам письменник засудили «Вальдшнепи» саме за їх фашистську ідею, Євген Перлін одверто виступає в пресі й хоче довести, що у «Вальдшнепах» панівної ідеї немає, хоче замазати клясову сутність цього твору.

Така школа не виховає молодих дослідників-марксистів.

Фелікс Якубовський виявляє опортунізм, примиренство до викривленого тлумачення національної проблеми в Антоненка-Давидовича.

Роблячи висновки про творчість Антоненка-Давидовича, Фелікс Якубовський пише:

«Адже, коли більшість проблем моральних і психологічних, якими боліє Горобенко, так чи так, бодай хворобливо, розв'язано в кінці повісті, то *проблему національну не розв'язано до кінця*» (підкреслення наше — Г. Т.) — (ст. 132).

Виходить, що національну проблему в Антоненко-Давидовича поставлено вірно, лише до кінця не доведено.

В. Клименко, або лише вмотивувати свій «стрижневий образ», притягає за волосся історію, викривляє революційну дійсність. Вона пише:

«Основний образ, в якому знайшла собі реалізацію соціальна спрямованість творчості Головка, є образ сільського інтелігента лівої, революційної формації, що, будучи в добу революції в ролі організатора, активного борця, вийшов з революції знищений морально й фізично, не витримує зупинки, що ставить революції НЕП, психологічно розкладається, випадає з життя, хворіє на почуття «зайвої людини» (ст. 145).

В. Клименкові хочеться, щоб сільська ліва, революційна інтелігенція, що брала активну участь у революції, що пішла потім до партії, на командні висоти в нашому будівництві, психологічно розклалася, захворіла на почуття «зайвої людини». Це вже поруч із замазуванням ідейної сторони творчості письменника, активне просування своїх «ідей».

Треба посилити боротьбу з ворожими ідеологіями в літературознавстві. «Літературна справа, — як говорив Ленін, — повинна стати частиною загально-пролетарської справи».

Збірку «Сучасна українська проза» з політичного погляду треба оцінити цілком негативно. У вихованні молодих кадрів вона може мати лише шкідливий вплив.

Григорій Ткаченко.

Редагує колегія: М. Бажан, М. Терещенко, С. Щупак (відп. ред.).

Зміст

	Стор.
М. Терещенко. Фронти	3
Л. Смілянський. Периферія	4
М. Шеремет. Матеріал до РСІ	39
Г. Яковенко. Боротьба триває	42
О. Влизько. Мораль така потрібна мені	84
Ю. Зоря. Залізне павутиння	86
М. Бажан. Сліпці	108

Сучасна революційна польська поезія:

В. Броневський	119
В. Вандурський	128
С. Станде	131
Є. Адельгейм. Ранній поет комсомолу	132
С. Родзевич. Революційна польська поезія	140
І. Миронець. <u>Олена Пчілка</u>	156
Б. Вацлавек. Сучасне становище чеського театру	161

Бібліографія. О. Кундзіч. De facto. — Є. Кирилюк (167). М. Майський. Новелі. — Л. Підгайний (169). К. Гордієнко. Мудриголови. — М. Чеховий (171). Г. Кляйст. Оповідання. — А. Гозенпуд (173). Сучасна українська проза. — Г. Ткаченко (175).

Ж-5876

1931(1-2)